

टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठ, पुणे

इतिहास विभाग

तात्विक व सामाजिक विद्याशाखांतर्गत इतिहास विषयातील विद्यावाचस्पती
(पीएच.डी.) पदवीसाठी सादर केलेला शोधप्रबंध

“History of Phaltan Municipality”

(A.D.1868 To 1948)

“फलटण नगरपरिषदेचा इतिहास”
(१८६८ ते १९४८)

संशोधक

श्री. अनिल शिवाजी टिके

एम.ए.

मार्गदर्शक

प्रा.डॉ.एस.एम. गावडे

एम.ए.एम.फिल. पीएच.डी.

इतिहास विभाग प्रमुख,
मुधोजी महाविद्यालय, फलटण
सातारा

नोव्हेंबर २०१३

प्रमाणपत्र

प्रमाणित करण्यात येते की, टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठाच्या तात्विक व सामाजिक शास्त्र विद्याशाखांतर्गत इतिहास या विषयातील विद्यावाचस्पती (पीएच.डी.) या पदवीसाठी श्री. अनिल शिवाजी टिके यांनी “फलटण नगरपरिषदेचा इतिहास” (१८६८ ते १९४८) या विषयावरील शोधप्रबंधाचे काम माझ्या मार्गदर्शनाखाली पूर्ण केलेले आहे.

सदर शोध प्रबंधामध्ये त्यांनी नमूद केलेली माहिती व संशोधनात्मक विधाने ही माझ्या माहितीप्रमाणे बरोबर आहेत. सदर माहिती त्यांनी इतरत्र कोठेही वापरलेली नाही. विद्यापीठ अनुदान आयोगाच्या (यु.जी.सी.) २००९ च्या नवीन नियमाला अनुसरून सदर शोधप्रबंधाचे काम केलेले आहे.

स्थळ : फलटण

दिनांक :

मार्गदर्शक
प्रा. डॉ.एस.एम. गावडे
इतिहास विभाग प्रमुख,
मुधोजी महाविद्यालय, फलटण
सातारा

CERTIFICATE

This is to certify that the thesis entitled, “फलटण नगरपरिषदेचा इतिहास”(१८६८ ते १९४८) Submitted by Shri. Tike Anil Shivaji to Tilak Maharashtra Vidyapeeth, Pune for the award of the degree of Doctor of philosophy (Ph.D)is a bonafide record of the research work carried out by him under my supervision. The contents if the thesis, in full or parts have not been submitted to any other Institute or University for the award of any other degree or diploma.

Furthermore, in accordance with the UGC rules 2009: that govern the Ph.D. students, the students has completed the due process that includes Interview.

Place: Pune
Guide

Signature of Research

Date -

Signature of Head of the Department

Office seal

प्रतिज्ञापत्र

मी प्रतिज्ञापूर्वक नमूद करतो की, “फलटण नगरपरिषदेचा इतिहास” (१८६८ ते १९४८) हा शोधप्रबंध मी प्रा. डॉ.एस.एम. गावडे, मुधोजी महाविद्यालय, फलटण, यांच्या मार्गदर्शनाखाली टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठाच्या पीएच.डी. पदवीसाठी हा शोधप्रबंध सादर केला आहे. हा शोधप्रबंध इतर कोणत्याही विद्यापीठात कोणत्याही पदवीसाठी सादर केलेला नाही.

स्थळ : फलटण

संशोधक

दिनांक :

(श्री.अनिल शिवाजी टिके)

ऋणनिर्देश

टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठाच्या तात्विक व सामाजिकशास्त्र विद्याशाखांतर्गत इतिहास या विषयातील पीएच.डी.प्रबंध “फलटण नगरपरिषदेचा इतिहास”(१८६८ ते १९४८) या विषयावर विद्यावाचस्पती(पीएच.डी.) पदवीसाठी शोध प्रबंध सादर करित आहे. स्वातंत्र्यपूर्व काळातील फलटण संस्थान अंतर्गत फलटण नगरपरिषदेची स्थापना झाली. त्यावेळी फलटण शहराचा विकास व शैक्षणिक कार्य यामध्ये फलटण नगरपरिषदेने केलेले कार्य महत्त्वपूर्ण आहे. त्यामुळे हा विषय पीएच.डी.साठी निवडलेला आहे.

माझे मार्गदर्शक आदरणीय प्रा.डॉ.एस.एम.गावडे यांनी मला विषयाच्या निवडीपासून संपूर्ण प्रबंध पूर्ण होईपर्यंत बहुमोल मार्गदर्शन केले. त्यांच्यामुळेच हा प्रबंध लिहिण्यास प्रेरणा मिळाली. त्यांचे मानावे तेवढे आभार थोडेच आहेत. याशिवाय त्यांच्या पत्नी सौ.संगिता गावडे मॅडम यांचेही सहकार्य लाभले. त्यांच्या स्नेहपूर्वक सहकार्यामुळे हा प्रबंध पूर्ण होऊ शकला. त्यांचे मार्गदर्शन व प्रोत्साहन लाभले याबद्दल त्यांचे आभार मानण्याऐवजी ऋणात राहण्यात आनंद वाटतो.

माझ्या संशोधन कार्यात आदरणीय श्री.विजय कारेकर(अधिष्ठाता, सामाजिकशास्त्र विभाग) यांनी बहुमोल सहकार्य केले, त्याबद्दल त्यांचा ऋणी आहे. इतिहास विभाग प्रमुख डॉ. संध्या पंडित यांनी मार्गदर्शन केले व वेळोवेळी सूचना केल्या. त्याबद्दल त्यांचा मी आभारी आहे. सर्व कार्यालयीन सेवक यांचाही आभारी आहे. प्राचार्य डॉ.दिपक देशपांडे (भिलवडी) व डॉ.श्रद्धा कुंभोजकर मॅडम यांनी केलेल्या सहकार्याबद्दल त्यांचे आभार.

माझ्या संशोधन कार्यासाठी फलटण संस्थान दरबारातील (दप्तर विभाग) सर्व कर्मचारी वर्गांनी कागद पत्रे मिळवून देण्यासाठी मदत केली. त्याबद्दल त्यांचे आभार. भारत इतिहास संशोधन मंडळ, टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठाचे ग्रंथालय, शिवाजी विद्यापीठाचे बॅरिस्टर खर्डेकर ग्रंथालय, पुणे विद्यापीठ जयकर ग्रंथालय, गोखले इन्स्टिट्यूट, पुणे. मुधोजी कॉलेज श्रीमंत शिवाजीराजे नाईक निंबाळकर

ग्रंथालय, येथील ग्रंथपाल व कार्यालयीन सेवकांनी सहकार्य केले त्याबद्दल त्यांचे आभार मानतो.

श्रीमंत रघुनाथराजे नाईक निंबाळकर- नगराध्यक्ष, फलटण एज्युकेशन सोसायटीचे चेअरमन, फलटण नगरपरिषद फलटण, मा.मुख्याधिकारी मा.श्री.प्रदिप एकनाथ साठे फलटण नगरपरिषद फलटण, याशिवाय स्टोअर प्रमुख डिपार्टमेंट, याशिवाय नगरपरिषदेतील सर्व प्रशासकीय कर्मचारी यांनी मला वेळोवेळी मदत केल्याबद्दल मी त्यांचे आभार मानतो.

मा.ना.श्रीमंत रामराजे नाईक निंबाळकर, फलटण एज्युकेशन सोसायटीचे अध्यक्ष व महाराष्ट्र राज्य नियोजन मंडळाचे कार्यकारी अध्यक्ष, मा.श्रीमंत संजीवराजे नाईक निंबाळकर, फलटण एज्युकेशन सोसायटीचे सचिव व सातारा जिल्हा परिषद उपाध्यक्ष, मा.श्रीमंत सौ.शिवांजलीराजे नाईक निंबाळकर, सातारा जिल्हा परिषद सदस्य यांनी मला केलेल्या सहकार्याबद्दल त्यांचेही आभार तसेच ज्यांनी मला विद्यार्थी दशेपासून फार मोठे सहकार्य व मार्गदर्शन केले ते मा.श्री.दत्तात्रय परशुराम रणवरे, माजी सदस्य फलटण पंचायत समिती यांचेही मनःपूर्वक आभार मानतो.

मा.प्राचार्य डॉ.एस.डी.घोलप, प्रा.डॉ.एम.जे.जाधव, प्रा.एस.जी.दिक्षीत, प्रा.डॉ.एस.टी.कदम, प्रा.शामराव रणदिवे, प्रा.डॉ.एस.पी.शिंदे, प्रा.डॉ.दत्तात्रय कोरडे, प्रा.डी.जे. ओवाळे, प्रा.एम.जे.वाघमोडे, प्रा.व्ही.पी.मोरे व प्रा.आर.एस. पाठक यांनी मला केलेल्या सहकार्याबद्दल त्यांचेही आभार मानतो.

माझे आदरणीय आई-आबा यांचे आशीर्वाद, भाऊ संतोष व वहिनी कविता यांनी प्रोत्साहन दिले. तसेच माझी पत्नी सौ.सुनिता, कन्या सोनाली व चि.अवधुत यांनी आपला खारीचा वाटा उचलून मला मदत केल्याबद्दल मला सार्थ अभिमान आहे.

या प्रबंधाचे टंकलेखन अचूक व सुबक करून त्यास मोहक रूप देऊन या शोधप्रबंधाचे काम वेळेत पूर्ण करून दिल्याबद्दल 'समृद्धी टाईपरायटर'च्या प्रोप्रा. सौ. वैशाली कोरडे यांचे आभार मानतो

श्री.अनिल शिवाजी टिके
अभ्यासक

अनुक्रमणिका

अ. क्र.	प्रकरणाचे नांव	पृष्ठ क्रं
●	प्रमाणपत्र	I
●	प्रतिज्ञापत्र	II
●	प्रमाणपत्र	III
●	ऋणनिर्देश	IV
१.	फलटण शहराची पार्श्वभूमी	1 ते 36
	विषय प्रवेश, संशोधन विषयाची निवड	
	संशोधन विषयाचा कालखंड, संशोधन विषयाची व्याप्ती	
	संशोधन विषयाची मर्यादा, संशोधनाची गृहितके	
	संशोधन समस्या, संशोधन सैद्धांतिक संकल्पना	
	संशोधन तंत्र, संशोधन पद्धती, यापूर्वीचे संशोधन	
	संशोधन प्रबंधाची रूपरेषा, प्रकरण नियोजन,	
	फलटण शहराची भौगोलिक, सामाजिक, राजकीय, आर्थिक पार्श्वभूमी	
२.	फलटण नगरपरिषदेची स्थापना, विकास व प्रशासन	37 ते 72
३.	फलटण नगरपरिषद सार्वजनिक आरोग्य, शहर स्वच्छता, उत्पन्न व खर्च	73 ते 101
४.	फलटण नगरपरिषदेची शैक्षणिक कामगिरी	102 ते 125
५.	श्रीमंत मालोजीराजे नाईक निंबाळकर यांच्या कारकीर्दीत मान्यवरांनी फलटण नगरपरिषदेस दिलेल्या भेटी	126 ते 153
६.	उपसंहार	154 ते 168
	नकाशे	169 ते 174
	छायाचित्रे	175 ते 190
	संदर्भ ग्रंथ सूची	191 ते 208
	परिशिष्टे	

प्रकरण पहिले फलटण शहराची पार्श्वभूमी

१.१ प्रास्ताविक-

सातारा जिल्ह्यातील फलटण शहर हे एक आधुनिक भारताच्या इतिहासात राजकीय, सामाजिक व सांस्कृतिकदृष्ट्या महत्त्वाचे शहर म्हणून ओळखले जाते. फलटण शहरास फार प्राचीन काळापासून राजकीय सामाजिक व सांस्कृतिक इतिहास आहे. फलटण शहरास प्राचीन काळापासून इतिहास असला तरी फलटण हे शहर खऱ्या अर्थाने इ.स.१३२७ पासून अस्तित्वात आले होते. इ.स.१२८४ मध्ये फलटण हे एक संस्थान म्हणून अस्तित्वात आले होते. या फलटण संस्थानाची स्थापना पहिला निंबराज याने केली. इ.स.१२८४ ते १९४८ पर्यंत या फलटण संस्थानात निंबाळकर घराण्यात एकूण पंचवीस राज्यकर्ते होऊन गेले.

१७ व्या शतकात छत्रपती शिवाजी महाराजांनी हिंदवी स्वराज्याची स्थापना केली. तेव्हा छ.शिवाजी महाराजांच्या भोसले घराण्याशी फलटण येथील निंबाळकर घराण्याचा स्नेहाचा व नात्याचा संबंध होता. मराठ्यांच्या इतिहासात फलटण येथील नाईक निंबाळकर घराण्याने फार मोठी कामगिरी केली आहे. सन १८१८ साली पेशवाईचा शेवट ब्रिटिशांनी केला. तेव्हा महाराष्ट्रातील सर्व मराठी संस्थाने इंग्रजांची मांडलिक बनली. तेव्हापासून फलटण शहर व सातारा शहर यांच्यात जवळचे संबंध निर्माण झाले.

फलटण शहराचा विकास खऱ्या अर्थाने आधुनिक काळात सुरू झाला. या शहराच्या विकासाठी श्रीमंत मुधोजीराजे नाईक निंबाळकर यांच्या कारकिर्दीत सन १८६८ मध्ये फलटण नगरपरिषदेची स्थापना झाली. तर श्रीमंत मालोजीराजे नाईक निंबाळकर यांनी फलटण शहराचा विकासास हातभार लावला. तेव्हापासून फलटण शहराचा विकास नगरपरिषदेमार्फत होऊ लागला. शहरातील स्वच्छता, दिवाबत्ती, रस्ते, बाजारपेठ या सर्वांची व्यवस्था नगरपरिषदेमार्फत केली जाऊ लागली. तेव्हा

मी माझ्या शोध प्रबंधामध्ये 'फलटण नगरपरिषदेचा इतिहास' या विषयामध्ये नगरपरिषदेसंबंधीची सविस्तर माहिती दिलेली आहे.

१.२ प्रबंधाचे शीर्षक

“फलटण नगरपरिषदेचा इतिहास” (१८६८ ते १९४८)

१.३ संशोधन विषयाची निवड

आधुनिक काळात प्रशासन व्यवस्थेमध्ये स्थानिक स्वराज्य संस्थाना फार महत्त्व आहे. फलटण नगरपरिषदेच्या प्रशासनाचा अद्यापपर्यंत या पद्धतीने कोणीही अभ्यास केलेला नाही. फलटण नगरपरिषदेचे वैशिष्ट्य म्हणजे भारतात स्थानिक स्वराज्य संस्थांचा प्रारंभ आणि विकास गव्हर्नर जनरल लॉर्ड रिपन यांच्या कारकिर्दीत (इ.स.१८८१ ते १८८४) झाला. मात्र त्यापूर्वी फलटणमध्ये तेथील लोकाभिमुख संस्थानिक श्रीमंत मुधोजी महाराज यांच्या प्रेरणेने इ.स.१८६८ मध्ये स्थापन झालेली ही नगर परिषद आहे. म्हणून तिच्या कार्याचा आधार व सर्वांगीण अभ्यास व्हावा, या अनुषंगाने हा विषय निवडला आहे.

स्थानिक स्वराज्य संस्था या लोकशाही शिक्षणाच्या प्राथमिक शाळा मानल्या जातात. आधुनिक काळात भारतासारख्या लोकशाही प्रधान राष्ट्रातील स्थानिक स्वराज्य संस्थांचे कार्य महत्त्वपूर्ण आहे. महाराष्ट्र हे पुरोगामी घटक राज्य असून त्यातील स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या कार्याचा इतिहास अभ्यासणे निश्चित भावी काळात उपयुक्त ठरणार आहे. फलटण नगरपरिषद ही भारतात ब्रिटीश सरकारने स्थानिक स्वराज्य संस्था विषयक कायदा करून त्यांची सरकारमार्फत स्थापना व विकास करण्याची प्रक्रिया सुरू होण्यापूर्वी फलटण शहरामध्ये लोकाभिमुख संस्थानिक श्रीमंत मुधोजीरावांनी फलटण शहराचा सर्वांगीण विकास होण्याकरीता इ.स.१८६८ मध्ये फलटण नगरपरिषदेची स्थापना केली. ही स्थानिक स्वराज्य संस्था आहे. अद्याप या स्थानिक स्वराज्य संस्थेच्या कार्याचा साकल्याने अभ्यास करण्याचा कोणत्याही अभ्यासकाने प्रयत्न केलेला नाही. म्हणून या संशोधन प्रकल्पातर्गत फलटण नगरपरिषदेचा इ.स.१८६८ ते १९४८ या काळात

केलेल्या कामगिरीचा चिकित्सक अभ्यास करण्यासाठी हा विषय निवडला आहे.

१.४ संशोधन विषयाचा कालखंड

संशोधन विषयाचा कालखंड हा इ.स.१८६८ ते १९४८ असा आहे. कारण या कालखंडात इ.स.१८६८ मध्ये फलटण नगरपरिषदेची स्थापना झाली. या कालखंडात फलटणच्या नाईक निंबाळकर घराण्यात दोन कर्तबगार राजे होऊन गेले ते म्हणजे श्रीमंत मुधोजीराजे व श्रीमंत मालोजीराजे यांनी आपल्या कारकिर्दीत अनेक महत्त्वपूर्ण सुधारणा केल्या. फलटण संस्थान प्रगतशील बनवले त्यामुळे नगरपरिषदेचा ही विकास झालेला होता.

१.५ संशोधनाची उद्दिष्टे

- १) फलटण नगरपरिषदेच्या स्थापनेमागील उद्देश्यांचे विश्लेषण करणे.
- २) फलटण नगरपरिषदेचा स्थापनेपासून आढावा घेणे.
- ३) फलटण नगरपरिषदेच्या विकासाचा अभ्यास करणे.
- ४) फलटण नगरपरिषदेच्या प्रशासकीय संरचनेचा अभ्यास करणे.
- ५) फलटण नगरपरिषदेने शहरातील लोकांच्या आरोग्यासाठी केलेल्या कामाचा आढावा घेणे.
- ६) फलटण नगरपरिषदेच्या उत्पन्न व खर्चाचा आढावा घेणे.
- ७) फलटण नगरपरिषदेने शहरातील केलेल्या शैक्षणिक कार्याचा आढावा घेणे.
- ८) फलटण नगरपरिषदेमुळे फलटण शहराचा विकास कसा झाला हे पाहणे.
- ९) श्रीमंत मालोजीराजे नाईक निंबाळकर यांच्या कारकिर्दीतील फलटण नगरपरिषदेचा आढावा घेणे.

१०) फलटण नगरपरिषदेस मान्यवरांनी भेटी देऊन सुचविलेल्या सुधारणांचा आढावा घेणे.

१.६ संशोधनाची गृहितके

- १) फलटण नगरपरिषदेमुळे फलटण शहराचा विकास झाला.
- २) फलटण नगरपरिषदेची प्रशासकीय संरचना विकसनशील होती.
- ३) फलटण नगरपरिषदेने शहराची स्वच्छता करून लोकांच्या आरोग्याची विशेष काळजी घेतली आहे.
- ४) फलटण नगरपरिषदेने उत्पन्न व खर्च यांचा मेळ घालून फलटण शहराचा विकासाकडे लक्ष दिलेले आहे.
- ५) फलटण नगरपरिषदेने स्थापनेपासून शिक्षण व्यवस्थेत योगदान दिले आहे.
- ६) फलटण शहराच्या नागरी कारभारासाठी नगरपरिषदेची स्थापना करण्यात आली.
- ७) फलटण नगरपरिषदेचा विकास श्रीमंत मालोजीराजे नाईक निंबाळकर यांच्या कारकिर्दीत मोठ्या प्रमाणावर झाला.

१.७ संशोधन समस्या

संशोधनातील पहिली पायरी म्हणजे संशोधन कशाचे करावयाचे हे ठरविणे व शब्दात मांडणे होय. फलटण शहराच्या सर्वांगीण विकासात नगरपरिषदेचा महत्वाचा वाटा आहे. नगरपरिषदेमुळे शहराच्या विकासाला चालना मिळून शिस्तबद्धपणे विकास होत आला आहे. फलटण शहरातील लोकांची आजची प्रगती घडून येण्यास व त्यातील मानवी घटकावर परिणाम घडवून आणण्यासाठी नगरपरिषदेने विविध उपक्रम राबविले होते. कोणत्याही शहराची सामाजिक व आर्थिक स्थिती पूर्वीपेक्षा प्रगतीशील बनत असते. याचे कारण त्या समाजातील

लोकांच्या सर्वच बाबतीत आशा-आकांक्षात सातत्याने होणारा बदल होय. त्यावरूनच शहराच्या विकासाची प्रतिभा ठरविली जाते. सदरचा संशोधनाचा विषय “फलटण नगरपरिषदेचा इतिहास” (१८६८ ते १९४८) हा आहे. हा विषय निवडण्याचे कारण म्हणजे फलटण शहरामधील समाजाचा सर्वांगीण विकास होण्यास फलटण नगरपरिषदेचे मोठे योगदान आहे. म्हणून फलटण शहरातील या नगरपरिषदेच्या स्थापनेपासून ते भारतास स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतरचा इतिहास सविस्तर दिलेला आहे. यामध्ये नगरपरिषदेने शहराचा विकास करण्यासाठी राबविलेले विविध उपक्रमांची सविस्तर माहिती दिलेली आहे. फलटण शहरास नगरपरिषद ही एक वरदान ठरलेली आहे. म्हणूनच हा विषय निवडला आहे.

१.८ सिद्धांत कल्पना

- १) फलटण शहरास ऐतिहासिक वारसा आहे.
- २) नगरपरिषदेच्या स्थापनेमुळे फलटण शहराचा विकास झाला.
- ३) फलटण नगरपरिषदेने शहराची स्वच्छता करून लोकांच्या आरोग्याची विशेष काळजी घेतली.
- ४) नगरपरिषदेने फलटण शहरातील ऐतिहासिक स्थळांचे जतन केले.
- ५) स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या माध्यमातून जनतेस शिक्षण मिळते.

१.९ संशोधनाची व्याप्ती व मर्यादा

संबंधित संशोधन विषयाची व्याप्ती १८६८ ते १९४८ या काळापुरती मर्यादित असून फलटण नगरपरिषदेच्या स्थापनेपासून ८० वर्षांच्या कालखंडाचा अभ्यास करणार आहे. तेव्हा या नगरपरिषदेचा इतिहास हा महाराष्ट्राशी संबंधित आहे. या नगरपरिषदेचा विकास फलटणच्या नाईक-निंबाळकर या राजघराण्याने केला. तेव्हा या घराण्याचा संबंध हा फलटण सह संपूर्ण महाराष्ट्रभर होता. त्यामुळे या

नगरपरिषदेस ज्या अनेक मान्यवरांनी भेटी दिलेल्या आहेत. त्यामुळे नगरपरिषदेबाबत त्यांनी ज्या सुचना सुचविल्या आहेत त्याचा संबंध हा महाराष्ट्राशी येतो. त्यामुळे या विषयाची व्याप्ती वाढली आहे.

फलटण नगरपरिषदेचा इतिहास पहात असताना जरी या नगरपरिषदेचा संबंध महाराष्ट्राशी यते असला तरी मी या शोधप्रबंधातून केवळ फलटण नगरपरिषद व या नगरपरिषदेने शहरासंबंधी केलेले कार्य याचा आढावा घेतला आहे. तसेच या नगरपरिषदेचा इतिहास जाणून घेण्याचा प्रयत्न केलेला आहे.

१.१० संशोधन तंत्र

प्रस्तुत संशोधन विषयाचा अभ्यास करत असताना संशोधनाच्या काही तंत्राचा वापर करण्यात आलेला आहे. यासाठी मूळ विषयाच्या संदर्भातील साधनांचे प्राथमिक साधने व दुय्यम साधने असे विभाजन करून निवडलेल्या साधनांच्या आधारे प्रस्तुत विषयाचे विश्लेषण केले आहे. निवडलेल्या साधनांच्या आधारे घटनांची सत्यता तपासण्यात आली आहे. प्रस्तुत साधनांच्या आधारे तळटीपा दिलेल्या आहेत. संदर्भ यादी, निवडक छायाचित्रे व योग्य परिशिष्टे दिलेली आहेत. फलटण शहरातील जाणत्या लोकांशी चर्चा करून काही घटनांचे विश्लेषण केले आहे. योग्य त्या संशोधन तंत्राचा वापर करण्यात आलेला आहे.

१.११ संशोधन पद्धती

जिज्ञासा अथवा ज्ञान संपादन करणे ही माणसाची मुलभूत प्रवृत्ती आहे. त्यासाठी तो आपल्या ज्ञानेंद्रियांचा उपयोग करीत असतो. भोवतालच्या जीवनाचे अवलोकन करतो. त्यापासून विविध प्रकाराचे अनुभव घेतो. संशोधन म्हणजे कोणत्याही ज्ञानशाखेत नविन तत्त्वे अथवा तथ्ये शोधण्यासाठी आणि जुनी तथ्ये व तत्त्वे परीक्षणासाठी तयार केलेला चिकित्सक व पद्धतशीर अभ्यास होय. इतिहास हे एक सामाजिक शास्त्र आहे. त्यामुळे सामाजिक शास्त्रात प्रचलित असलेल्या सर्वच संशोधन पद्धती इतिहास संशोधनासाठी उपयुक्त ठरतात. आपण कोणती पद्धती वापरायची हे संशोधनासाठी निवडलेल्या विषयावर अवलंबून असते. तसेच कोणत्या

प्रकारची माहिती आपल्याला गोळा करावयाची आहे. त्यावरही आधारित असते. या शोधप्रबंधासाठी ऐतिहासिक पद्धती, सर्वेक्षणात्मक पद्धती, संदर्भ पद्धतीचा उपयोग केलेला आहे. कागदपत्रांच्या आधारे प्रचलित ज्ञानामध्ये भर घालून एखाद्या प्रश्नावर नवा प्रकाश टाकणे तसेच मुलभूत संशोधनामध्ये काहीतरी भर घालणे हा ऐतिहासिक संशोधनाचा हेतू असते.

प्रस्तुत संशोधनासाठी ऐतिहासिक संशोधन पद्धतीसाठी प्राथमिक व दुय्यम साधनांचा आधार घेतलेला आहे. प्रस्तुत संशोधनाच्या पाठीशी असलेल्या सैद्धांतिक संकल्पना स्पष्ट करण्यासाठी वर्णनात्मक किंवा गुणात्मक पद्धती, सैद्धांतिक व विश्लेषणात्मक पद्धतीचाही वापर केलेला आहे. विविध समस्यांचे अन्वयार्थ सांगण्यासाठी योग्य त्या ठिकाणी तळटिपा दिलेल्या आहेत. वृत्तपत्रे, शासकीय अहवाल, गॅझेटियर, संस्थांनाचे वार्षिक प्रशासकीय अहवाल इत्यादी साधनांचा वापर केलेला आहे.

१.१२ संदर्भ साहित्याचे पुनर्विलोकन

डॉ.गावडे एस.एम.यांनी सन १९९६ मध्ये शिवाजी विद्यापीठ कोल्हापूर येथे फलटण संस्थानचा इतिहास या विषयावर एम.फिल साठी शोधप्रबंध सादर केलेला आहे. तसेच सन २००१ मध्ये फलटण संस्थानचा इतिहास या विषयावर शिवाजी विद्यापीठ कोल्हापूर येथे पीएच.डी.साठी इतिहास विषयातून प्रबंध सादर केला आहे. यामध्ये फलटण संस्थानाची सविस्तर आढावा घेतला आहे. परंतु फलटण नगरपरिषदेविषयी थोडक्यात माहिती दिलेली आहे.

प्रा. घनवट एम. आर. यांनी सन १९८९ मध्ये मालोजीराजे नाईक-निंबाळकर एक राजकीय नेतृत्व-एक चिकित्सक अभ्यास हा शोधप्रबंध शिवाजी विद्यापीठ कोल्हापूर येथे एम.फिल साठी सादर केला आहे. यामध्ये फलटण संस्थानाविषयी मालोजीराजे नाईक निंबाळकर यांच्या राजकीय कार्याविषयीची माहिती मिळते. कु.सरगर मेघाराणी रमेश यांनी टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठ येथे एम.फिल. साठी फलटण शहराचा शैक्षणिक इतिहास: एक दृष्टिक्षेप (इ.स.१९४८-

२०००) हा शोधप्रबंध सन २००९ मध्ये सादर केला आहे. या शोधप्रबंधामध्ये फलटण शहरातील शैक्षणिक विकासाची माहिती दिलेली आहे. प्रा. वाघमोडे यांनी एम.फिल पदवीसाठी टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठ पुणे येथे सन २००९ मध्ये फलटण तालुक्यातील सहकारी चळवळीचा इतिहास : एक चिकित्सक अभ्यास (इ.स. १९१८-२०००) हा शोधप्रबंध सादर केला आहे. यामध्ये फलटण तालुक्यातील सहकारी चळवळीची माहिती दिलेली आहे. प्रा.कु.शेंडे जयश्री दादासाहेब यांनी शिवाजी विद्यापीठ कोल्हापुर येथे सन १९८७ मध्ये फलटण तालुक्यातील पक्षीय राजकारण (इ.स.१९७७ ते १९८५) हा शोधप्रबंध सादर केला आहे. या शोधप्रबंधामध्ये फलटण तालुक्यातील वेगवेगळ्या पक्षाचे राजकारण यासंबंधी माहिती दिलेली आहे. याशिवाय श्री .कवितके बाबूराव मारुती यांनी इतिहास विषयातून फलटण तालुक्यातील मंदिरे ऐतिहासिक आढावा हा शोधनिबंध टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठ पुणे येथे फेब्रु २००९ मध्ये सादर केलेला आहे. या सर्व शोधनिबंधामध्ये नगरपरिषदेविषयी सविस्तर माहिती कोठेही आलेली नाही. म्हणून मी माझ्या शोधप्रबंधामध्ये फलटण नगरपरिषदेविषयी सविस्तर माहिती दिलेली आहे.

डॉ.विनायक जाधव यांनी सन २०१३ मध्ये टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठ येथे सातारा राज्यातील जहागीरदार- एक चिकित्सक अभ्यास (१८१८ ते १८४८), या विषयावर पीएच.डी. पदवी मिळविली आहे. या विषयामध्ये त्यांनी जे सातारा राज्यातील सहा जहागिरदाराविषयी सविस्तर माहिती दिलेली आहे. त्यामध्ये फलटणच्या श्रीमंत मालोजीराजे निंबाळकर यांच्या कारकिर्दीविषयी सविस्तर माहिती दिलेली आहे परंतु त्यामध्ये फलटणच्या नगरपरिषदेविषयी कुठेही उल्लेख नाही.

प्रा.गायत्री चव्हाण यांनी सन २००८ राज्यशास्त्र विषयात एम.फिल.पदवीसाठी सातारा नगरपालिकेचे वित्तीय प्रशासन-एक दृष्टिक्षेप (२००१-२००६), या विषयावर शिवाजी विद्यापीठ कोल्हापूर येथे शोधप्रबंध सादर केलेला आहे. परंतु त्यामध्ये फक्त सातारा नगरपालिकेविषयीची माहिती दिलेली

आहे. मी माझ्या प्रबंधात फलटण नगरपरिषदेची सविस्तर माहिती दिलेली आहे. डॉ.सुमित्रा कुलकर्णी यांनी सन १९९५ मध्ये इतिहास विषयातून पीएच.डी.साठी हिस्ट्री ऑफ द सातारा स्टेट (१८१८-१८४८), हा शोधप्रबंध पुणे विद्यापीठ , पुणे येथे सादर केला आहे. यामध्ये सातारा राज्याविषयी माहिती देत असताना फलटण संस्थानचा इतिहास ही थोडक्यात दिलेला आहे.

प्रा.ज्ञानेश्वर आवाळे यांनी राज्यशास्त्र विषयातून सन २००९ मध्ये सातारा जिल्ह्यातील नगरपालिकेचे राजकारण (१९९२-२००६), या विषयावर एम. फिल.साठी य.च.म.मुक्त विद्यापीठ नाशिक येथे शोध प्रबंध सादर केलेला होता. यामध्ये फलटण नगरपरिषदेविषयी सन १९९२ ते २००६ या काळातील राजकारणावर प्रभाव टाकलेला आहे.

अशाप्रकारे फलटण शहरावर आजपर्यंत वेगवेगळ्या अंगाने अभ्यास झालेला आहे. परंतु फलटण नगरपरिषदेविषयी सविस्तर माहिती दिलेली नाही म्हणून मी या शोधप्रबंधामध्ये फलटण नगरपरिषदेच्या स्थापनेपासून ते सन १९४८ पर्यंतची सर्व कार्याची व विकासाची माहिती दिलेली आहे.

१.१३ संशोधनाचे महत्त्व

फलटण शहराच्या विकासात नगरपरिषदेचा महत्त्वपूर्ण वाटा आहे. त्यामुळे नगरपरिषदेचा प्रशासकीय, शैक्षणिक, शहर स्वच्छता, पाणीपुरवठा, सार्वजनिक शौचालय व मुतान्या, शिक्षण, भाजी मंडई, शॉपिंग सेंटर, मटण मार्केट, विविध योजना इ.द्वारे मानवाच्या संपूर्ण विकासाला मदत झाली आहे. फलटण शहराचा विकास कोणकोणत्या उपक्रमातून केलेला आहे. तसेच त्यांचे होणारे फायदे इ. अशाप्रकारे संशोधन म्हणजे एखाद्या समस्येचा शोध घेऊन त्यावर उपाय सुचविणे व त्याद्वारे शहराचा विकास साधता येतो. हे या संशोधनाचे महत्त्व आहे.

१.१४ संदर्भ साधने

प्रस्तुत संशोधनासाठी आवश्यक असणारी माहिती संकलीत करण्यासाठी प्राथमिक व दुय्यम साधनांचा उपयोग करणार आहे.

A)Bombay Archives:

- 1) Historical Account : Poona and Satara
- 2) Gazetteer of India, Maharashtra State Gazetteers Satara District 1885.
- 3) Political and services Department, File No.2325/46, XXXVII, 3445/46, 89/C-3551 of 1948.

B) Pune Archives :

- 1) Deccan Commissioner's Files Vol. Nos. : 273, 277, 417, 243, 427, 435
- 2) Alienation daftar /rumal No.17(14).

C) Phaltan Tahshil Record Office:

Rumal No. 3, 10, 14, 15,16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 27, 31, 43, 111, 205, 243, 256

- १) Annual Administration Report of the Phaltan State
- २) Phaltan State Gazeetee
- ३) Annual Report of the Administration of the Bombay presidency
- ४) फलटण नगरपरिषद वार्षिक अहवाल
- ५) फलटण नगरपरिषद ड्युटी लिस्ट फाईल
- ६) फलटण नगरपरिषद अंदाजपत्रके
- ७) फलटण नगरपरिषद शाळा रेकॉर्ड
- ८) फलटण नगरपरिषद जनरल प्रोसेडींग बुक
- ९) फलटण नगरपरिषद निवडणूक रिपोर्ट
- १०) फलटण नगरपरिषद शिक्षण मंडळ रेकॉर्ड

- ११) फलटण नगरपरिषद ऑडीट रिपोर्ट
- १२) फलटण नगरपरिषद दवाखाना रेकॉर्ड
- १३) फलटण नगरपरिषद मिटींग वृत्तांत
- १४) फलटण नगरपरिषद वेतन नोंद फाईल
- १५) शासकीय गॅझेट

दुय्यम साधने

- १) विविध संदर्भ ग्रंथ
- २) एम.फिल. व पीएच.डी प्रबंध
- ३) विविध वर्तमानपत्रे, साप्ताहिके, मासिके, त्रैमासिक व सहामाही अंक व गौरव अंक
- ४) नकाशे, सीडी व कॅसेट
- ५) विश्वकोश व संस्कृतिकोश खंड
- ६) स्मरणिका व नियतकालिके
- ७) सर्वेक्षण
- ८) सातारा जिल्हा गॅझेटियर
- ९) आत्मचरित्रे व अभिनंदन ग्रंथ
- १०) विविध कार्यालय व संस्थाचे रेकॉर्ड

१.१५ प्रकरण नियोजन

प्रकरण पहिले- फलटण शहराची पार्श्वभूमी

या प्रकरणात संशोधन विषयाचे नाव, संशोधन विषयाची निवड, संशोधन विषयाचा कालखंड, संशोधनाची उद्दिष्टे, संशोधनाची गृहितके, सिद्धांत कल्पना, संदर्भ साहित्याचे पुनर्विलोकन, संदर्भ साधने, संशोधन समस्या, संशोधन तंत्र, संशोधनाचे महत्त्व, संशोधन पद्धती, संशोधन विषयाची व्याप्ती, संशोधन विषयाची मर्यादा, प्रकरण नियोजन, फलटण शहराची भौगोलिक पार्श्वभूमी यामध्ये भौगोलिक स्थान व सिमा, हवामान व पीकपद्धती, फलटण संस्थानाची लोकसंख्या, आर्थिक पार्श्वभूमी, फलटण शहराची सामाजिक पार्श्वभूमी, धार्मिक पार्श्वभूमी, फलटण शहराची ऐतिहासिक पार्श्वभूमी यामध्ये प्राचीन इतिहास, मध्ययुगीन फलटण शहर यामध्ये फलटणचे नाईक निंबाळकर व भोसले घराणे यांचे नातेसंबंध, बजाजी नाईक निंबाळकर, जानराव नाईक निंबाळकर उर्फ जानोजी दुसरा(इ.स.१७७७ ते १८२५), आधुनिक कालखंडातील फलटण शहर यामध्ये श्रीमंत मुधोजीराव उर्फ बापूसाहेब व श्रीमंत मालोजीराजे नाईक निंबाळकर यांचे कार्य यामध्ये श्रीमंत मालोजीराजे नाईक निंबाळकर □ शेतीविषयक कार्य □ शिक्षणविषयक कार्य □ सामाजिक सुधारणा, औद्योगिक विकास राजकीय क्षेत्रातील कार्य इ. केले आहे. भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीतील फलटणच्या संस्थानाची स्थिती याविषयी सविस्तर माहिती दिलेली आहे.

प्रकरण दुसरे- फलटण नगरपरिषदेची स्थापना, विकास व प्रशासन

या प्रकरणात भारतातील स्थानिक स्वराज्य संस्थेचा इतिहास, प्राचीन काळातील स्थानिक स्वराज्य संस्थांची स्थिती, मध्ययुगीन काळातील स्थानिक स्वराज्य संस्थांची स्थिती, स्थानिक स्वराज्य संस्थेच्या विकासाचे टप्पे-पहिला टप्पा(१६८७-१८८१), दुसरा टप्पा(सन १८८२ ते १९१९), टप्पा तिसरा(१९२० ते १९३९), टप्पा चौथा(१९३७ ते १९४७), पाचवा टप्पा(१९५० ते पुढे), नगरपालिकेचा विकास, लॉर्ड मेयॉर, लॉर्ड रिपन, सातारा जिल्ह्यातील

नगरपरिषदेचा पुर्वेतिहास, फलटण नगरपरिषदेची स्थापना नगरपारिषद प्रशासन, फलटण नगरपरिषदेची विविध खाती- सामान्य प्रशासन विभाग, सार्वजनिक बांधकाम खाते, बांधकाम विभागाने केलेली कामे-गटारे बांधणी, सार्वजनिक संडास, सार्वजनिक मुताऱ्या, समाज मंदिरे व धर्मशाळा, मार्केट(मंडई)-भाजीपाला मार्केट, मटण मार्केट, मासे मार्केट, फळफळावळ मार्केट, शाळा इमारती, पाणीपुरवठा समिती आरोग्य समिती, जकात विभाग,नगदी खाते, विद्युत विभाग, दप्तरखाना, कर विभाग, अन्न निरीक्षक विभाग, वृक्ष विभाग, आग प्रतिबंधक विभाग, नगरपालिका शिक्षण नगरपारिषदेची स्वच्छता, साथीचे आजारासंबंधी व बांधकामासंबंधी उपाययोजना मंडळ इ.चा समावेश केलेला आहे.

प्रकरण तिसरे- फलटण नगरपरिषद सार्वजनिक आरोग्य, शहर स्वच्छता, उत्पन्न व खर्च

या प्रकरणात सार्वजनिक आरोग्य विभाग, जन्म व मृत्यूच्या नोंदीबाबत, साथीचे रोगांबाबत नगरपरिषदेने घेतलेली दक्षता, तसेच साथीचे आजार-कॉलरा, देवी, प्लेगची साथ, एन्फ्लुएंझाची साथ, कॉलरा नियंत्रण, इतर रोग, साथीचे रोग टाळण्यासाठी केलेल्या उपाययोजना, शिशुविषयी आरोग्य प्रदर्शन, सूतिकागृहाची स्थापना, आरोग्य सुविधा प्रसूतिगृह, जन्म आणि मृत्यू, औषधोपचाराच्या सोयी, रस्ते सुधारणा, उत्पन्न व खर्च इ.चा समावेश केलेला आहे

प्रकरण चौथे- फलटण नगरपरिषदेची शैक्षणिक कामगिरी

या प्रकरणात प्राचीन काळातील शिक्षण पद्धती, मध्ययुगीन काळातील शिक्षणपद्धती, यामध्ये मराठा काळातील शिक्षणपद्धती, पेशव्यांचे शैक्षणिक कार्य, आधुनिक शिक्षणपद्धती, फलटण संस्थानातील शिक्षणाच्या विकासातील नगरपरिषदेचे योगदान, प्राथमिक शिक्षण यामध्ये फलटण नगरपरिषद शाळा, फलटण नगरपरिषद शाळा क्रं.१, फलटण नगरपरिषद शाळा क्रं.२, फलटण नगरपरिषद शाळा क्रं.३, फलटण नगरपरिषद शाळा क्रं.४, फलटण नगरपरिषद शाळा क्रं.५, फलटण नगरपरिषद शाळा क्रं.६ व शाळेची स्थापना, १८१८-१९चा

शिक्षणाचा कायदा, मुधोजी हायस्कूल, फलटण संस्थानातील शिक्षणाची प्रगती इ.विषयीची सविस्तर माहिती दिलेली आहे.

प्रकरण पाचवे- श्रीमंत मालोजीराजे नाईक निंबाळकर यांची कारकिर्द व समकालीन मान्यवरांनी फलटण नगरपरिषदेस दिलेल्या भेटी : एक आढावा

या प्रकरणात श्रीमंत मालोजीराजे नाईक निंबाळकर यांचे फलटण नगरपरिषदेबाबतचे कार्य, मान्यवरांनी फलटण संस्थानास दिलेल्या भेटी यामध्ये डॉ.सर्वपल्ली राधाकृष्णन व महर्षी धोंडो केशव कर्वे, डॉ.र.पु.पराजंप्पे, न.चि.केळकर, कर्मवीर भाऊराव पाटील, सर जदूनाथ सरकार, लॉर्ड विल्सन व पत्नी लेडी विल्सन, महात्मा गांधी व डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर इ. मान्यवरांनी फलटण संस्थानास भेटी दिलेल्या आहेत. या मान्यवरांनी फलटणच्या श्रीमंत मालोजीराजे नाईक निंबाळकर यांच्या कार्याविषयी गौरवोद्गार काढलेले आहेत. त्याविषयीची माहिती पाहणार आहोत.

प्रकरण सहा- उपसंहार

या प्रकरणात सर्व प्रकरणाचा निष्कर्ष काढलेला आहे.

१.१६ फलटण शहराची भौगोलिक पार्श्वभूमी-

१.१६.१ भौगोलिक स्थान व सिमा-

फलटण शहर $१७^{\circ}.५५$ आणि १८.६° उत्तर अक्षांश व $७४^{\circ}.२६$ पूर्व रेखांश यामध्ये विस्तारलेले आहे.सातारा जिल्ह्याच्या ईशान्य दिशेस ४७ मैलावर तर पुणे शहराच्या आग्नेयेस दिशेस ६५ मैलावर हे शहर आहे. फलटण शहर हे महाड पंढरपूर रस्त्यावर वसले आहे. फलटण शहराच्या सिमा उत्तरेस नीरा नदी व पुणे जिल्ह्याची सरहद्द तर पूर्वेला सोलापूर जिल्ह्याची सरहद्द तर दक्षिणेस शंभु महादेवाचा डोंगर व सातान्याची सरहद्द, पश्चिमेस सातारा जिल्ह्याची सरहद्द येते.^१

१.१६.२ हवामान व पीकपद्धती

सामान्यतः फलटण शहराचे हवामान तीन ऋतुत विभागले जाते. भौगोलिकदृष्ट्या फलटणचे हवामान उष्ण व कोरडे असून प्राकृतिक रचनेनुसार उन्हाळा, पावसाळा, हिवाळा असे तीन ऋतु आहेत. शिखर शिंगणापूरच्या डोंगर रांगाच्या सुमारे २५ ते ३५ कि.मी. रुंदीच्या अरुंद पट्ट्यात सर्वात जास्त पाऊस पडतो. डिसेंबर महिना सर्वाधिक थंडीचा असतो.^२

फलटण तालुक्यात शेतीतून ऊस, द्राक्षे, भाजीपाला आणि कापूस ही नगदी पिके काढली जातात. माळरानाची जमीन आणि कमी पर्जन्यमानामुळे या विभागातील मुख्य पीक बाजरी आहे. तर रबी हंगामात गहू व ज्वारी ही पिके घेतली जातात. याशिवाय फलटण शहरात द्राक्षे व कापसाचा मोठा व्यापार चालतो.^३

१.१६.३ फलटण संस्थानाची लोकसंख्या

फलटण संस्थानची लोकसंख्या प्रामुख्याने मराठी भाषिक होती. त्यात शेतकरी मोठ्या प्रमाणात दिसतात. दर दहा वर्षांनी खानेसुमारी करण्याची पद्धत इंग्रजांनी सुरू केली. ती संपूर्ण भारतभर व सर्व संस्थानात लागू केली, त्यास अनुसरून फलटण संस्थानची दर दहा वर्षांनी खानेसुमारी झालेली आहे. त्यावरून स्त्रिया व पुरुष किती होते याची कल्पना येते. तसेच लोकसंख्या कशी वाढत गेली याचीही माहिती मिळते ती पुढील तक्त्यावरून देता येईल.

वर्ष	पुरुष	स्त्रिया	एकूण
१८७२	२९,१९९	२९,२०३	५८,४०२
१८८१	२७,९२९	२८,०३१	५५,९६०
१९२१	२१,४०७	२१,८७९	४३,२८६
१९३१	२९,४९२	२९,२६९	५८,७६१ ^४

सन १९९१ च्या जनगणनेनुसार फलटण शहराची लोकसंख्या ४४,३६७ असून ते नीरा नदीच्या खोऱ्यातील तालुक्याचे ठिकाण आहे.^५

१.१७ आर्थिक पार्श्वभूमी

फलटण संस्थानात शेती हा प्रमुख व्यवसाय आहे. शेतीबरोबर पशुपालन, मेंढपाळ या संस्थानातील जोडव्यवसाय आहे. फलटण हे मध्ययुगीन कालखंडात शेंगा, गुळ, ज्वारी, कडधान्य इ.साठी व्यापारी पेठ म्हणून प्रसिद्ध होते. सन १८९०-९१ च्या फलटण संस्थानच्या प्रशासकीय अहवालात फलटण संस्थानच्या व्यापारासंबंधी पुढील माहिती आलेली आहे. फलटण संस्थानात प्रामुख्याने रेशमी व सुती कापड हातमागावर तयार होत असे. धोतरजोडी, उपरणी, लुगडी व करडी तेल, गुळ, गहू, ज्वारी, देशी कापड, कांबळी इ. वस्तू संस्थानातून निर्यात होत असत. तर तलम कापड व मसाल्याचे पदार्थ संस्थानात आयात केले जात होते.^६ सातारा व पुणे येथील व्यापारी तसेच गुजरातमधील काही मारवाडी व्यापारी व्यापारासाठी फलटणमध्ये स्थाईक झालेले दिसतात. मध्ययुगीनकाळात फलटण हे भरभराटीचे व्यापारी केंद्र होते.^७

सर्वसाधारण संस्थानी जनता दारिद्र्यात होती कारण शेती ही पावसावर अवलंबून होती. शेतकरी अशिक्षित होता, म्हणून दुसरे उद्योग करीत असे. सन १८९९-१९०० च्या वार्षिक अहवालात पुढील वृत्तांत दिलेला आहे.

“Agricultural being chiefly dependent on rainfall which is mostly scanty and precarious in this part of the country it is certainly desirable that a portion of the people should engage in other trades and industries but having regard to the tendencies and capacities of the people the economic condition of the country and the present state of industrial arts and manufactures it does not seem that change though greatly desirable is possible for many years to come.”^८

शेतीची ही परिस्थिती सुधारण्यासाठी संस्थान अधिपतींनी संस्थानात विहीरी व तलाव काढलेले आहेत, तसेच निरा उजवा कालवा संस्थानातून गेल्याने शेतकऱ्यांची आर्थिक स्थिती नंतर सुधारलेली दिसते.

१.१८ फलटण शहराची सामाजिक पार्श्वभूमी

फलटण शहरातील लोकांचा शाकाहारी व मांसाहारी स्वरूपाचा आहार असतो. शाकाहारी जेवणात ज्वारी, बाजरी, गहू इ. पिकांचा व पालेभाज्या यांचा समावेश आहे. मांसाहारी जेवणात मटण, मच्छी इ.चा समावेश होतो. तर पोशाखाच्या बाबतीत फलटण शहरातील लोक घराबाहेर जाताना सदरा, कोट, पागोटे, जोडे, रंगीत साडी, पोलके, कापाळावर कुंकू, असा स्त्रियांचा सर्वसाधारण पोशाख असे. लंगोटी, लेंगा, चडडी, पंचा, धोतर, पायजमा हे अंगात घालण्याचे कपडे असत. डोक्याला टोपी, पागोटे, मुंडासे, रुमाल, फाटक इ. असत.^९

सातारा जिल्ह्यात शहरी विभागात सिमेंटची एकमजली, बहूमजली घरे असून ज्या घराभोवती मोकळ्या जागेचा अभाव असतो. अशा घरामध्ये स्वयंपाकघर, देवघर, स्नानगृह, शयनगृह व अतिथीगृह अशा अनेक खोल्या आढळतात. गरीब शेतकरी, शेतमजूर, मागास जातीतील लोकांच्या झोपड्या दिसून येतात, या झोपड्या तयार करण्यासाठी बांबूच्या कामट्या, निरगुड्या किंवा इतर काठ्यावर चिखल थापून तयार केलेल्या असतात. भटक्या जमातीतील लोक मात्र बांबूच्या कामट्यांपासून किंवा ताडा माडाच्या झावळ्यापासून विणलेल्या झोपड्या किंवा कापडाचे लहान तंबू पाल यामध्ये वास्तव्य करतात.^{१०}

सातारा जिल्ह्यात कपड्याप्रमाणेच दागिन्यानाही महत्त्व आहे. पेशवे काळात समाजातील वरिष्ठ वर्गच दागिन्याची हौस पुरवित होता. शिरोभूषण, कर्णभूषण, कंठभूषण, हस्तभूषण, कलगीतुरा, हे शिरपेच, शिरोभूषण, भिकबाळी, चौकडा ही कर्णभूषण, कंठी, गोफ, ही कंठभूषणे पुरुष वापरत. कंबरेचा करगोटा सर्वजण आपापल्या ऐपतीप्रमाणे रेशमी, चांदी, सोन्याचा वापरत गरीब लोक चांदी व रुप्याचे दागिने वापरत. आधुनिक कालखंडात पुरुषामध्ये दागिने वापरण्याची प्रथा फारच कमी झाली. श्रीमंत लोक भिकबाळी, अंगठी, पोची, गोफ, कंठा, वापरतात. गरीब लोक चांदी, तांबे, पितळ व काचेचे मणी वापरतात.

पेशवे काळातील स्त्रिया माळा, हार, बाजूभूषणे, चंद्रहार, चपलाहार, कंकणे, पाटल्या, बिलवर, पुतळ्या, मोहनमाळ, तुशीचीमाळ, गोठ असे दागिने वापरत. आधुनिक काळातील स्त्रिया केसात मुद, अग्रफुल, केतकी, केवडा, गुलाबाचे फुल, वेणी, बिंदीबिजोर असे दागिने वापरतात. तर कानात विवाहीत चौकडया व कुडया मोत्यांचा किंवा हिन्यांचा घालतात. विवाहीत स्त्रिया गळ्यात मंगळसूत्र घालतात. याशिवाय चंद्रहार, राणीहार, चपलाहार, जोधंळीपोत, बकुळीहार, पोहेहार, मोहनमाळ, बोरमाळ, पुतळयाची माळ व केलहापुरी साज इ. दागिने समारंभात घालतात. हिरे व मोती यांच्या बांगडया श्रीमंत स्त्रिया वापरतात. तसेच नाकात नथ, चमकी, फुली, मुरणी वापरतात. लहान मुलांना बिंदल्या, मनगटया, कडीतोडे, वाळे, तोरडया, चाळा, करगोटे, कडया इ. सोन्या चांदीचे दागिने घालतात.^{११}

समाज निर्मितीमध्ये सण समारंभाचे महत्त्वाचे स्थान आहे. सातारा जिल्हयातील लोक बाराही महिने विविध सणउत्सव मोठया उत्साहाने साजरे करतात. याचे प्रतिबिंब लोकसाहित्यामध्ये सुद्धा पाहावयास मिळते. गुढीपाडवा, रामनवमी, गौरी गणपती, अक्षयतृतिया, बेंदूर, नारळी पौर्णिमा, दिवाळी, दसरा, होळी, मकरसंक्रांत, बकरी ईद, रमजान, पारशी दिन, मोहरम, खिसमस इ. सण उत्सव साजरे करतात. हे सर्व सण, उत्सव उत्साहाने व आनंदाने साजरे केले जातात. याशिवाय नाताळ, मोहरम, रमजान ईद, पारशी दिन व बौद्ध पौर्णिमा असे इतर धर्मियांचे सण ही उत्साहात साजरे केले जातात.^{१२}

१.१९ धार्मिक पार्श्वभूमी

फलटण शहरात विविध जाती धर्माचे लोक वास्तव्य करतात. त्यांच्या जीवनपद्धतीमध्ये विविधता आढळते. या अनुषंगाने जिल्हयातील विविध धर्माचा थोडक्यात आढावा घेता येईल. सातारा जिल्हयातील विविध धर्मिय लोकांपैकी हिंदू धर्मिय लोकांची संख्या सर्वात जास्त असल्याचे आढळून येते. हिंदू धर्माला हजारो वर्षांचा इतिहास असल्याने अनेक धर्मग्रंथ निर्माण झालेले आहेत यावरून हिंदू

धर्मातील धार्मिक विधी रितीरिवाज आचार, विचार यात विविधता दिसून येते. तरीही हिंदू तत्वज्ञानाचा धागा एका विचारावर गुरफटलेला दिसतो.

फलटण शहरात इस्लाम धर्मिय लोकांची संख्या हिंदू धर्मिय लोकांच्या लोकसंख्येनंतर आहे. कुराण हा इस्लाम धर्माचा पवित्र धर्मग्रंथ मानला जातो. या ग्रंथात महंमद पैगंबरानी परमेश्वराजवळ जाण्याचा दुःखा पासुन, पापापासुन मुक्त होण्याचा आणि आदर्श जीवन जगण्याचा मार्ग कुराण ग्रंथात सांगितला आहे. शीख धर्माने ईश्वराच्या एकतेवर भर दिला आहे. हिंदू धर्माप्रमाणेच शीख धर्मात आत्मा, शरीर, पुनर्जन्म, मोक्ष या धर्माचे तत्वज्ञान आचरणारे लोक सातारा जिल्ह्यात आढळतात. फलटण शहरात ख्रिस्ती धर्माचे तत्वज्ञान आत्मसात करणारे लोक आढळतात. ख्रिस्ती धर्माची बैठक प्रेम, करुणा, सेवा या मुल्यांवर आधारलेली आहे. भारताप्रमाणे महाराष्ट्रात व फलटण शहरातही पारशी धर्माचे लोक राहतात. परंतु इतर धर्मियांपेक्षा त्यांची संख्या कमी आहे.^{१३}

१.२० फलटण शहराची ऐतिहासिक पार्श्वभूमी

फलटण शहरास प्राचीन काळापासून ते आधुनिक काळापर्यंत राजकीय, समाजिक व सांस्कृतिक इतिहास आहे. फलटण संस्थान हे भारतातील एक प्राचीन संस्थान समजले जाते. प्राचीन वाङ्मयात फलटण शहराचा उल्लेख 'पळयठान' असा आहे.^{१४}

फलटण शहराशेजारी जो सीतामाईचा डोंगर आहे. या डोंगरातून बाणगंगा नदीचा उगम झालेला आहे. या बाणगंगा नदीच्या तीरावर फाल्गुन ऋषींचा आश्रम होता. त्यावरून फलटण हे नाव या शहरास प्राप्त झाले असावे.^{१५} तेराव्या शतकातील महानुभाव वाङ्मयात याचा फलेठाण असा उल्लेख आहे. तर काही वाङ्मयात फलपतन आला उल्लेख आढळतो.^{१६}

१.२०.१ प्राचीन इतिहास

फलटण शहरात काही पुरातन मंदिरे असून ती फलटणच्या प्राचीनतेची जाणीव करून देतात. त्यात जबरेश्वर, रामेश्वर, माणकेश्वर, त्रिजटेश्वर व

बाजारापेठेतील विठ्ठल मंदिराच्या बाजूस असलेले शिवमंदिर, श्रीराम मंदिर, शिंगणापूर रस्त्यालगतचे नरसोबाचे मंदिर उत्त्यादि मंदिरांचा समावेश होता. फलटण शहरास महानुभाव पंथाची काशी असे म्हणतात. महानुभाव धर्मियांची मठ मंदिरे येथे असून पंजाब व देशाच्या इतर भागातून भाविक दर्शनासाठी येथे येतात.^{१७}

दक्षिण महाराष्ट्रातील सर्वात जुने व ऐतिहासिकदृष्ट्या अत्यंत महत्वाचे संस्थान होते. माण खटाव व फलटण या भागावर वाकाटकांची अधिसत्ता होती. प्रवरसेनच्या एका मुलाच्या अधिकाराखाली असलेल्या कुन्तल देशात सातारा, कोल्हापूर व सोलापूर या कृष्णा नदीच्या उत्तर खोऱ्यातील प्रदेशांचा अंतर्भाव होत असे. यामधील काही भागावर राष्ट्रकुट नृपती मानाडकाने (इ.स.३७५-४००) वाकाटकांचा पराभव करून अधिसत्ता प्रस्थापित केली. मानाडकाने आपल्या नावाने मानपूर नावाचे नगर स्थापन केले व तेच आपले राजधानीचे ठिकाण बनविले.^{१८}

मानपूर म्हणजे माण नदीच्या तीरावरचे माण हे गाव होय. राष्ट्रकुटांनंतर हा भाग यादवांच्या अधिपत्याखाली जवळजवळ ३००-३५० वर्षे होता. या कालावधीत फलटण शहराचा विकास विकास झाला. हे येथील मंदिराच्या अस्तित्वावरून सांगता येते. ज्या राजवटीला शांततेचा व स्थैर्याचा जास्त कालावधी मिळतो. त्या राजवटीमध्ये स्थापत्यशास्त्र, कला, संगीत, साहित्य इत्यादीची भरभराट होत असते. म.गो.पानसे यांच्या यादवकालीन महाराष्ट्र या पुस्तकात फलटणबाबत पुढील मजकुराची नोंद आहे. महानुभाव चांगदेव राऊळ जेथे राहत होते त्या फलटण नगराच्या पौळीला चारी दिशांना चार महाद्वारे होती. पौळीच्या आत देवालये, गोपुरे, धवळारे मठ वगैरे पुष्कळशा इमाती होत्या. नगर रक्षणाची ही व्यवस्था दहाव्या-अकराव्या शतकापूर्वीपासून पचारात असली पाहिजे. वरील वर्णनावरून अशे दिसते की, फलटण शहराची रचना फार नियोजनबद्ध होती. त्याकाळी या नगराच्या परिसराचा विचार करता साधारणतः ७-८ चौ.कि.मी. मध्ये हे नगर वसले असावे. येथील बाणगंगेच्या तीरावरील मंदिरे, फलटणच्या ईशान्येस नरसोबाच्या मळ्यातील पडझड झालेल्या अवस्थेतील महादेव मंदिर तसेच दक्षिणेकडे असलेले

आबासाहेब मंदिर व उत्तरेकडे मलठणमधील नागनाथ महादेव मंदिर या सर्व मंदिराच्या स्थानांवरून तत्कालीन नगराच्या विकासाची कल्पना येते. नगराच्या मध्यभागी असलेल्या जबरेश्वर मंदिरावरून असे अनुमान काढता येते की, काही काळ येथे जैनांचा प्रभाव असावा. फलटणला श्रीचक्रपाणी तथा चांगदेव राऊळ या सत्पुरुषाचा जन्म आश्विन वद्य नवमी शके १०५०(सन १२२५) मध्ये माता जनकाईसा व पिता जनकनायक या कऱ्हाडे ब्राम्हणाच्या पोटी झाला. यादवांच्या कारकिर्दीतच दिल्लीच्या सुलतान महमद तुघलकाने १२९४ मध्ये दक्षिणेवर स्वारी केली. या सन १३२७ मध्ये फलटणचा भाग त्याने जिंकला व त्याचबरोबर फलटणमधील हिंदू राज्य नष्ट झाले.^{१९}

फलटण व फलटणच्या सभोवतालच्या भागावर इ.स. पूर्व तिसरे शतक ते इ.स.१२ व्या शतकापर्यंत मौर्य, सातवाहन, वाकाटक, बदामीचे चालुक्य, राष्ट्रकुट, कल्याणीचे चालुक्य, शिलाहार व देवगिरीचे यादव यांचे राज्य होते. हे त्या भागात दिसणाऱ्या काही ऐतिहासिक अवशेषावरून व शिलालेखावरून दिसते. यादवकालीन काही हेमाडपंथीय देवालये फलटण व आसपासच्या भागात दिसतात. खुद्द फलटण येथील जबरेश्वर मंदिराचे पाहिले तर त्याचे बांधकाम हेमाड पंथीय व यादवकालीन आहे. हे लक्षात येते. तसेच फलटण शहरातील काही जैन मंदिरे प्राचीन काळातील दिसतात. कदाचित ११ व्या शतकात शिलाहारांचे राज्य कोल्हापूर, सातारा कऱ्हाड या भागावर होते, त्यावेळी काही जैन धर्मिय फलटणला राहात असत व शिलाहारांच्या राजाश्रयाने ती मंदिरे बांधली असावीत.^{२०}

१.२०.२ मध्ययुगीन फलटण शहर

मध्ययुगीन काळात फलटण हे फलटण संस्थानच्या राजधानीचे ठिकाण होते. राजस्थानमधील परमार या रजपूत घराण्यातील निंबराज हा पुरुष आपले नशीब काढण्यासाठी इ.स.१२७० च्या सुमारास दक्षिणेत आला. त्यानंतर त्याने बरेच द्रव्य संपादन करून एक गाव वसविला त्यास निंबळक हे नाव दिले.^{२१} या गावाच्या नावावरून पुढे या घराण्याचे नाव निंबाळकर पडले असावे. पुढे निंबराजास

दृष्टांत होऊन त्यास एक निंब वृक्षाखाली देवीची स्वयंभू मूर्ती सापडली. त्या ठिकाणी त्याने देवालय बांधून त्यात तिची स्थापना केली. हिस निंबेजाई नाव पडले व ही या घराण्याची कुलदेवता झाली.^{२२} निंबराज पहिला याने जवळजवळ अकरावर्षे त्या भागात कायदा व सुव्यवस्था स्थापन करून आपली जहागिर निर्माण केली. इ.स.१२८४ मध्ये निंबराज याने फलटण संस्थानाची स्थापना केली. सन १२९१ मध्ये निंबराज याचा मृत्यू झाला.^{२३}

निंबराजाच्या मृत्यूनंतर त्याचा मुलगा पोडखल जगदेवराव इ.स.१२९१ ते १३२७ पर्यंत सत्तेवर होता. त्याच्या कालावधीत दिल्लीचा सुलतान महमंद तघलक (१३२५ ते १३३५) या सुमारास महाराष्ट्रात येऊन देवगिरी उर्फ दौलताबाद येथे भारताची राजधानी केली होती. पोडखल हा १३२७ मध्ये महमद तुघलकाच्या नोकरीत हजर झाला व त्याच्या मोहिमेत सहभागी झाला. तो महमद तुघलकाच्या मोहिमेवर गेला असता युद्धातच मारला गेला. त्यानंतर त्याचा मुलगा निंबराज दुसरा (१३२७ ते १३४९) यास महमंद तुघलक याने सरदारकीची वस्त्रे दिली. फलटणची जहागिरीची सनद करून दिली. त्याबरोबर 'नाईक' हा मानाचा परंपरागत किताब बहाल केला व 'मोरचेल' वापरण्याचा हक्क दिला. तसेच सोन्याचा तोडा दिला. हयावरून त्याच राजदरबारात मानमराबत वाढला. येथून पुढे नाईक निंबाळकर असे त्या घराण्याला नाव पडले.^{२४}

दुसऱ्या निंबराजाचा मुलगा वणंगभूपाळ इ.स.१३७४ मध्ये बंडखोराकडून मारला गेला. सन १३७४ ते १३९० पर्यंत जहागीर बंडखोरांच्या ताब्यात होती. सन १३९० मध्ये वणंगभूपाळचा मुलगा वणंगभूपाळने बंडखोरांशी लढाई करून जहागीर परत घेतली. तो १३९४ मध्ये मरण पावला. सन १३९४ ते १६३० या कालावधीत नऊ सत्ताधीश होऊन गेले. परंतु त्याची सविस्तर माहिती मिळत नाही. यामध्ये वणगोजी पहिला(इ.स.१३९४ ते १४०९), मालोजी पहिला(इ.स.१४०९ ते १४२०), बाजी पहिला(इ.स.१४२० ते १४४५), पवारराव नाईक (इ.स.१४४५ ते १४७०), बाजी दुसरा (इ.स.१४७० ते १५१२), मुधोजी पहिला (इ.स.१५१२ ते १५२७),

बाजीधरराव नाईक (इ.स.१५२७ ते १५६०), मालोजी दुसरा(इ.स.१५६० ते १५७०), वणगोजी दुसरा उर्फ जगपालराव(इ.स.१५७० ते १६३०) इ. आहेत.^{२५}

यामधील मालोजी दुसरा (१५६० ते १५७०) हा विजापूरच्या सेवेत असताना विजापूरकर व विजयनगर यामधील इ.स.१५६५ मध्ये सुप्रसिद्ध तालीकोटची लढाई झाली. या लढाईत आदिलशाहीच्या बाजूने लढताना ठार झाला. या झालेल्या लढाईत रामराया याचा पराभव झाला. यामध्ये बहामनीशाहीस विजय मिळाला म्हणून मालोजी दुसऱ्यावर आदिलशहा खुश होता.^{२६}

१.२०.२.१ फलटणचे नाईक निंबाळकर व भोसले घराणे-

हिंदवी स्वराज्याची स्थापना छ.शिवाजी राजांनी केली त्यास फलटणच्या नाईक निंबाळकर घराण्याचाही हातभार होता हे आपणास पुढील माहितीवरून स्पष्ट होते.

जगपाळराव उर्फ वणगोजी नाईक दुसरे (इ.स.१५७०ते१६३०) हे मालोजी नाईक निंबाळकर नंतर गादीवर आले. जगपालराव नाईक हा शूर व धाडसी असून फौजबंद होता. इ.स.१५६९ मध्ये वीस वर्षांचा असतानाच तो फलटणचा राज्यकारभार पाहू लागला. हिंण्णी बेरडीचे भोसले दरसाल चैत्र महिन्यात शंभु महादेवाचे यात्रेस नियमाने जात असत. रस्त्यात त्यांचा मुक्काम फलटण येथे निंबाळकर यांच्याकडे असे. एकदा बाबाजी भोसले व त्याचे दोघे मोठे मुलगे मालोजी व विठोजी यांनी रोजगाराच्या निमित्ताने जगपालरावांची भेट घेतली. जगपालराव व मालोजी हे समान वयाचे होते. भोसले बंधूची प्रतिष्ठा व हिम्मत पाहून त्या उभयतांस जगपाळरावाने आपल्या पदरी बाराशे होनांची असामी दिला. त्यापुर्वी मालोजी हा देवगिरीस जाधवांचे पदरी लहानसी नोकरी करत होता. निंबाळकरांनी त्या उभायतांना नोकरी दिली त्यामुळे त्यांचा ऋणानुबंध वाढला व भोसल्यांचे महत्त्वा वाढत गेले. जगपाळराव आजूबाजूस प्रदेश वाढवित होता. त्याकामी त्यास मालोजी व विठोजीचा चांगला उपयोग झाला. इ.स.१५९० ते ९८ च्या सुमारास जगपाळरावाची फौज कोल्हापूरकडील काही प्रांत जिंकित असता त्याजवर

आदिलशहाची फौज चालून आली. त्यावेळी मोठी लढाई झाली. या लढाईत मालोजी व विठोजी यांनी मोठा पराक्रम केला. व जगपाळरावास विजय मिळवून दिला. यातूनच भोसले घराण्याची ख्याती विजापूर दरबारात पसरली. पुढे हा लौकिक निजामशाहीत ही पसरला पुढे निजामशाहीत गेल्यावर त्यांची तेथील वतने जप्त होती ती मोकळी करून त्यास परत दिली व राजे हा किताब दिला. तेव्हा भोसले बंधू परत निजामशाहीत दाखल झाले. याप्रमाणे भोसल्यांचा भागोदय झालेला पाहून जगपाळरावाने आपली बहिण उमाबाई हिचा विवाह मालोजी भोसलेशी केला. हीच शहाजीराजांची आई होय. भोसल्यांचे कुळ उच्च आहे. कारण भोसले घराणे उदयपूरच्या घराण्यातून इकडे आले होते, याची खात्री निंबाळकरांची होती. मात्र निंबाळकरांशी नातेसंबंध आल्यामुळे भोसल्यांचा लौकिक वाढला आणि निंबाळकरासारख्या प्रतिष्ठित सरदाराचे सहाय्य मिळाल्याने शहाजीराजे व छत्रपती शिवाजीचे पुढील काम सोपे झाले.^{२७}

जगपालराव हा त्या काळात मातब्बर मराठा सरदार होता.त्याच्याच पुढाकाराने लखुजी जाधव याने आपली मुलगी जिजाबाई शहाजीराजांस दिली असा उल्लेख सापडतो.

“Jagpalrao Naik seems to have been a man of great influence. It was through his exertions that the marriage of Maloji's son Shahaji and Jijabai, Lakhdev Jadhavrao's daughter was brought about against the wishes of the girl's parents.”^{२८}

जगपालराव नंतर मुधोजी दुसरा हा फलटणच्या संस्थानाधिपती इ.स.१६३० मध्ये झाला. त्याने इ.स.१६४४ पर्यंत राज्यकारभार पाहिला. त्याचा व शहाजीराजांचा संबंध चांगला होता. त्याच्याच कारकिर्दीत इ.स.१६३४ मध्ये दहीगाव व भाळवणी शाखांचा उदय झालेला आहे. विजापूरच्या आदिलशहाचे व मुधोजीरावाचे इ.स.१६३१ मध्ये संबंध बिघडले होते. सन १६३१ रोजी मुधोजीरावांना साताराच्या किल्ल्यात कैद केले होते. मुधोजीने कैदेत असताना

त्याने आपली धाकटी पत्नी व तिची मुले बजाजी व सईबाई यास त्यांच्या जीवास धोका होऊ नये म्हणून आपल्याजवळ सातारा येथे बोलावून घेतले. मुधोजी हा सातारा येथील कैदेत दहा वर्षे होते. पुढे शहाजीराजे भोसले विजापूरच्या नोकरीत राहिल्यावर आलपे वजन खर्च करून महमंद आदिलशाहाच्या हुक्माने इ.स.१६३८ मध्ये मुधोजीची कैदेतून सुटका केली गेली. त्यामुळे भोसले व निंबाळकर घराण्याचे संबंध आणखी जवळ आले. त्यामुळे मुधोजी नाईक यांनी आपली कन्या सईबाई हिचा विवाह शहाजीराजे भोसले यांचे चिरंजीव शिवाजीराजे यांच्याशी केला. हा विवाह सोहळा विजापूर येथे पार पडला. या विवाहात महमंद आदिलशहा याने दोन्ही कुटुंबाचा सन्मान केला.^{२९}

मुधोजीचे सहाय्य छ.शिवाजी महाराजांच्या स्वराज्य स्थापनेच्या उपक्रमास मिळत असावे अशी शंका विजापूरच्या आदिलशहास आली होती. तसेच मुधोजीच्या मनात असे होते कि, फलटणचा कारभार आपल्या पश्चात बजाजीस मिळावा या गोष्टीस त्याचे ज्येष्ठ पुत्र कबुल नव्हते परंतु मुधोजीने विजापूर दरबारची परवानगी मिळवली तेव्हा मुधोजीचे त्यांच्या दोन मुलांचे साबाजी व जगदेवराव यांचे वाकडे आले. ते विजापूरची मदत घेऊन मुधोजीवर चालून आले. तेव्हा इ.स.६४४ मध्ये शिरवळजवळ भोळी येथे लढाई झाली. त्यात मुधोजी एका वडाच्या झाडाखाली पुतण्याच्या हातून मारला गेला त्यास बापमारीचा वड असे म्हणतात.^{३०}

१.२०.२.२ बजाजी नाईक निंबाळकर

इ.स.१६४४ च्या लढाईत बजाजी नाईक याने बापाच्या केलेल्या अपराधाबद्दल विजापूरकरांनी कैद केले. तेथे गेल्यानंतर बजाजीस आदिलशहाने जीवे मारण्याची आज्ञा केली. तेव्हा बादशहाचे सरदार माने, घाटगे, घोरपडे व काळोजी शिंदे इ. सरदारांनी विनंती करून जीवे मारण्याचा हुक्म रद्द केला. त्यानंतर पुढे छ.शिवाजी महाराजांनी आपली कन्या सकुबाई ही बजाजीचा थोरला मुलगा महादजी यास दिली. हा विवाह पुणे येथे झाला. या विवाह संबंधामुळे छ.शिवाजी महाराज व नाईक निंबाळकर यांच्या संबंधामध्ये आणखी दृढता निर्माण

झाली.^{३१} फलटणच्या पॅलेस रेकॉर्डमध्ये ती माहिती पुढील प्रमाणे आहे.

“Jagpalrao was succeeded by his son Mudhoji II(1630-1644) whose daughter Saibai, was married to Shivaji the Great. In 1644 Mudhoji was killed by the king of Bijapur and his son Bajaji (1644-1674) was taken prisoner to Bijapur. Shivaji then gave his daughter Sakhubai in marriage to Bajaji's son Mahadaji.”^{३२}

बजाजीची मुलांनी छ.शिवाजी राजांना मोठ्या प्रमाणात सहकार्य केले होते. इ.स.१६७४ मध्ये बजाजी नाईक निंबाळकर याच्या मृत्यूनंतर त्याचा तिसरा मुलगा वणगोजी नाईक तिसरा हा फलटण संस्थानचा सत्ताधिश झाला. त्याने इ.स.१६७६ ते १६९३ राज्यकारभार केला. त्यानंतर त्याचा पुतण्या जानोजी हा गादीवर आला. जानोजीला तयचा सावत्र भाऊ बजाजी याने राज्यत्याग करण्यास भाग पाडले. परंतु नंतर सातान्याच्या छत्रपती शाहू महाराजांच्या मध्यस्तीने पुन्हा फलटणच्या जहागिरीवर बसविले. जानोजी हा मुधोजीचा मुलगा असून त्याने इ.स.१६९३ ते १७४८ पर्यंत संस्थानचा राज्यकारभार पाहिला. हा जानोजी छ.राजाराम, महाराणी ताराबाई व छ.शाहू महाराजांच्या समकालीन होऊन गेला.

जानोजीनंतर त्याचा मुलगा मुधोजी तिसरा इ.स.१७४८ मध्ये गादीवर आला. त्याने इ.स.१७६५ पर्यंत राज्यकारभार केला. त्याला मुलबाळ नव्हते, म्हणून त्याने मालोजीस दत्तक घेतले. मुधोजीची पत्नी सगुणाबाई ही मलवडीच्या घाटगे घराण्यातील होती. इ.स.१७६५ मध्ये मुधोजीराव तिसरे यांचे निधन झाल्यावर त्याची राणी सगुणाबाई उर्फ आईसाहेब यांनी काही काळ राज्यकारभार केला. त्यांचा राज्यकारभार परोपकारी व त्या दयाळू होत्या. पेशवा माधवराव व राणी सगुणाबाई यांच्या संबंधात वितुष्टता आल्याने पेशव्यांनी सगुणाबाईची जहागिर जप्त केली. व फलटणच्या गादीवर निंबाळकर घराण्यातील एक दुरचा नातेवाईक सोयराजी याला फलटण परगण्याचा प्रमुख बनवले. पुढे इ.स.१७७४ मध्ये सगुणाबाईने मालोजी तिसरा यास दत्तक घेतले त्यावेळी पेशवा सवाई माधवराव

याने या दत्तकास मंजूरी दिली व मालोजीराव तिसरे हे इ.स.१७७४ मध्ये फलटण संस्थानाधिपती झाले. मालोजी तिसरे याने फलटणची गादी मिळण्याबद्दल पेशव्याकडे फिरून अर्ज केला. तेव्हा पेशव्याने १ लाख रुपये घेऊन फलटणच्या गादीवर त्यास बसवले.^{३३}

मालोजी तिसरा हा आपल्या फौजेनिशी पेशव्यांच्या सर्व मोहिमेत सहभागी होत असे. त्याच्या माघारी फलटणचा कारभार त्याची पत्नी सगुणाबाई पाहत असे. मालोजी तिसरा हा पेशव्यांच्या वतीने कर्नाटकात मोहिमेवर असताना त्याचे इ.स.१७७७ मध्ये निधन झाले.^{३४}

१.२०.२.३ जानराव नाईक निंबाळकर उर्फ जानोजी दुसरा(इ.स.१७७७ ते १८२५)

इ.स.१७७७ मध्ये तिसरा मालोजी मरण पावल्यानंतर त्याचा दत्तक पुत्र जानराव हा इ.स.१७७७ मध्ये गादीवर आला. तो अज्ञान असल्यामुळे राणी सगुणाबाई हिने इ.स.१७९१ पर्यंत संस्थानचा कारभार पाहिला. राणी सगुणाबाई इ.स.१७९१ मध्ये मरण पावली. राणी सगुणाबाई ही धर्मशीलपणा व उत्कृष्ट राज्यकारभार या गुणाबद्दल प्रसिद्ध होती. जानराव नाईक निंबाळकर पेशव्याच्या मोहिमेत सहभागी होत असे. इ.स.१७९१ पासून तो स्वतंत्रपणे राज्यकारभार पाहू लागला. त्याचा इ.स.१८२५ मध्ये मृत्यू झाला.^{३५}

जानोजीराव दुसरा याच्या कारकिर्दीत पोलीटिकल एजंट यांनी फलटण शहराकडे अनेक वेळा भेटी दिल्याचे आढळून येते. याच्याच काळात मराठी सत्तेचा अस्त झाला. दुसरा बाजीराव यास इंग्रजांनी कैद करून कानपूरजवळ ब्रम्हावर्त येथे पाठविले आणि पेशव्याचा मुलूख एलिफिन्स्टनने ताब्यात घेतला. जे पूर्वीचे सरदार होते त्यांच्याशी स्वतंत्र तह करून अभयदान दिले. तसेच फलटणच्या नाईक निंबाळकरांशी २२ एप्रिल १८२० रोजी स्वतंत्र तह केला.^{३६}

१.२०.३ आधुनिक कालखंडातील फलटणचा शहर

जानराव नाईक निंबाळकर इ.स.१८२५ मध्ये निपुत्रिक मरण पावल्यानंतर सातारच्या छत्रपतींनी फलटण संस्थान जप्त केले. परंतु पुढे बजाजी दुसरा यास

इ.स. १८२७ मध्ये ३०,००० रुपये नजराणा देऊन गादी देण्यात आली. ती मे १८२८ मध्ये मरण पावल्यानंतर पुन्हा सातारच्या महाराजांनी संस्थान जप्त केले.^{३७}

दरम्यान फलटणचा कारभार जानरावाची पत्नी साहेबजीबाई हीच पहात होती. शेवटी इ.स.१८४१ मध्ये साहेबजीबाई हिला दत्तक घेण्याची परवानगी ३०,००० रुपये देऊन नजराणा देऊन मिळाली. तिने जानरावाच्या भावाचा नातू महादजी यास दत्तक घेऊन त्याचे नाव मुधोजी ठेवले व तो अज्ञान असल्यामुळे साहेबजीबाईने उत्तम रीतीने राज्यकारभार केला. साहेबजीबाईने अतिशय खडतर काळात फलटण संस्थानचा कारभार उत्तम प्रकारे केला. ती इ.स.१८५३ मध्ये मरण पावली. नंतर ब्रिटिश सरकारमध्ये संस्थानचा कारभार चालविण्यात येऊन १० फेब्रुवारी १८६० रोजी मुधोजीराव यांना गादीचे अधिकार देण्यात आले.^{३८}

फलटण संस्थान सातारच्या छत्रपतींनी कसे जप्त केले व परत जप्ती कशी उठविली यास संबंधी फलटणच्या प्रशासकीय अहवालात पुढील महत्त्वाची माहिती मिळते.

“On the 1st Januray 1825 on Janrao's death without an heir the Jahagir was attatched by the Raja of Satara but on the 3rd September 1827, Bajaji was fee Rs.30,000. On the 17th may 1828. On Bajaji's death the state was again attatdhed by the Raja of Satara on the 3rd December 1841, on a payment of a nazarana of Rs.30,000, Janrao's widow Rani Sahebjibai alias Bayasaheb was allowed to adopt Mahadji, the grandson of Janrao's brother. After his adoption Mahadji was named Mudhoji. During his minority, Sahebjai Bai acted as regent and ably administered the state till her death in 1853. After her death, the British Government administeres the state till the 10th February 1860, when Mudhojirao IV alias Bapusaheb the adoptive father of the present Ruler was invested with rulling Powers.”^{३९}

मुधोजीराव उर्फ बापूसाहेबांनी इ.स.१८६० ते १९१६ या कालावधीत अनेक लोकोपयोगी कामे केली. इ.स.१८७८ मध्ये त्यांची मुंबईच्या कायदेमंडळात सभासद म्हणून नेमणूक झाली. त्यांना १९११ मध्ये ब्रिटिश सरकारने सी.एस.आय. हा बहुमानाचा किताब दिला. मुधोजीने २८ डिसेंबर १८९९ रोजी नारायणरावांना दत्तक घेतले व त्यांचे नाव मालोजी ठेवले. त्यांना १५ नोव्हेंबर १९१७ रोजी संस्थानाचे सर्व अधिकार दिले.

श्रीमंत मालोजीराजे नाईक निंबाळकर

श्रीमंत मालोजीराजे नाईक निंबाळकर यांनी महात्मा फुले, राजर्षी छ.शाहू महाराज, कर्मवीर भाऊराव पाटील यांची विचारसरणी जोपासून जनसामान्यांच्या कल्याणाचे कार्य केले. स्वातंत्र्यपूर्व काळात फलटण संस्थानचे अधिपती आणि स्वातंत्र्योत्तर काळात मुंबई राज्याचे मंत्री म्हणून त्यांनी महत्त्वाचे कार्य केले.

शेतीविषयक कार्य

आपला देश शेतीप्रधान, शेती हा अर्थव्यवस्थेचा कणा आणि सर्वसामान्य शेतकरी जनता हा आर्थिक प्रगतीचा केंद्रबिंदु आहे. शेती आणि शेतकरी यांची सुधारणा केलीतरच आपल्या देशाची प्रगती होईल. हा दृष्टीकोन स्वीकारून श्रीमंत मालोजीराजांनी स्वातंत्र्यपूर्व काळापासून या क्षेत्रात बहुमोल कार्य केले. फलटण संस्थानातील शेती व शेतकऱ्यांचा कायापालट करावा, या हेतूने त्यांनी प्रयत्न करून नरि उजव कालवा फलटण संस्थानात आणला. त्यामुळे संस्थानातील ३० गावामधील शेती ओलिताखाली आली. उरलेल्या प्रदेशातील शेतीला पाणी पुरवठा करण्यासाठी त्यांनी छोटी छोटी मुरण्याची धरणे बांधली. सामूहिक शेतीचा प्रयोग राबविला. सुधारित जातीचे बी-बियाणे शेतकऱ्यांना उपलब्ध करून दिले. जमिनीची समपातळी करण्यासाठी आधुनिक शेती अवजारांच्या वापरास प्रोत्साहन दिले. स्वातंत्र्योत्तर काळात श्रीमंत मालोजीराजे हे मुंबई राज्याच्या मंत्रिमंडळात पाटबंधारे मंत्री होते. त्यावेळी त्यांनी अनेक शासकीय यंत्रणेच्या सहाय्याने प्रकल्प योजना आखल्या. व त्या कार्यान्वित केल्या.

शिक्षणविषयक कार्य

सर्व सुधारणेचे मूळ शिक्षणात आहे. हे राजेसाहेबांनी ओळखले होते. लोक जागृत व सुजाण झाल्याशिवाय समाजाची प्रगती होणार नाही. म्हणून श्रीमंत मालोजीराजे स्वातंत्र्यपूर्व काळात व नंतरच्या काळात शिक्षण प्रसारासाठी सतत प्रयत्न करीत राहिले. त्यांना विद्वानाविषयी पराकोटीचा आदर व आपुलकी होती. आपल्या संस्थानातील मुलामुलींना शिक्षणाची सोय उपलब्ध करून देण्यासाठी त्यांनी लहान गावात इ.४थी पर्यंत, मोठ्या गावात इ.७वी पर्यंत शाळा सुरू केल्या. तर फलटण येथे मुधोजी हायस्कूलमध्ये इंग्रजी ७ वी पर्यंत शाळा सुरू केली. संस्थानात सर्व मुलींना व अस्पृश्यांच्या मुलांना मोफत शिक्षण दिले जाई. इतरांनासुद्धा अगदी अल्प फी आकारली जाई. बाहेर गावाहून फलटणला शिक्षणाला येणाऱ्या विद्यार्थ्यांच्या निवासाची व भोजनाची सोय करण्यासाठी 'प्रतापसिंह शेतकरी बोर्डिंग' सुरू केले. त्याच परिसरात आज श्रीराम एज्युकेशन सोसायटीचे विविध शैक्षणिक प्रकल्प स्थिरावले आहेत. दि फलटण एज्युकेशन सोसायटीची स्थापना करून तिच्या मार्फत बालवाडीपासून महाविद्यालयापर्यंत शिक्षणाची सोय उपलब्ध करून दिली आहे.

शैक्षणिक क्षेत्रात कार्य करणाऱ्या फलटण संस्थांना व व्यक्तींना श्रीमंत मालोजीराजांनी बहुमोल सहकार्य केले. उदा. रयत शिक्षण संस्थेस सातारा येथील आपला बंगला व तेथील जमीन देणगी दिली. तेथेच छ.शिवाजी कॉलेज, धनंजयराव गाडगीळ कॉलेज, आज्ञाद कॉलेज आणि यशवंतराव चव्हाण इन्स्टिट्यूट ऑफ सायन्स ज्ञानदानाचे पवित्र कार्य करीत आहेत. या कॉलेजना आर्थिक साह्य केले. हिंगणे स्त्री शिक्षण संस्थेचे संस्थापक महर्षि धोंडो केशव कर्वे यांना अडचणीच्यावेळी आर्थिक साह्य केले. आणि त्यांना तहहयात फलटण संस्थानामार्फत पेन्शन सुरू केली.याशिवाय शारदा सदन व भांडारकर इन्स्टिट्यूटला आर्थिक सहकार्य केले.

सामाजिक सुधारणा

पुरोगामी विचारांच्या श्रीमंत मालोजीराजांना तत्कालीन समाजातील अस्पृश्यता, जातीयता, अज्ञान, अंधश्रद्धा, बालविवाह, पडदा पद्धत, इत्यादी अनिष्ट गोष्टी व रूढी प्रतिगामी व कालबाह्य वाटल्या. अधिकारी प्राप्तीनंतर त्यांनी वरील गोष्टीस स्वतःपासून सुरुवात करून दूर केल्या आणि सर्वांना प्रगती करण्याची संधी दिली.

औद्योगिक विकास

फलटण सारख्या पर्जन्य छायेत असणाऱ्या आणि अविकसीत प्रदेशाची प्रगती औद्योगिक सुधारणा केल्याशिवाय होणार नाही, हे ओळखून श्रीमंत मालोजीराजांनी मा. मफतलाल व मा.आपटे या नामवंत उद्योगपतींच्या सहकार्याने पिंपळवाडी येथे सन १९३३ मध्ये 'फलटण शुगर वर्क्स' हा साखर कारखाना उभारला. स्वातंत्र्योत्तर काळात फलटण येथे श्रीराम सहकारी साखर कारखाना सुरू केला. त्यामुळे या परिसरातील शेतकऱ्यांची परिस्थिती सुधारून त्यांचे सामाजिक, सांस्कृतिक, शैक्षणिक व राजकीय जीवन प्रगतीच्या दिशेने वाटचाल करू लागले.

राजकीय क्षेत्रातील कार्य

राजकीय जीवनात श्रीमंत मालोजीराजांनी सतत उदारमतवादी आणि लोकशाहीवादी विचार प्रणालीचा अवलंब केला. आपल्या संस्थानचा कारभार लोकमतानुवर्ती आणि निःपक्षपाती चालण्यासाठी त्यांनी लोकप्रतिनिधीचे कायदेमंडळ नियुक्त केले होते. मात्र लोकनियुक्त प्रतिनिधी कारभारात रस घेत नसत. याची त्यांना खंत वाटत होती. तत्कालीन प्रजा परियदेच्या कार्यकर्त्यांना त्यांनी सहाकार्य केले. मालोजीराजेंच्या कारभाराविषयी तर्कतीर्थ लक्ष्मणशास्त्री जोशी यांनी राजेसाहेबांनी चोख आणि निर्मळ कारभार केला ते सामान्य माणसाच्या हिताबद्दल सदैव दक्ष असत. असे मत व्यक्त केले आहे.

स्वातंत्र्य प्राप्तीनंतर दक्षिण संस्थानाचा राज्यसंघ निर्मितीत राजेसाहेबांची भूमिका महत्वाची होती. मात्र असे संघराज्य व्यवस्थित चालविता येणार नाही. हे लक्षात येताच त्यांनी विलीनीकरणाच्या विचारांचे समर्थन केले. फलटण संस्थान शिल्लकीच्या खजिन्यासह राजखुशीने ८ मार्च १९४८ रोजी स्वतंत्र भारतात विलीन केले. श्रीमंत मालोजीराजांची पुरोगामी विचारसरणी आणि प्रजाहितदक्ष कारभार करण्याची पद्धत लक्षात घेऊन काँग्रेसच्या मंत्रीमंडळात त्यांचा दोन वेळा समावेश करण्यात आला.^{४०}

मालोजीनी १९१७ ते १९४८ या कालावधीत लोकल्याणकारी कारभार केला. त्यांच्याच कारकिर्दीत संस्थानात लोकशाही राजवटीचा प्रारंभ आणि विकास झाला. १ जानेवारी १९३६ रोजी त्यांना ब्रिटिस सरकारकडून राजा हा वंशपरंपरागत किताब मिळाला. हिंदुस्थानला स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर सन १९४८ मध्ये लोकमताचा कल पाहून त्यांनी आपले संस्थान राजीखुशीने ८ मार्च १९४८ रोजी ६५ लाख रुपये खजिन्यासह मुंबई प्रांतात विलीन केले.^{४१}

१.२०.३.१ भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीतील फलटणच्या संस्थानाची स्थिती

फलटण संस्थानच्या अधिपतीने २२ एप्रिल १८२० रोजी ईस्ट इंडिया कंपनीशी एक करार करून फलटणचे संस्थान कायमचे ठेवले होते. सन १८५७ च्या बंडामुळे भारतातील राजकीय परिस्थिती अस्थिर झाली होती. ईस्ट इंडिया कंपनीची सत्ता संपुष्टात येऊन भारताची सत्ता ब्रिटिश राजाने आपल्या हातात घेतली होती. याचा परिणाम संस्थानिकावर झालेला होता. १८६० मध्ये अशा या राजकीय, आर्थिक अस्थिरतेच्या काळात मुधोजीराव फलटणचे सत्ताधिश झाले. त्यांनी १९१६ पर्यंत संस्थानचा कारभार करून फलटणची सर्वांगीण प्रगती करून एक आदर्श संस्थान बनवले होते.

फलटण संस्थानच्या कारभारातील एक उल्लेखनीय घटना म्हणजे तेथील राजांनी संस्थानात ७ सप्टेंबर १९२९ रोजी कार्यकारी मंडळ व कायदेमंडळाची स्थापना केली. कायदेमंडळातील काही सभासद लोकनियुक्त होते. यानंतर सन

१९३१ मध्ये कायदेमंडळाची पुनर्घटना करण्यात आली. त्यात लोकनियुक्त सभासदाचे शेकडा प्रमाण ४५ होते. मात्र सन १९३० मध्ये संपूर्ण भारत सविनय कायदेभंगाच्या चळवळीने दुमदुमून गेला. तरी फलटण संस्थान त्यापासून अगदी अलिप्त राहिले. सप्टेंबर १९३१ मध्ये लंडन येथे भरविण्यात आलेल्या दुसऱ्या गोलमेज परिषदेस फलटणचा दिवाण उपस्थित होता. आपले स्वतंत्र स्थान कायम ठेवण्यासाठी दक्षिणेतील काही संस्थानिकांनी जे नरेंद्र मंडळ संघटित केले होते त्यात फलटणकरांचाही समावेश होता.^{४२}

१.२१ समारोप

फलटण शहरास प्राचीन काळापासून राजकीय सामाजिक व सांस्कृतिक इतिहास असला तरी इ.स.१२८४ मध्ये फलटण शहर हे एक संस्थान म्हणून अस्तित्वात आले होते. या फलटण संस्थानाची स्थापना पहिला निंबराज याने केली. इ.स.१२८४ ते १९४८ पर्यंत या फलटण संस्थानात निंबाळकर घराण्यात एकूण पंचवीस राजे होऊन गेले. त्यांनी आपापल्या परीने या संस्थानाचा विकास करण्याचा प्रयत्न केला आहे.

फलटण संस्थानचा प्राचीन व मध्ययुगीन काळातील गौरवशाली असा इतिहास घडला आहे. प्राचीन काळापेक्षा मध्ययुगीन काळात फलटण शहरास विशेष राजकीय महत्त्व प्राप्त झाले कारण तेथे नवीन मराठी संस्थान इ.स.१२८४ मध्ये उदयास आले ते १९४८ पर्यंत टिकून राहिले. फलटणच्या नाईक निंबाळकरने दिल्लीचा सुलतान महमंद तुघलक, बहामनी सत्ताधीश, विजापूरची आदिलशाही, छ.शिवाजी महाराज व पेशवे यांच्या पदरी इनामे इतबारे सेवा करून गौरवशाली इतिहास घडविला. मध्ययुगीन काळात फलटणचे निंबाळकर हे एक प्रतिष्ठित सरदार होते. म्हणूनच त्यांच्या घराण्याचा व मातब्बर मालोजीराजे भोसले, छ.शिवाजीराजे भोसले यांच्या घराण्याशी वैवाहिक संबंध घडून आलेले दिसतात.

१७ व १८व्या शतकात मराठ्यांच्या इतिहासात नाईक निंबाळकर यांनी मोलाची भरीव कामगिरी केली. इ.स.१८१८ मध्ये पेशवाईचा अंत झाला आणि सर्व

मराठी संस्थाने इंग्रजांचे मांडलिक बनली. शाताऱ्याला छ.प्रतापसिंहमहाराजांची छत्रपती म्हणून ब्रिटिशांनी पुनर्स्थापना केली व फलटण हे एक सातारा छत्रपतींच्या अधिपत्याखाली मांडलिक संस्थान झाले. ईस्ट इंडिया कंपनीशी सन १८२० मध्ये तह करून फलटण संस्थानाचे स्थान निश्चित करण्यात आले. १९व्या शतकात इंग्रज व फलटण संस्थान यांचे संबंध मैत्रीचे व सलोख्याचे राहिले.

१८ व्या शतकाच्या उत्तरार्धात पेशवाईची सत्ता दुसऱ्या बाजीरावाकडे गेली. सन १८१८ मध्ये मराठी सत्तेचा नाश झाला. सन १८१८ नंतर संपूर्ण भारतात व महाराष्ट्रात इंग्रजी सत्ता दृढमुल झाली. महाराष्ट्रातील जी अठरा संस्थाने १८२० मध्ये एस.एम.सी.स्टेट म्हणून संबोधण्यात आली. त्यामध्ये फलटण संस्थान एक संस्थान बनले. सन १८२० नंतर फलटण संस्थान ईस्ट इंडिया कंपनीचे मांडलिक संस्थान सातारा छत्रपतींच्या अधिपत्याखाली आले. साताराच्या छत्रपतीने योग्य वारस नसल्याने दोन वेळा फलटणचे संस्थान जप्त केले. शेवटी मुधोजीरावाचा दत्तक मंजूर करून सन १८६० मध्ये फलटण संस्थानचा नवीन कालखंड उदयास आला.

भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीत फलटण संस्थानाने असहकार आंदोलन, वैयक्तिक सत्याग्रह, चले जाव आंदोलन व भारतीय स्वातंत्र्यलढा १९४७ मध्ये सहभाग घेतला होता. आज फलटण शहर हे सातारा जिल्ह्यातील एक तालुक्याचे ठिकाण म्हणून प्रसिद्ध आहे.

संदर्भ

- १) फलटण संस्थानचा प्रशासकीय वार्षिक अहवाल, वर्ष १९३५-३६, पृ.१
- २) पाठक अरुणचंद्र(संपा.), सातारा जिल्हा गॅझेटियर, १९९९, पृ.२०
- ३) कित्ता, पृ.२१
- ४) Imprial Gazette of India 1886, P.164
- ५) फलटण शहर जनगणना अहवाल, १९९१, पृ.३
- ६) फलटण संस्थानचा वार्षिक प्रशासकीय अहवाल, सन १८९०-९१, पृ.२
- ७) फलटण संस्थानचा वार्षिक प्रशासकीय अहवाल, सन १८९९-१९००, पृ.२
- ८) A.R.of Phaltan State Year 1899-1900, P.2
- ९) पाठक अरुणचंद्र(संपा.), उपरोक्त, १९९९, पृ.२४४
- १०) कित्ता, पृ.२४३
- ११) कित्ता, पृ.२४५
- १२) कित्ता, पृ.२५०
- १३) कित्ता, पृ.२४५-२४७
- १४) पावशे अ.ब., विकास षष्ठमासिक, फलटण, १९३६, पृ.३४
- १५) Gawade S.M., History of Phaltan State, unpublished Ph.D. Thesis, Shivaji University, Kolhapur, 2001, P.12
- १६) पाठक अरुणचंद्र(संपा.), उपरोक्त, पृ.८१३
- १७) पावशे अ.ब., विकास षष्ठमासिक फलटण, १९३६, पृ.३४
- १८) मिराशी वा.वि., वाकाटक नृपती आणि त्यांचा काल, १९५७, पृ.४६
- १९) पाठक अरुणचंद्र(संपा.), उपरोक्त, पृ.८१४
- २०) मिराशी वा.वि., शिलाहार घराण्याचा इतिहास व कोरीव लेख, पृ.३-५
- २१) नाईक-निंबाळकर निळकंठ पांडुरंग, वाठारकर निंबाळकर यांचे घराण्याचा इतिहास, १९२८, पृ.२
- २२) कित्ता, पृ.२२

- २३) कित्ता, पृ.२२
- २४) Gazetteer of the Bombay Presidency Vol.XIX ed. Of 1885 the
Satara Gazetteer States at p.231
- २५) पाठक अरुणचंद्र(संपा.), उपरोक्त, पृ.८१४
- २६) सरदेसाई गो.स., मराठी रियासत-खंड १, पृ.१३५
- २७) कित्ता, पृ.१३५
- २८) Gazetteer of the Bombay Presidency Vol.XIX ed. Of 1885 the
Satara Gazetteer States at p.231
- २९) पारसनीस डी.बी., ऐतिहासिक चरित्रे व टिपणे, पृ.२९
- ३०) तारकुंडे सि.र., क्षत्रिय घराण्याचा इतिहास, पुणे, १९२८, पृ.३
- ३१) कित्ता, पृ.३
- ३२) फलटण संस्थानचा वार्षिक प्रशासकीय अहवाल, सन १९३४-३५, पृ.३
- ३३) तारकुंडे सि.र., उपरोक्त, पृ.५
- ३४) Gawade S.M., History of Phaltan State, unpublished M. Phil.
Thesis, Shivaji University, Kolhapur, 1996, P.27
- ३५) तारकुंडे सि.र., उपरोक्त, पृ.५
- ३६) Aitchionni Treaty and engenment
- ३७) पटवर्धन वि.अ., संस्थानातील लोकशहीचा लढा, पुणे, पृ.३०३
- ३८) कित्ता, पृ.३०३
- ३९) फलटण संस्थानचा वार्षिक प्रशासकीय अहवाल, सन १९००-१९०१, पृ.१७
- ४०) देशमुख विश्वासराव(संपा.), स्मरणिका, शिवाजी विद्यापीठ इतिहास
प्राध्यापक परिषदेचे पाचवे अधिवेशन, मुधोजी महाविद्यालय फलटण,
फेब्रु.१९९७, पृ.३० ते ३३
- ४१) नाईक-निंबाळकर निळकंठ पांडुरंग, उपरोक्त, पृ.२६
- ४२) पटवर्धन वि.अ., उपरोक्त, पृ.३०१-१८

प्रकरण दुसरे

फलटण नगरपरिषदेची स्थापना, विकास व प्रशासन

२.१ प्रास्ताविक

फलटण नगरपालिकेची स्थापना ही एक महत्त्वपूर्ण घटना आहे. कारण त्यामुळे फलटण शहराचा सर्वगीण विकास होण्यास मदत झाली. या नगरपरिषदेमुळे फलटण शहराचा कायापालट झाला. फलटण शहरास हे इतर शहराप्रमाणे चांगला दर्जा प्राप्त झाला. लोकांच्यासाठी अनेक सोयी-सुविधा प्राप्त झाल्याने लोकांची प्रगती होऊन शहराचीही प्रगती अल्पकाळात झाली. शहर विकासामध्ये या नगरपरिषदेने महत्त्वाची भूमिका बजावली. या नगरपरिषदेस लाभलेले अध्यक्ष व इतर पदाधिकारी यांनी लवकरच नगरपरिषदेस नावारूपास आणले. त्यामुळे नगरपरिषदेच्या विकासाबरोबरच शहराचाही विकास होण्यास मदत झाली.

नगरपरिषदेस लाभलेले प्रशासनानेही चांगल्या प्रकारे आपले कार्य सांभाळले त्यामुळे सर्व कामे वेळच्यावेळी होऊन लोकांच्या दैनंदिन जीवनातील अडचणी दूर होण्यास मदत झाली. लोकांच्या अन्न व निवारा या गरजा भागविण्यास नगरपरिषदेने उत्कृष्ट प्रकारे कार्य केले आहे. तेव्हा या प्रकरणात फलटण नगरपरिषदेची स्थापना कशी झाली. नगरपालिका स्थापनेचा पुर्वेतिहास व विकासाचे टप्पे, ब्रिटिश काळात स्थानिक स्वराज्य संस्थेचा झालेला विकास ही माहिती पाहणार आहोत. तसेच फलटण नगरपरिषदेचा विकासासाठी नगरपरिषदेचे प्रशासन कशाप्रकारे चालले होते. प्रशासनात कोणता अधिकारी वर्ग कार्यरत होता. तसेच विविध खात्यांचे कामकाज कसे चालत होते. लोकांचा प्रतिसाद कसा मिळत होता. याविषयीची सविस्तर माहिती पाहणार आहोत.

२.२ भारतातील स्थानिक स्वराज्य संस्थेचा इतिहास

फलटण नगरपरिषदेच्या स्थापनेचा इतिहास पाहण्यापुर्वी स्थानिक स्वराज्य संस्थेचा इतिहास पाहणे आवश्यक आहे. कारण स्थानिक स्वराज्य संस्थेच्या माध्यमातून नगरपरिषदेची स्थापना झालेली आहे. कोणत्याही देशाची लोकशाही

यशस्वी व्हावयाची असेल तर स्थानिक स्वराज्य संस्थांची भूमिका महत्त्वाची आहे. या टेकवेव्हील यांच्या मतानुसार स्थानिक स्वराज्य संस्थांचे महत्त्व लक्षात येते. कोणतेही राष्ट्र आपल्या स्वतंत्र सरकारची स्थापना करीत असले तरी त्यातून स्थानिक स्वराज्य संस्था किंवा नगरपरिषदा वगळता येणार नाहीत.^१

भारतात ही वस्तुस्थिती यापूर्वी समजून घेण्याचा थोड्याफार प्रमाणात प्रयत्न झाला होता. परंतु त्याला मुर्त स्वरूप खऱ्या अर्थाने ब्रिटिश काळात दिले गेले. लिंडसे म्हणतो की, ब्रिटिशकालीन भारतात असणारे स्थानिक स्वयंशासन वरून समजते की भारतात अस्तित्वात असणाऱ्या संस्थामध्ये जे चांगले होते, ते तसेच ठेवण्यात आले आणि काही गोष्टी कि ज्या इंग्लंडमध्ये फायदेशीर ठरल्या होत्या त्या आवश्यक असणाऱ्या संस्थामध्ये जे चांगले होते. ते तसेच ठेवण्यात आले आणि काही गोष्टी कि ज्या इंग्लंडमध्ये फायदेशीर ठरल्या होत्या त्या आवश्यक असणाऱ्या ठिकाणी परत लादल्या गेल्या. असे प्रयत्न करत असताना ब्रिटिशांच्या संकुचित वृत्तीमुळे परिस्थिती सुधारण्याऐवजी बिघडत गेली होती.^२

२.३ प्राचीन काळातील स्थानिक स्वराज्य संस्थांची स्थिती

प्राचीन काळापासून स्थानिक स्वराज्य संस्थांचे अस्तित्व भारतात असलेले दिसून येते. प्राचीन काळात राजा हा प्रशासनाचा प्रमुख असून त्याला प्रशासन चालविण्यासाठी व महत्त्वाचे निर्णय घेण्यासाठी मंत्र्यांची आवश्यकता होती. ही गरज पूर्ण करण्यासाठी राजा हा मंत्रीपरिषदेची निर्मिती करीत असे. या मंत्री परिषदेने घेतलेले निर्णय राजाला मान्य नसले तरी ते बंधनकारक नसत. तरीही राजा त्या निर्णयांचा आदर करीत असे. प्राचीन काळात वैदिक काळात राजाच्या मदतीसाठी सभा व समिती यांचे अस्तित्व होते. राजा हा यांच्या सहाय्यानेच आपला राज्यकारभार करीत असे. परंतु उत्तर वैदिक काळात मंत्रीपरिषद अस्तित्वात आली. ही मंत्रीपरिषद राजाला सर्व बाबतीत सल्ला देण्याचे कार्य करीत असे. त्या सल्ल्यानुसार राजे 'अमात्य' व 'मंत्री यांच्या मदतीने राज्यकारभार करावा अशी अपेक्षा होती. राजाला अन्य महत्त्वाच्या गोपनीय बाबीसंबंधी सल्ला देण्यासाठी

अलीकडील काळातील कॅबिनेटसारखी एखादी समिती होती. या सदस्यांची संख्या ८ पर्यंत होती. व मंत्रीपरिषद त्याहून थोडी होती. असे महाभारताच्या 'शांतिपर्व' भागात सांगितले आहे. राजाचा पुरोहित हा राजगुरु विद्वान व सत्शील असावा अशी अपेक्षा होती. वास्तवात हाच राजाचा मुख्य सल्लागार होता. त्यामुळे वैदिक काळातील सभा व समिती नाममात्र स्वरूपात होती.^३

सम्राट चंद्रगुप्त मौर्य याने या पद्धतीची मंत्रीपरिषद स्थापन केली होती. तो राजधानीच्या ठिकाणाहून या मंत्रीपरिषदेच्या सहाय्याने राज्यकारभार पाहत असे. यामध्ये राजधानीच्या ठिकाणी नगराचा कारभार पाहण्यासाठी जी समिती होती तिला नगरसभा असे म्हटले जात होते. तर ही समिती नगरातील सुखसोयी आणि स्थानिक प्रशासन राजाच्या विचाराने पाहात असत. चंद्रगुप्त मौर्याच्या काळात नगर प्रशासनास बरीच स्वायत्तता होती. नगराची व्यवस्था ३० नगर सदस्यांच्या सहा समित्याद्वारे पाहिली जात होती. मेगॅस्थेनीसने प्रत्येकी ५ सदस्यांच्या उल्लेखिलेल्या ६ समित्या होत्या. यामध्ये करसमिती, परदेशीयांसाठी समिती, जनगणना समिती, वाणिज्य समिती, उद्योग समिती व शिल्पकला समिती इ. होत्या. यामध्ये नगर सदस्यांची नियुक्ति करण्यात येत होती. नगरप्रशासनास स्वायत्तता असल्याने तक्षशिला नगर प्रशासनाने नाणी पाडण्याचे कामदेखील अंगावर घेतले होते. शाळा, दवाखाने, बंदरे, मंदिरे, पाणीपुरवठा, रस्तेदुरुस्ती, बाजारतळ इत्यादी सार्वजनिक कल्याण कामे नगर प्रशासनाकडे होती. नगराच्या प्रमुखास 'नगरक' असे संबोधले जाते. एकंदरीत मौर्यकालीन नगर प्रशासन तात्कालीन ग्रीक नगर राज्यापेक्षा सरस होते. लोकांना नागरी सुविधा पुरविल्या जात असत. या नगरसभेच्या मार्गदर्शनाखाली केली जात असत. तसेच खेड्यातील प्रशासनसुद्धा लोकांच्याकडून पाहिले जात असे. ग्राम प्रशासनामार्फत खेड्यातील सुखसोयीविषयी अधिक लक्ष पुरवित असत.^४

अशाप्रकारची नगरप्रशासन व्यवस्था गुप्तकाळामध्येसुद्धा होती. त्यामुळे प्राचीन काळातही स्थानिक स्वराज्य संस्था अस्तित्वात होती. हे स्पष्ट होते.

२.४ मध्ययुगीन काळातील स्थानिक स्वराज्य संस्थांची स्थिती

मध्ययुगीन कालखंडात छ.शिवाजी महाराजांनी राज्यकारभाराच्या सोयीसाठी आपल्या स्वराज्याचे प्रशासकीय विभाग पाडले होते. या प्रशासकीय विभागाचा राज्यकारभार करण्यासाठी तेथे अधिकाऱ्यांची नियुक्ती केली होती. तर राजधानीच्या ठिकाणाहून राज्यकारभार करता यावा. यासाठी राजांनी अष्टप्रधान मंडळाची निर्मिती केली होती. हे अष्टप्रधान मंडळ छ.शिवाजी महाराजांना सल्ला देण्याचे काम करीत असे. या मंडळाच्या नियंत्रणाखाली सर्व प्रशासन व्यवस्था योग्य रितीने राबविली होती. त्यामुळे छ.शिवाजी महाराजांचे राज्य म्हणजे लष्करी प्रजासत्ताक होय.^५

२.५ स्थानिक स्वराज्य संस्थेच्या विकासाचे टप्पे-

१७व्या शतकात ब्रिटिशांनी स्थानिक स्वराज्य संस्थेचा आढावा घेऊन टप्प्याटप्प्याने तिच्या विकासास प्रारंभ केला. डॉ. महेश्वरी यांच्या मते भारतात स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या विकासाचे पाच टप्पे सांगितले आहेत. ते पुढीलप्रमाणे-

१) पहिला टप्पा(१६८७-१८८१)

मद्रास येथे ब्रिटीश सत्ताधिकाऱ्यांनी सन १६८७ मध्ये भारतातील पहिली महानगरपालिकेची स्थापना केली. त्यातूनच भारतात स्थानिक स्वराज्य संस्थेस प्रारंभ झाला होता. नगरपालिका स्थापन करण्याचा मुख्य उद्देश्य वस्तूवरील जकात कर गोळा करणे हा होता. परंतु स्थानिक व्यापाऱ्यांनी प्रत्यक्ष कर देण्यास नकार दिला. परिणामी ब्रिटिशांचा हा पहिला प्रयोग अयशस्वी ठरला. पुढे सन १७२६ मध्ये चार्टर अॅक्ट पास करण्यात आला. त्यानुसार मद्रास महानगरपालिकेच्या स्थापनेचा आदेश रद्द करण्यात आला. या कायदानुसार प्रशासनापेक्षा न्यायालयीन अधिकार अधिक देणेत आले. याच पार्श्वभूमीवर मुंबई व कलकत्ता येथे नवीन कोर्टाची स्थापना करणेत आली.^६

सन १७९३ च्या चार्टर ॲक्टनुसार भारतीयांना स्थानिक स्वराज्य संस्था देण्यात आल्या. या स्थानिक स्वराज्य संस्थाचा कारभार पाहण्यासाठी जस्टीस ऑफ पीस याची नियुक्ती करण्यात आली. मुंबई, कलकत्ता, मद्रास या तीन शहरांमध्ये गव्हर्नर जनरलकडून अध्यक्षीय नियुक्ती करण्यात आली. यांचे मुख्य काम शहरातील घरावर व जागेवर कर बसवणे हो होते. याशिवाय ते शहरात शांतता नांदण्यासाठी लागणारी पोलीस यंत्रणा, शहरासाठी लागणाऱ्या इतर सुखसोयी पुरवित असत. सन १८४२ मध्ये बंगाल कायदा पास झाला. यानुसार नगरपालिका प्रशासन जिल्हा स्तरापर्यंत जाऊन पाहोचले. शहर पंचायत कमिटीची स्थापना झाली. शहरातील लोकांच्या आरोग्याचे रक्षण हा प्रमुख उद्देश होता. परंतु तेथील रहिवाशांनी याला विरोध करून कर देण्यास नकार दिला.

याच काळात स्थानिक स्वराज्य संस्थेचा विकास करण्यासाठी सन १८५० मध्ये एक कायदा केला त्यानुसार देशांगत म्युनिसिपल बोर्डाची स्थापना करण्यात आली सन १८५० ते १८५५ या काळात भारता अनेक शहरातून नगरपालिकेची स्थापना करण्यात आली. लॉर्ड मेयोने सन १८७० मध्ये एक ठराव पास करून आर्थिक विकेंद्रीकरणाचा मुद्दा मांडला त्यामुळे आर्थिक विकास व भारतीय लोकांना प्रशासनात सहभागी करून घेण्यात आले याशिवाय केंद्राकडे एकवटलेली सत्ता राज्याकडे सुपूर्त करण्यात आली.^७

२) दुसरा टप्पा(सन १८८२ ते १९१९)

या काळात लॉर्ड रिपन याने सन १८८२ मध्ये स्थानिक स्वराज्य संस्थेचा कायदा पास करून घेतला. या कायदानुसार लोकांना राजकारणात सहभाग घेता येऊ लागला. त्यामुळे लोकांना आपले राजकारणातील ज्ञान वाढविण्यास संधी मिळाली. त्यानुसार सन १९०८ मध्ये विकेंद्रीकरणासाठी एक रॉयल कमिशन नियुक्त करण्यात आले. या कमिशनने स्थानिक स्वराज्य संस्थेचा विकास करण्यासाठी पुढील मुद्दे मांडले

प्रत्येक खेडयात ग्रामपंचायतीची स्थापना करण्यात यावी, स्थानिक सभासद हे बहुमताने निवडले जावेत, म्युनिसिपालिटीनी त्यांचा सभापती हा सभासदाकडून निवडावा. शहरातील मुलांच्या प्राथमिक शिक्षणाची जबाबदारी त्यांनी स्वीकारावी. व त्यांना लागणारा खर्च त्यांनी स्वतःच भागवावा.^८

३) टप्पा तिसरा(१९२० ते १९३९)

सन १९१९ च्या मॉटेग्यु चेम्सफर्ड सुधारणा कायद्याने प्रांतना जबाबदार शासनपद्धती निर्माण करण्यात आली. त्यानुसार काही खाती प्रांताकडे तर काही केंद्राकडे ठेवण्यात आली. स्थानिक स्वराज्य संस्थेकडे सार्वजनिक आरोग्य, बांधकाम, शिक्षण, महसूल, पाणीव्यवस्था, वन, सहकारी संस्था ही खाती देण्यात आली. अशा प्रकारे स्थानिक स्वराज्य संस्थेचा कारभार ठरविण्यात आला.^९

४) टप्पा चौथा(१९३७ ते १९४७)

सन १९३५ च्या कायद्याने प्रांतिक सरकारला पूर्ण स्वायत्तता मिळाली. त्यामुळे स्थानिक स्वराज्य संस्थेस अधिक अधिकार मिळाले. विकास कामासाठी लागणारा पैसा व त्या संबंधीचे अर्थ खाते त्यांच्याकडे देण्यात आले. त्यामुळे त्यांना विकास कामात कसलाही अडथळा राहिला नाही. आर्थिक विकासाचा आराखडा तयार करण्याचा अधिकार स्थानिकसमितीला मिळाला. परंतु या सर्व गोष्टीवर भारतमंज्याचे नियंत्रण होते. दुसऱ्या महायुद्धानंतर भारतमंज्यांनी राजीनामा दिल्याने स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या विकासाला पुन्हा अडथळा निर्माण झाला. स्वातंत्र्यानंतर पुन्हा स्थानिक स्वराज्य संस्थेस महत्त्व प्राप्त झाले. सन १९४८ मध्ये स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या मंज्याची सभा घेण्यात आली होती. या सभेत पंडित जवाहरलाल नेहरू म्हणाले की, 'स्थानिक स्वराज्य संस्था ह्या खऱ्या अर्थाने लोकशाहीचा पाया आहेत. वास्तविक पाहता आपल्याला उच्च लोकशाहीविषयी विचार करणेची सवय लागायला हवी तर उच्च लोकशाहीचा पाया भक्कम होईल.'

५) पाचवा टप्पा(१९५० ते पुढे)

सन १९५० मध्ये भारतीय राज्यघटनेने सर्व राज्यांना स्थानिक राज्याचा दर्जा दिला गेला. स्थानिक स्वराज्य संस्थेचा अभ्यास करण्यासाठी वेगवेगळ्या कमिट्यांची नियुक्ती करण्यात आली होती. या कमिट्यांनी अनेक सूचना केल्या होत्या त्यामध्ये स्थानिक स्वराज्य संस्थांची स्थिती मजबूत करण्यासाठी नवीन उत्पन्नाची वाढ होण्यासाठी त्यामध्ये काही हरकती व सूचना मागविल्या होत्या.^{१०}

सध्या भारतातील लोकशाही सरकारच्या वाढत्या प्रोत्सहनामुळे स्थानिक स्वराज्य संस्था अधिक कार्यक्षम व कर्तव्यदक्ष होत आहेत. नागरिकांच्या दैनंदिन व्यवहाराशी निगडित असलेल्या स्थानिक स्वराज्य संस्थाबद्दलची पूर्वग्रहदूषित उदासिनता सोडून त्या सुधारणासाठी शक्य ते प्रयत्न करणे प्रत्येक नागरिकाचे कर्तव्य आहे.

अशाप्रकारे भारतात ब्रिटिश अमंल स्थिरस्थावर झाल्यावर सन १८५० च्या सुमारास शहरे व गावातील स्थानिक स्वराज्य संस्था भागविण्यासाठी नगरपालिका व लोकल बोर्ड यासारख्या संस्थांची गरज भासू लागली. सातारा जिल्ह्याच्या ग्रामीण भागातील शिक्षण, रस्ते, पिण्याचे पाणी, गटारे, विश्रांतीगृहे, दवाखाने, आनि इतर सोयींच्या विकासासाठी सन १८६३ पासून स्थानिक साधनाद्वारे निधी गोळा केला जाऊ लागला. मुंबई प्रांतास सन १८६९ मध्ये मुंबई लोकल फंडस ॲक्टद्वारे जिल्हा व उपविभागीय लोकल फंड समितींची स्थापना झाली. या समित्याद्वारे लोकल फंडाच्या प्रबंधाचे काम करण्यात येऊ लागले. समित्यामध्ये काही शासकीय व काही खाजगी सभासद असत. जिल्हा समितीत शासनातर्फे जिल्हाधिकारी, उपजिल्हाधिकारी, सहाय्यक जिल्हाधिकारी, कार्यकारी अभियंता, शिक्षण निरीक्षक आणि गावाचे मालक वरिष्ठ जमिनमालक हे सभासद असत. उपविभागीय समितीत सहाय्यक जिल्हाधिकारी, मामलेदार, सार्वजनिक बांधकाम अधिकारी, शिक्षण उपनिरीक्षक आणि खेड्याचे मालक व तीन जमिनमालक हे सभासद असत. उपविभागीय समिती आपल्या गरजा जिल्हा समितीकडे निश्चित

कार्यक्रम अंदाजपत्रक तयार करण्यासाठी पाठवित असत. प्रशासकीय कामासाठी जिल्हा लोकल फंडाची दोन विभागात विभागणी करण्यात आली होती. सन १८६३ पासून लोकल फंडाद्वारे रस्ते, पाणीपुरवठा, शिक्षण व आरोग्यविषयक कामे सुरू करण्यात आली. सन १८८२-८३ मध्ये जिल्ह्यात लोकल फंडाची एकूण जमा रक्कम १,८९, १९० रुपये, तर खर्च २,२२,४६० रुपये होता. त्यापैकी सार्वजनिक बांधकामाकरिता १८,३४५ रुपये व शिक्षणासाठी ११,०५६ रुपये खर्च करण्यात आला होता.^{११}

२.६ नगरपालिकेचा विकास

आधुनिक नगरराज्याचा उगम ग्रीक नगरराज्यातून झाला. ग्रीकानंतर ही रोमन साम्राज्यात नगरराज्यांचे स्वरूप बदलले नव्हते. मात्र नंतरच्या काळात नगरपालिकांचे राजकीय अधिकार कमी झाले आणि नागरिकांच्या सोयींवर व विकासावर भर देण्यात आला. त्यातूनच नगरपरिषदेचा उगम झाला. इंग्लंडमध्ये नगरपालिकेला विशेष सवलती आणि संरक्षण दिले होते. विल्यमने दिलेल्या सनदेमुळे पन्नास हजारापेक्षा जास्त लोकसंख्या असलेल्या शहरांची व्यवस्था 'बरोज' (नगरपरिषद) तर्फे ठेवली जात होती.^{१२} असे शहराचे संरक्षण करणाऱ्या अधिकाऱ्यांची नेमणूक करण्याचा अधिकार नगरपरिषदांना देण्यात आला होता. नागरिकांचे संरक्षण, न्यायदान, दंड वसूल करण्याचा अधिकार नगरपरिषदांना मिळाला. दुकानदारांनी दिलेले कर व जकात ही उत्पन्नाची साधने होती. परंतु नगरपरिषदांवर व्यापाऱ्यांचे वर्चस्व असल्यामुळे भ्रष्टाचार, उधळपणा, वशिलेबाजी होऊ लागली. परिणामी सन १८३५ मध्ये 'म्युनिसिपल कॉर्पोरेशन ॲक्ट' ची स्थापना करून एकशे नऊ नगरपालिकांना मान्यता मिळाली.^{१३}

भारतातील नगरपालिका प्रशासनाच्या उभारणीची सुरुवात ही प्रमुख्याने ब्रिटिशांनी केली. इ.स. १८४२ च्या कायद्यानंतर मद्रास आणि कलकत्ता ही अध्यक्षीय शहरे वगळता सर्वच शहरांना नगरपालिकेचा दर्जा देण्यात आला. लोकांचा उत्स्फूर्त मागणी ऐवजी 'नगरपरिषद प्रशासन' हे त्यांच्यावर वरूनच

लादले गेले. भारतामध्ये नगरपारिषदेच्या आगमनाने नागरिक आणि स्थानिक शहर प्रशासन या दोहोमधील दरी तशीच राहिली.^{१४}

परिणामतः नगरपरिषद कार्यकारणीचा मागील सव्वाशे वर्षांमधील प्रवास हा कष्टाचा आणि अधिकृत दुर्लक्षणाने ग्रासलेला दिसतो. लॉर्ड रिपनची उत्कट इच्छा आणि विकेंद्रिकरण आयोगाच्या शिफारसी नंतर ही नगरपरिषद प्रशासन बराच काळ जिल्हाधिकारी पुरतेच मर्यादित राहिले. मॉंटग्यू-चेम्सफोर्ड सुधारणा कायद्याच्या पार्श्वभूमीने नगरपरिषद प्रशासनास निर्णय स्वातंत्र्य मिळाले. हे जिल्हाधिकाऱ्याच्या कार्यक्षेत्रातून मुक्त झाले. सुधारणांचा भाग म्हणून प्रसिद्ध प्रतिनिधी स्थानिक प्रशासनाचा प्रमुख बनला आणि जिल्हाधिकाऱ्याचा नगरपालिका प्रशासनातील प्रत्यक्ष सहभाग कमी होऊन तो अप्रत्यक्ष झाला. त्यानंतर स्वातंत्र्य चळवळ अधिकाधिक तीव्र बनली. स्थानिक प्रशासनाचा प्रभाव हळूहळू कमी होत गेला. भारतीय स्वातंत्र्याने नवीन आशा आकांक्षा जागृत केल्या. इ.स. १९४० मध्ये भारतीय प्रशासनात स्थानिक प्रशासनास योग्य ते स्थान मिळवून देण्यासाठी राज्य स्थानिक स्वप्रशासन प्रतिनिधीची पहिली सभा आयोजित करण्यात आली. इ.स. १९५४ मध्ये माननीय राष्ट्रपतींच्या अध्यादेशाद्वारे केंद्रीय स्थानिक स्वप्रशासन समिती प्रस्थापित करण्यात आली.^{१५}

२.७ लॉर्ड मेयॉर

लॉर्ड मेयॉर ठराव सुद्धा नमूद करतो कि, या सर्वांच्या पलिकडे स्थानिक स्वप्रशासनास सर्वांगीण आणि अधिक व्यापक उद्देश्य आहे. जो निधी शिक्षण, सफाई यंत्रणा धर्मादाय संस्था, आरोग्य आणि सार्वजनिक कामासाठी वापरला जातो. त्याच्या व्यवस्थापनामध्ये स्थानिक कक्ष, पर्यवेक्षण आणि काळजी या गोष्टी गरजेच्या आणि महत्त्वाच्या आहेत. हा ठराव स्वप्रशासन नागरी संस्थानचे बळकटीकरण आणि स्थानिक व युरोपियन लोकांचे संघटन इत्यादींच्या विकासाच्या संधी प्रशासकीय कामकाजामध्ये उपलब्ध करेल.^{१६}

२.८ लॉर्ड रिपन

लॉर्ड रिपन खऱ्या अर्थाने आधुनिक भारतातील स्वप्रशासनाचा प्रणेता मानला जातो. जेव्हा लॉर्ड रिपन व्हाईसरॉय बनला . तेव्हा लोकशाही आणि स्वातंत्र्याच्या आदर्शांनी प्रेरित झालेली भारताची शिक्षित पिढी जन्मास आली होती. त्यांनी देशाच्या प्रशासनात काही प्रमाणात आपल्या सहभागाची मागणी केली. आणि उदारमतवादी लॉर्ड रिपनसाठी ही मागणी दुर्लक्षित करणे शक्य नव्हते. त्याचबरोबर लॉर्ड रिपनला याची ही जाणीव होती कि देशातील या शिक्षित पिढीला केंद्रिय प्रशासनात सहभाग करण्याची ही योग्य वेळ नव्हती. त्याच्या मते स्थानिक लोकांनी स्थानिक प्रशासनास प्रशिक्षित झाले पाहिजे. जेव्हा स्थानिक कार्यकारणी किंवा लोक निवडून येतील आणि खरी सत्ता उपभोगतील. त्याचबरोबर जेव्हा स्थानिक कार्यकारिणी वरील राज्याचे नियंत्रण बऱ्याच प्रमाणात शिथील होईल. तेव्हाच हे प्रशिक्षण शक्य होईल. इ.स.१८८२ मध्ये लॉर्ड रिपनच्या सरकारने जो ठराव मंजूर केला होता. त्यामध्ये या सर्व गोष्टींचा समावेश होतो. त्याबरोबर हा ठराव त्या काळातील स्थानिक कार्यकारणीचे सत्ता विस्तारीकरण आणि त्याला दिल्या जाणाऱ्या लोकशाही स्वरूपासंबंधीत प्रशासकीय विरोधाचे खंडन करणे. हा ठराव खुपच व्यापक असून प्रशासकीय भंग, स्थानिक कार्यकारिणीचे प्रस्थापिकीकरण, त्याचे कार्य आणि सत्ता इत्यादी सर्व गोष्टींचा समावेश होतो. पुढील काळातील सरकारने लॉर्ड रिपनच्या ठरावामध्ये नवीन गोष्टींचा समावेश न करता त्याच्या अमलबजावणी वर लक्ष दिले अशा रितीने लॉर्ड रिपनचा ठराव आधुनिक भारतातील स्थानिक स्व-प्रशासनाच्या उत्क्रांतीमध्ये खरोखरच महत्त्वाचा आणि वैशिष्ट्यपूर्ण ठरतो.^{१६}

भारतात इंग्रजांच्या काळापासून नगरपालिकांचा आरंभ झाला.१८८० पूर्वी मुंबई व कलकत्ता महानगरात स्थानिक स्वराज्य संस्थेचे अस्तित्व होते.^{१७} परंतु त्याचे नियंत्रण सरकारी नोकरांच्या हाती होते. लॉर्ड रिपन या व्हाईसरॉयने १८ मे १८८२ रोजी स्थानिक स्वराज्यविषयक कायदा केला व त्या कायद्याप्रमाणे

जनतेच्या प्रतिनिधीद्वारा नगरपालिकांचा कारभार चालविण्याचे मुहूर्तमेढ रोवण्यात आली. जनतेला कारभाराचे शिक्षण मिळावे हा हेतू होता. परंतु १९१९ पर्यंत लॉर्ड रिपनने केलेल्या सुधारणा कागदावरच राहिल्या.^{१९} अखेर १९१९ चा राज्यकारभाराचा सुधारणा कायदा झाला. या कायद्याने स्थानिक स्वराज्य संस्था प्रांतिक सरकारच्या नियंत्रणाखाली आली. 'जिल्हा लोकल बोर्ड' ही संस्था खऱ्या अर्थाने स्थानिक लोकांची प्रातिनिधिक संस्था बनली. नागरी क्षेत्रात नगरपालिकांच्या निवडणुका होऊन लोकनियुक्त प्रतिनिधीद्वारा कारभार सुरू झाला. सन १९२५ मध्ये 'बॉम्बे म्युनिसिपल बरोज अॅक्ट' या नावाने कायदा करण्यात आला.^{२०}

नगरपारिषद प्रशासनास खऱ्या अर्थाने महाराष्ट्रामध्ये सुरुवात झाली. विशेषतः इ.स.१९५० च्या दशकामधील बॉम्बे प्रेसिडेन्सी मध्ये तसेच नगरपारिषद प्रशासन मराठा साम्राज्यामध्येही अस्तित्वात होती. परंतु त्यामध्ये बऱ्याचश्या नगरपारिषद प्रशासनासंबंधीत महत्त्वाच्या गोष्टींचा अभाव होता. मराठा साम्राज्यामधील नगरपारिषद प्रशासन ही स्वायत्त अशी यंत्रणा नव्हती. ज्या सेवा ही नगरपारिषद प्रशासन पुरवत असे त्या खूपच प्राथमिक स्वरूपाच्या होत्या. पोलिस यंत्रणा ही महत्त्वाची यंत्रणा मानली जात असे.^{२१} परंतु प्रामुख्याने ही यंत्रणा केंद्रीय प्रशासनासाठी कार्यरत असे. नगरश्रेष्ठी हे पद फक्त प्रतिष्ठेचे आणि आदराचे प्रतिक मानले जायचे त्याला विशेष असे अधिकार नव्हते. त्याच बरोबर शहराच भौगोलिक रचना संबंधी असलेली कार्ये सुद्धा नगरपारिषद प्रशासनाच्या कार्य अंतर्गत नव्हती.^{२२}

इ.स.१६८७ मध्ये ब्रिटिश सत्ताधिकांनी मद्रास येथे महानगरपालिकेची स्थापना केली. याचा मुख्य उद्देश वस्तुवरील जकात कर गोळा करणे हा होता आणि खऱ्या अर्थाने स्थानिक स्वराज्य संस्थेच्या विकासाला प्रारंभ झाला. इ.स.१७९३ च्या चार्टर कायद्यानुसार भारतीयांना स्थानिक स्वराज्य संस्था देण्यात आल्या. या स्थानिक स्वराज्य संस्थांचा कारभार पाहण्यासाठी जस्टीस ऑफ पीस

यांची नियुक्ती करणेचे अधिकार गव्हर्नर जनरलला देण्यात आला. त्याप्रमाणे मुंबई, कलकत्ता, मद्रास या तीन शहरांमध्ये गव्हर्नर जनरलाकडून तीन अध्यक्षीय नियुक्ती करण्यात आली. हे अधिकारी शहरातील घरावर व जागेवर कर बसवत असत. शहरांत शांतता रहावी यासाठी पोलिस यंत्रणा, शहरासाठी लागणाऱ्या इतर सोयीसुविधा देण्यात येत होत्या. १८४२ मध्ये बंगाल कायदा पास झाला. या कायद्यानुसार नगरपालिका प्रशासन जिल्हा स्तरापर्यंत पोहचले.

शहरात नागरी सुखसोयी पुरविण्याचे काम करणाऱ्या स्थानिक स्वराज्य संस्थेला नगरपालिका म्हणतात. भारतात नगरपालिका स्थापन करण्याचा अधिकार १८५० च्या कायद्याने केंद्र सरकारला मिळाला. एखाद्या शहरातील नागरिकांनी आपल्या शहरात नगरपालिका स्थापन करण्यात यावी त्यासंबंधीच्या कायद्याचे आम्ही पालन करू व रितसर कर भरू, असा अर्ज केल्यानंतर सरकार नगरपालिका स्थापन करण्याबाबत हालचाल करीत असे. १८५० नंतर काही वर्षांनी भारतातील अनेक शहरात नगरपालिका स्थापन करण्यात आले. पुणे, सातारा, (१८५३), कराड (१८५५), रहिमतपूर (१८५३), वाई (१८५५), कोल्हापूर, बारशी, ठाणे, नाशिक, म्हसवड (१८५७), महाबळेश्वर (१८६७), पाचगणी (१९१०) आणि फलटण नगरपालिका (१८६८) इ.

नगरपालिका स्थापन करण्याचा सरकारने निर्णय घेतला की, गव्हर्नर ९ ते १५ सदस्यांची 'म्युनिसिपल कमिशनर' म्हणून नियुक्ती करत असे. वेगवेगळ्या जातीधर्मातील प्रतिष्ठित नागरिकांना प्रातिनिधिक पंच म्हणून नेमले जात होते. जिल्हाधिकारी हा नगरपालिकेचा अध्यक्ष असे.^{२३} कामकाज विषयक नियम प्रत्येक नगरपालिकेने बनवायचे आणि गव्हर्नरांनी मंजूर केल्यानंतर अंमलात आणायचे अशी प्रथा होती. घरपट्टी व जकात हे कर बसविण्याचा नगरपालिकेला अधिकार होता. रस्ते, सफाई, पाणीपुरवठा वगैरे कामे आवश्यक मानली जात होती. प्रतिष्ठित नागरिकांना नगरपालिकेच्या कामात लक्ष घालायला सवड कमी मिळत असल्याने काही सरकारी अधिकाऱ्यांची म्हणजे म्युनिसिपल सदर, अमीन, डेप्युटी-डिस्ट्रीक्ट

मॅजिस्ट्रेट इ. अधिकारी नगरपरिषदेवर नेमणूक करण्यात येवू लागली. जिल्हाधिकाऱ्या ऐवजी बिनसरकारी सभासदाला अध्यक्ष करण्याची प्रथा १८८५ सालापासून सुरू झाली. नगरपरिषदेसाठी स्वतंत्र सेवकवर्ग नेमण्यात येऊ लागले. लहान शहरातही नगरपरिषद स्थापन करण्यात यावे म्हणून आवश्यक ती तरतूद करणारा बॉम्बे डिस्ट्रीक्ट म्युनिसिपॅलिटी ॲक्ट १९०१ साली करण्यात आला.^{१२} नगरपालिका हा प्रांतिक सरकारचा विषय मानण्यात आला. विविध प्रांतांत आवश्यक ते कायदे झाले. १८९८-१९ च्या मॉन्टेग्यू-चेम्सफर्ड सुधारणेनुसार नगरपरिषदांत संपूर्णपणे निवडणुकीचे तत्व स्विकारण्यात आले. मतदानाचा अधिकार विशिष्ट रकमेपेक्षा अधिक घरभाडे किंवा शेतसारा भरणाऱ्याला किंवा आयकर भरणाऱ्याला देण्यात आला. मोठ्या शहरांतील नगरपरिषदांसाठी सुधारलेला कायदा १९२५ साली बॉम्बे म्युनिसिपल ॲक्ट या नावाने करण्यात आला.

नगरपरिषदेच्या वाढ आणि विकासासाठी नगरपरिषद प्रशासन' ही एक महत्त्वाची गोष्ट मानली जाते. कारण कोणत्याही संस्थेचा विकास हा तिच्या कार्यक्षम व निर्दोष प्रशासन यंत्रणेमुळेच होत असतो. प्रशासन यंत्रणा जर योग्य असेल तर अनेक लोकोपयोगी कामे पार पाडली जातात. नगरपरिषद प्रशासन यंत्रणेचा तर थेट संबंध या गोष्टीशी असतो. कारण सार्वजनिक आरोग्य, शहर स्वच्छता, रस्ते, बांधकाम, पाणीपुरवठा, सांडपाण्याचा निचरा, दिवाबत्ती सोय ही प्राथमिक कामे नगरपरिषदेकडून केली जातात. त्याचप्रमाणे दुय्यम दर्जाची कामे ही प्रामुख्याने लोक प्रतिनिधींच्या कार्यक्षमतेवर अवलंबून असतात. नगरपरिषदेच्या प्रशासन यंत्रणा व्यवस्थित व सरळ चालविण्यासाठी वेगवेगळ्या विभागाची निर्मिती करण्यात आली. तसेच त्या त्या विभागाची कामे त्यांना देण्यात येवून, ही कामे विभागाला व्यवस्थितपणे पार पाडावी लागतात. आरोग्य विभागाकडून सार्वजनिक आरोग्यावर परिणाम करणाऱ्या घटकांचा शोध घेऊन लोकांना चांगल्या आरोग्य सेवा पुरविल्या जातात. साथीच्या रोगाचा प्रसार थांबविला जातो. साथीचे आजार होऊ नयेत

म्हणून प्रतिबंधात्मक उपाययोजना केली जाते. शहरातील केरकचरा गोळा करून शहर स्वच्छतेविषयी दक्षता घेतली जाते. बांधकाम विभागामार्फत रस्ते दुरुस्ती व बांधणी, अनेक इमारतींचे बांधकाम केले जाते. याशिवाय रस्त्यावर दिवा बत्ती सोय, आपत्तीच्या वेळी लोकांची सुटका, नियमित व स्वच्छ पिण्याच्या पाण्याच्या पुरवठा, शहरांतर्गत वाहतूक योजना, स्वस्त धान्य दुकानातून लोकांना अन्नधान्याचा पुरवठा करणे या गोष्टी भौतिक सुधारणांमध्ये येतात व त्या त्या विभागामार्फत पार पाडल्या जातात, तर सांस्कृतिक विकासामध्ये शहररचना, लोकांच्या मनोरंजनासाठी बागा, वस्तुसंग्रहालय, ग्रंथालय इ. गोष्टींचा समावेश होतो. नगरपालिकेची सेवा व कार्यक्रमांची परिणामकारकता ही ती कोणत्या पध्दतीने राबवली जाते यावर अवलंबून असते.

नगरपरिषद प्रशासन हे लोकांचे घटनात्मक जाणीव जागृत करणारे पहिले पाऊल होते. यामध्ये फलटण संस्थान काठे ही मागे नव्हते. इ.स.१८६८ मध्ये फलटण नगरपरिषद व्यापक झाली. यामध्ये प्रमुख्याने १६ सदस्य होते. त्यामधील निम्मे सदस्य निवडून दिले जात असत. आणि निम्मे सदस्य हे संस्थान नियुक्त करीत असे. जरी हे प्रशासन प्रामुख्याने संस्थान नियुक्त दिसत असले तरी ही लोकशाहीची सुरुवात होती. संस्थान कारभारी हे पद अधिकृत पद मर्यादेतून नियुक्त केले जात होते. संस्थान कारभारी हा नगरपरिषदेचे प्रमुख मानला जात असे. इ.स.१९२९ मध्ये निवडक मतदार आधारित निवडणूक तत्त्व उदयास आले. यामध्ये निवडून दिलेली कार्यकारिणी निवडून आलेल्या सदस्यांपैकी एक प्रमुख निवडत असत. त्याचबरोबर ही कार्यकारिणी नियामक मंडळाच्या अध्यक्षीय सुद्धा निवड करित असे. दरबार हे पद विशेषतः प्रशासकीय कामकाजामध्ये पर्यवेक्षणाचे काम करीत असे.^{२४}

शहरी लोकसंख्या ही विरळ असल्याने उत्पन्नाचे स्रोत अपुरे पडत असत. घरपट्टी, जमिनीवरील कर, पाणीपट्टी, वाहन कर, जकात कर आणि मालवाहतूक कर हे नगरपरिषदेच्या उत्पन्नाचे प्रमुख स्रोत होते.^{२५}

नगरपरिषदेला त्यांची काही नेहमीची कार्ये पार पाडावी लागत होती. त्यामध्ये २० पथ दिव्यांची नव्याने खरेदी सार्वजनिक शौचालयाकरिता २४ पत्रांची पाने खरेदी केली. सफाई उपायुक्त डॉ. अंडरसन यांची शिफारस घेतली, चार नवीन रस्त्यांची कामे सुरू केली आणि वस्तुंची दुरुस्ती करणे अग्निशामक खरेदी केला. शौचालयासाठी पाण्याची टाकी खरेदी करणे, गटारांची बांधणी करणे इत्यादी.^{२६}

२.९ सातारा जिल्ह्यातील नगरपरिषदेचा पुर्वेतिहास

सन १८५० च्या २६व्या अधिनियमानुसार सातारा, कराड, माल्कमपेठ, मायणी, म्हसवड, रहिमतपूर व वाई येथे शासननियुक्त सभासदांच्या म्युनिसिपल समित्या कार्यरत होत्या. जिल्हाधिकारी समितीचा अध्यक्ष आणि उप-जिल्हाधिकारी समितीचा उपाध्यक्ष असून शासकीय अधिकारी सभासद असत. काही ठिकाणी मामलेदार हा अध्यक्ष असे. फलटणच्या संस्थानिकाने सन १८६८ मध्ये नगरपरिषदेची स्थापना केली. तिचा कारभार संस्थानिकाद्वारे नेमण्यात येणाऱ्या अध्यक्षांमार्फत होत असे. सन १८७३ च्या सहाव्या कायद्यानुसार १०,००० पेक्षा जास्त लोकसंख्येसाठी सिटी म्युनिसिपालिटी आणि दोन हजारापेक्षा जास्त लोकसंख्येसाठी टाऊन म्युनिसिपालिटी स्थापन केल्या होत्या. त्यानुसार सातारा , कराड, माल्कमपेठ, मायणी, म्हसवड, रहिमतपूर व वाई येथे टाऊन म्युनिसिपालिटी अस्तित्वात आल्या होत्या. सन १८८२ च्या कायद्याद्वारे नगरपालिकेत निवडणूका होऊ लागल्या. व १८८४ च्या कायद्याने स्थानिक स्वराज्य संस्थांना आर्थिकदृष्ट्या स्वावलंबी करण्यात आले. सन १८८४ मध्ये सातारा टाऊन म्युनिसिपालिटीस सिटी म्युनिसिपालिटीचा दर्जा मिळाला. सन १८९० मध्ये मिलिटरी कॅटोनन्मेट बरखास्त झाल्यानंतर त्या विभागासाठी सातारा सबबर्न म्युनिसिपालिटीची स्थापना करण्यात आली.^{२७}

२.१० फलटण नगरपरिषदेची स्थापना

फलटण नगरपरिषदेची स्थापना सन १८६८ मध्ये झाली. सन १९३९ पर्यंत संस्थानिकाने नेमलेल्या अध्यक्षामार्फत नगरपरिषदेचा कारभार पाहिला जात होता. सन १९३९ मध्ये लोकनियुक्त सभासद व अध्यक्ष संस्थेचा कारभार पाहू लागले. सन १८८२ मध्ये उत्पन्न ५८०० रुपये व खर्च ४८०० रुपये होता. पाणीपुरवठ्यासाठी सन १८८६ मध्ये निरगुडी वॉटर वर्क्सची योजना आखण्यात आली होती. त्यासाठी एक लाख रुपये खर्च आला होता. सन १८८५ मध्ये शहरात एकूण १६ शाळा होत्या.^{२८}

फलटण संस्थान कायदेमंडळाच्या प्रथम अधिवेशनाप्रसंगी श्रीमंत मालोजीराव नाईक निंबाळकर यांनी केलेले भाषण असे, स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या बाबत थोडा उल्लेख करणं अपरिहार्य आहे. फलटण म्युनिसिपॅलिटीकडून शहराची व्यवस्था हल्ली फार शिथिलपणं चालते असें आम्हांस मोठ्या दुःखाने म्हणावे लागतं. आपण मोटार सर्व्हिसपासून हायस्कूलकडे जाणाऱ्या व रामोशी वाड्यापासून लक्ष्मी-विलास बंगल्याकडे जाणाऱ्या एकाच रस्त्याकडे पाहिलें तरी या अव्यवस्थेची भरपूर उदाहरणे दिसून येतील. रस्त्यावर आक्रमणे तर उघड चालू आहेत व ती इतकीं कीं रस्त्यावरील इलेक्ट्रीक लाईटचे खांबही नवीन आक्रमणांत खुशाल घरांत घेतले जात आहेत ! इलेक्ट्रीक दिव्याखाली देखील अंधार असतो ही गोष्ट या योगें प्रथमच सिध्द होत असल्यासारखे तें दृश्य आहे. येथे सिटी सर्व्हे वगैरे काहीच न करण्याची काळजी न घेतल्यानें या आक्रमणाला आक्रमण तरी कसे म्हणावयाचें हाहि कदाचित प्रश्नच असेल हा भाग निराळा. नंतर आरोग्याचा प्रश्न घेतला तरी तीच स्थिती आढळेल. या शहराबद्दल पूर्वी एका युरोपियन गृहस्थानें 'सर्व हिंदुस्थानात पहिल्या प्रतीचे स्वच्छ शहर' असें लिहून ठेवलेलें म्युनिसिपॅलिटीच्या दप्तराी दाखल आहे. परंतु अलीकडे फलटणांत आरोग्य इतके बिघडलेले दिसतें कीं विषमज्वरासारख्या साथींचे हे माहेरघर बनले आहे. मागे एकदा येथील स्थानिक संस्थांबाबत आमचें सवलतींचे धोरण आहे असे येथील

कायदेमंडळात दरबारतर्फे सांगण्यात आल्याचे आम्हांला स्मरतें. म्युनिसिपॅलिटी व लोकल बोर्ड यांच्या कामात ढिलाई उत्पन्न झाली तरी त्यांच्या कारभारात शक्यतो हस्तक्षेप करण्याचे आमचे धोरण नाही असें आम्ही कायदे मंडळापुढील भाषणांत सांगितले होते. परंतु सहनशीलतेची मर्यादा आतां ओलांडली गेली असून यापुढें दरबारानें लोकहिताची व विशेषतः लोकांच्या आरोग्याची हेळसांड होऊ देऊ नये असा आमचा दरबाराला स्पष्ट इशारा आहे. या संस्था पक्षोपपक्षांच्या खेळाच्या राखीव जागा गणल्या जाऊं नयेत असें आम्हांस वाटतें. जे आम्ही म्युनिसिपालिटीबद्दल सांगितले तेच आमचे लोकल बोर्डाबद्दलही सांगणे आहे. लोकांचे हजारों रुपये या संस्थांच्या हाती असतात. त्यांचा योग्य उपयोग होत आहे अगर नाही या बद्दल लोक बेफिकीर असले तरी दरबाराला तसें राहून चालणार नाही.^{२९} असे स्पष्ट विचार मालोजीराजे यांनी काढले होते.

मुधोजीराजे नाईक निंबाळकर यांनी १८६८ मध्ये फलटण नगरपरिषदेची स्थापना केली होती. फलटण संस्थानात लोकांचा सर्वांगीण विकास व्हावा यासाठी मुधोजीने नगरपरिषदेची स्थापना केली. फलटण नगरपरिषदेमुळे फलटण शहर हे स्वच्छ शहर म्हणून नावारूपास आले. फलटण शहराबद्दल पूर्वी एका युरोपियन व्यक्तीने असे म्हटले आहे की, सर्व हिंदुस्थानात पहिल्या प्रतीचे स्वच्छ शहर नगरपरिषदेमुळे शहरात स्वच्छता, उत्तम व विपुल पाणीपुरवठा व शिक्षणविषयक सोयी याबद्दल शहर प्रसिध्दीस आले होते.^{३०}

फलटण नगरपरिषदेच्या विकासाची स्थिती पाहून समकालीन ब्रिटिश अधिकारी फलटण नगरपरिषदेविषयी व मालोजीविषयी म्हणतो की, १८६८ पासून आपल्या शहराला स्थानिक कारभारांत भाग घेण्याचा हक्क मिळाला. स्थानिक कारभाराच्या पध्दतीचे ज्ञान करून घेण्यास इतका दीर्घकाळचा तुम्हास अवसर मिळाला ही सुदैवाची गोष्ट आहे. मुधोजींनी हा अधिकार तुम्हांस दिल्याबद्दल तुम्हांस कृतज्ञता वाटणे साहजिक आहे. तुमच्यापुढील अनेक कठिण प्रश्न सोडविण्यासाठी राजेसाहेबांची तुम्हांला मोठी मदत झाली. शहरांतील पाणीपुरवठा

मुबलक करण्याच्या कामी श्रीमंत चीफसाहेबांनी दाखविलेल्या स्थापत्य शास्त्रांतील नैपुण्यबद्दलची माहिती ऐकून मला आनंद झाला. आपल्या प्रजेच्या हिताच्या दृष्टिने ज्या ज्या गोष्टी करणे जरूर वाटेल त्यांत तुम्हीही श्रीमंत चीफ साहेबांशी सहकार्य करून त्यांस साह्य करीत रहाल, यांत शंका नाही.^{३१} मालोजीराजे व मुधोजीराजे यांच्या काळात फलटण नगरपरिषदेचा विकास होत गेला. १८६८ मध्ये मुधोजीराजेनी नगरपरिषदेची स्थापना केली पण नगरपरिषदेचा विकास खऱ्या अर्थाने मालोजीराजे यांच्या कारकीर्दीत झाला.

२.११ नगरपरिषद प्रशासन —

संस्थानातील प्रमुख शहर असलेल्या फलटणमध्ये एकच नगरपरिषद होती. त्यामध्ये नियुक्त केलेल्या २० आयुक्तापैकी ७ संस्थानातील नोकर असत. संस्थान कारभारी हा प्रमुख असे. सर्वसाधारण कार्य कारणीच्या १३ बैठका होत असे तर नियामक मंडळाच्या ४० बैठका होत असत. कार्यकारिणीच्या बैठकामध्ये सदस्यांच्या हजेरीचे प्रमाण १४ असे. नियामक मंडळाच्या बैठकासाठी हजेरीचे प्रमाण ४ असे. जवळजवळ सर्व सदस्य हे नगर परिषदेच्या कामकाजामध्ये लक्ष देत असत. दोन्ही कार्यकारिणीच्या कार्याची नोंद केली जात असे. नगरपरिषदेचा हिशोब व्यवस्थितपणे तपासला जात असे.^{३२}

श्रीमंत मुधोजीराजे नाईक निंबाळकर हे फलटण संस्थानचे २४ वे राज्यकर्ते होते. त्यांनीच फलटण नगरपरिषदेची स्थापना केली. श्रीमंत मालोजीराजे नाईक निंबाळकर हे संस्थानचे पंचविसावे राज्यकर्ते होवून गेले. यांच्या काळात नगरपरिषदेचा मोठ्या प्रमाणात विकास झाला आहे. फलटण नगरपरिषदेत अध्यक्ष म्हणून कारभारी काम पाहत होता. तेव्हा हा कारभारी फलटण संस्थानातील दरबाराकडून नियुक्त केला जात होता.

अ) नगरपरिषदेचे दरबार नियुक्त अध्यक्ष (कारभारी)

१) एस.बी बापट- इ.स.१८९० ते १९००

२) व्ही.पी.चिरपुरकर- इ.स.१९०० ते १९१२, १३

३) एल. के. फणसळकर - १०.०१.१९१३ ते १३.०६.१९१३

४) ए.एन. प्रधान- १९१३ ते १९२२

४) ए.एन.जोगळेकर - १९२२ ते १९२९

६) एस.एम.दाणी- (दिवाण)^{३३}

आ) नगरपरिषद अध्यक्ष

१) अॅड.श्री.तलकचंद वेणीचंद शहा- दि.०८.०७.१९२९ ते ०६.०५.१९३१

२) मे.डॉ.रामकृष्ण हरि भडकमकर- दि.०७.०५.१९३१ ते १९३५

३) मे.हिरामण बाळाराम तेली- १९३६ ते १९३९

इ) लोकनियुक्त अध्यक्ष

४) मे.नागेश विश्वानाथ बाबडेकर- इ.स.१९३९ ते १९४२

५) मे. विष्णू नारायण आगाशे - इ.स.१९४२ ते १९४५

६) मे.बाजीराव आनंदराव पवार- ०१.०५.१९४५ ते ०१.०६.१९४६

७) महादेव गणेश दाते - ०२.०६.१९४६ ते ३१.०३.१९५१^{३४}

अशाप्रकारे फलटण नगरपरिषदेचे अध्यक्ष पद प्रारंभी कारभारी सांभाळत होता. नंतर हे पद इ.स.१९२९ पासून लोकनियुक्त केले गेले.

फलटण संस्थानात म्युनिसिपालिटीच्या कारभारासाठी प्रशासक नेमले जात होते. नगरपरिषदेवर नेमणूक करण्यासाठी निवडणुका घेण्यात येत असत. मालोजीराजे हे लोकशाही विचाराचे असल्याने त्यांनी १९३३ मध्ये लोकशाही मार्गाने निवडणुक घेण्यासाठी प्रयत्न केला. फलटण नगरपालिकेचे १९३३ मध्ये निवडणुका झाल्या. त्यामध्ये नारायण गोविंद हाळवे यांना व्हाईस प्रेसिडेंट म्हणून नियुक्ती करण्यात आली.^{३५} तसेच मॅनेजिंग कमिटीत ५ सभासद निवडून आले.^{३६}

१) हिराचंद गांधी (चेअरमन)

२) डॉ.दत्तात्रय मनोहर बर्वे

३) अब्दुल शेख

४) गोविंद ताटके

५) हिरामण तेली (वकील)

याचबरोबर सॅनिटरी कमिटीत खालील सभासद निवडून आले.^{३७}

१) कृष्णराव सिताराम बारसोडे (चेअरमन)

२) रामकृष्ण हरी भडकमकर

३) डॉ.दत्तात्रय मनोहर बर्वे

जनरल कमिटी ठरावानुसार १९३३ मध्येच आण्णा विष्णु देवळे यांस नगरपरिषद ऑडिटर नेमण्यांत आले. देवळे यांच्याकडे नगरपालिकेचे pre-audit करण्याचे काम दिले.^{३८}

ई) फलटण संस्थानचे कायदेमंडळ १ ऑक्टोबर १९४०

श्री.भा.ल.लिखिते(अर्थमंत्री)

डॉ.रा.ह.भडकमकर

श्री.एस.जी.वझे (सभापती)

श्रीमंत लक्ष्मीदेवी राणीसाहेब,

श्रीमंत मालोजीराजे,

श्री.के.व्ही गोडबोले(दिवाण),

स.रा.भोसले(न्यायमंत्री),

श्री.रा.रं.कौलगुड,

हि.बा.तेली,

मा.ना.दोशी, डॉ.द.म.बर्वे, हि.खे.शहा, मा.ब.बेडके, मा.चो.गायकवाड, आप्पासाहेब निंबाळकर, श्रीरंग दादू अहिवळे इ. सदस्य होते.^{३९}

२.१२ फलटण नगरपरिषदेची विविध खाती

नगरपरिषदेत खालील समितीच्यामार्फत नगरपरिषदेचा प्रशासकीय कारभार चालविला जातो. शहरातील विविध कामाची वर्गवारी करून खातेवार मंजूरीसाठी ती ती कामे त्या त्या समित्याकडे जातात. त्यामुळे कामकाजामध्ये नियोजनबद्धता आलेली होती.

१)सामान्य प्रशासन विभाग

या विभागाकडे प्रमुख लिपीक-१, वरीष्ठ लिपीक-१, कनिष्ठ लिपीक-५ व शिपाई- ३ ड्रायव्हर-१ वॉचमन-४ असे एकूण १५ कर्मचारी असतात.

या विभागामार्फत कमिटीचा अजेंडा काढणे, मिटींगला हजर राहणे, ऑडिटची उत्तर तयार करणे, ऑडिटचा पत्रव्यवहार पाहणे, सर्व कार्यालयाची रजिस्टर ठेवणे, सर्व ऑफीसच्या दायऱ्या तपासणे, सरकारी पत्रव्यवहार पाहणे, एखादा कर्मचारी दोषी आढळल्यास त्याच्यावर दंडात्मक कारवाई करणे, त्याचा बदली आदेश काढणे, कार्यालयीन कामकाजवर नियंत्रण ठेवणे व कर्मचाऱ्यांच्या रजा मंजूर करणे तसेच वेतनवाढ करणे. इ. कामे या विभागास पार पाडावी लागतात.^{४०}

२)सार्वजनिक बांधकाम खाते

या विभागामार्फत रस्ते बांधणी, धर्मशाळा, पाणी पुरवठा, मार्केट इ.बांधकामे केली जातात.या विभागात काम करणारे कर्मचारी पुढीलप्रमाणे. इंजिनियर, बिल्डींग इन्स्पेक्टर, वरीष्ठ लिपीक, कनिष्ठ लिपीक, मिस्त्री, गवंडी, ड्रायव्हर, मुकादम, शिपाई, वायरमन, क्लिनर, माळी, बिगारी, ओव्हरसिअर व शहर विकास भाग इन्स्पेक्टर इ. कर्मचारी कार्यरत आहेत.

सार्वजनिक बांधकाम विभागात काम करणाऱ्या प्रत्येक कर्मचाऱ्याला आपणास नेमून दिलेले काम करावे लागत होते. यामध्ये नदी व ओढ्यावरील पुलाचे बांधकाम व बांधकामाची पाहणी, याशिवाय त्याला रस्त्यांची पाहणी करणे, रस्ते, गटार, इमारत, संडास व मुताऱ्या व शासकीय योजना इ.चे बांधकाम इंजिनियर या खात्यास करावे लागत होते.

टाऊन प्लॅनिंगस्कीम व गावठाण मधील इमारतीची परवाना कामे पाहणे, बांधकामे चालू असताना ती नियमाप्रमाणे होतात की नाही ते पाहणे, जर ती कामे नियमानुसार होत नसतील तर त्यांना नोटीसा देणे. एखादे काम बिगर परवाना चालू असल्यास त्यास त्या बांधकामाचे पंचनामे करून मा.स्थायी समितीकडे पाठविणे, रस्त्यावरील अतिक्रमणे हटविणे, बिल्डिंग परमिशन रजिस्टर अद्ययावत ठेवणे, इंजिनियर, चीफ ऑफिसरने सांगितलेली कामे करणे. इ. कामे बिल्डिंग इन्स्पेक्टरला करावी लागतात.

ओव्हरसिअर या अधिकाऱ्यास पुढील प्रकारची कामे करावी लागतात. बांधकाम प्लॅन्स एस्टिमेट तयार करणे, कार्यालयाची देखभाल करणे, बांधकाम प्लॅन्स एस्टिमेट तयार करणे, बांधकाम खात्यामार्फत होणारे कामांची मापे घेणे, ती नोंदवणे, रस्ते आखणे, बांधकाम विभागाकडून तयार केलेल्या यादी प्रमाणे कामाची तपासणी करणे. रस्ते रुंदीच्या ड्राफ्टस्मनशी तयार केलेल्या केसेस तपासणे.^{४९}

बांधकाम विभागाने केलेली कामे-

१) गटारे बांधणी

नगरपरिषदेने फलटण शहरात पक्की गटारे ५३ कि.मी. लांबीची बांधली आहेत तर कच्ची गटारे २० कि.मी.लांबीची बांधली आहेत.ही गटारे बांधण्यासाठी नगरपरिषदेस एकूण २,५४,५३३ रुपये एवढा खर्च आला आहे.

२) सार्वजनिक संडास

फलटण शहरात जी खाजगी शौचालये आहेत त्याची संख्या अपुरी असल्याने नगरपरिषदेने सार्वजनिक शौचालयाची निर्मिती केली आहे. त्याची संख्या ४१३ एवढी असून त्यावर नगरपालिकेने १, २५,२१३ रुपये एवढा खर्च केला आहे.

३) सार्वजनिक मुतान्या

फलटण नगरपरिषदेने आरोग्याचे महत्त्व ओळखून सातारा शहरात एकूण ५२ सार्वजनिक मुतान्यांचे बांधकाम केले आहे. या मुतान्या बांधण्यासाठी नगरपालिकेस एकूण खर्च ८९,७१२ रुपये एवढा आलेला आहे.

४) समाज मंदिरे व धर्मशाळा

फलटण शहरात नगरपरिषदेने एकूण आठ समाज मंदिराचे बांधकाम केले आहे. ही समाज मंदिरे वेगवेगळ्या समाजासाठी बांधलेली आहेत. ही समाज मंदिरे बांधण्यासाठी नगरपालिकेस एकूण खर्च ५, ३४, ३३३ रुपये एवढा आलेला आहे. याशिवाय फलटण शहरात नगरपरिषदेच्या एकूण दोन धर्मशाळा आहेत.^{४२}

५) मार्केट(मंडई)

अ) भाजीपाला मार्केट

नगरपरिषदेचे भाजीपाल्याचे व फळफळावळीचे मार्केट सातारा फलटण रस्तावर आहे. त्यामध्ये पक्क्या इमारतीचे बंदिस्त असे ३७ गाळे आहेत. तसेच वर छप्पर असलेले पण बाजूने खुले असलेले गाळे एकूण १२ मोकळ्या जागा लोकांनी भाड्याने घेऊन त्यावर आपल्या खर्चाने शेडस घातलेल्या आहेत. याखेरीज बाहेरून येणारे लोकांना बसण्यासाठी खाली निराळी जागा आहे.^{४३}

ब) मटण मार्केट

सातारा शहरात नगरपालिकेने मटण मार्केटची स्वतंत्र इमारत बांधलेली आहे. या इमारतीमध्ये ०९ गाळे आहेत.

क) मासे मार्केट

या मार्केटसाठी नगरपरिषदेने ३ गाळे बांधलेले आहेत.

ड) फळफळावळ मार्केट

हे मार्केट नगरपरिषदेने बांधले असून त्याचे प्रत्येकी १४ गाळे आहेत. याशिवाय पज्याचे ५ गाळे स्वतंत्र आहेत. येथे एक ओटा बांधलेला असून त्यावर १० फळविक्रेते बसू शकतात एवढ्या रुंदीचे आहेत.

६) शाळा इमारती

फलटण नगरपरिषदेने फलटण शहरातील प्राथमिक शाळासाठी ०६ इमारती बांधल्या आहेत. त्या शाळांच्या इमारती बांधणीचा खर्च हा ७,३८,५१२ रुपये एवढा आलेला आहे.

३) पाणीपुरवठा समिती

फलटण शहरास चांगल्या पद्धतीने पाणीपुरवठा व्हावा यासाठी फलटण नगरपरिषदेने प्रयत्न केलेले दिसून येतात. शहरातील सर्व लोकांना चांगल्या पद्धतीचे शुद्ध पिण्याचे पाणी मिळावे या हेतूने पाणीपुरवठ्याची पहिली सोय श्रमिंत मालोजीराजे नाईक निंबाळकर यांनी केली. त्यासाठी त्यांनी फलटण शेजारील ५ मैलावरील निरगुडी या खेडेगावातून नैसर्गिक झऱ्यातून सिमेंटच्या पाईपने पाणी शहरात आणण्यात आले. शहरात ठिकठिकाणी हौद बांधण्यास उत्तेजन दिले. त्या काळात घरोघरी पाण्याची सोय नव्हती तर सार्वजनिक हौद १५ होते तेव्हा त्यामध्ये सुधारणा करून घरोघरी नळीद्वारे पाणीपुरवठा केला गेला. पुढे वीर धरणाचा डावा कालवा फलटण शहरातून नेऊन पिण्याच्या पाण्याचा प्रश्न कायमचा सोडवला.^{४४}

सन १९४७-४८ मध्ये नगरपरिषद हद्दीत १११५ खाजगी नळ, ९९ सार्वजनिक नळ, २१ सार्वजनिक हौद, व ३ गुरांना पाणी पिण्याचे हौद होते. या काळात फलटण शहरास होते.^{४५}

प्रशासकीय कर्मचारी

अभियंता, पर्यवेक्षक संख्या, पर्यवेक्षक, वरिष्ठ लिपीक, कनिष्ठ लिपीक, नळकरी, फिटर ऑपरेटर, चौकीदार, पाटकरी, फिल्टर अटेडंट, बिगारी, शिपाई इ.चा समावेश होतो.

खाजगी नळ कनेक्शन देणे, नवीन कनेक्शन देणे, जुने बंद करणे, पाईपचे लिकीज काढणे, गटार घाणपाणी काढणे, बोअर दुरुस्ती करणे, पाणी साठवण टाक्याची साफसफाई करणे.^{४६}

४)आरोग्य समिती

शहरातील रस्ते, गटारे याची साफसफाई करणे, साथीचे रोग पसरू नयेत म्हणून प्रतिबंधक उपाय योजणे. फलटण नागरी रुग्णालयाची स्थापना केली. प्रारंभी फलटणच्या नागरी रुग्णालयात फलटण शहरातील जनतेच्या मोफत औषधोपचारासाठी स्वतंत्र विभाग, तसेच तालुका पोलीस कर्मचारी, स्त्री रुग्ण व बाह्य रुग्ण यासाठी स्वतंत्र विभाग होते.^{४७}

फलटण नगरपरिषदेने सन १९४०-४१ मध्ये सार्वजनिक आरोग्य विभागावर मोठ्या प्रमाणावर खर्च केला आहे. नगरपरिषदेने सन १९४०-४१ या वर्षी साथीच्या रोगांना परावृत्त केले होते. औषधांची मोफत सोय केली होती. फलटण शहरात प्लेगची साथ येऊ नये म्हणून उंदीर निर्मूलनाची योजना सर्वत्र राबविली होती. देवी निर्मूलनासाठी फलटण शहरात मोठ्या प्रमाणावर प्रयत्न केले आहेत. त्यासाठी ठिकठिकाणी लसीकरण केंद्रे स्थापन केली होती.त्यामुळे फलटण शहरातून देवी रोगाचा नायनाट झालेला आहे.^{४८}

फलटण नगरपरिषदेने देवी रोगाच्या निर्मूलनानंतर कॉलरा रोगाचे निर्मूलन करण्यास प्रारंभ सन १९४७ साली केला. साथीच्या रोगास नियंत्रित ठेवण्यासाठी नगरपालिकेने प्रत्येक वार्डात औषध फवारणीचे काम हाती घेतले होते. कॉलरा रोग शहरात स्वच्छता राखल्याने दूर होण्यास मदत झाली आहे. फ्ल्यू, मलेरिया यांचा प्रादुर्भाव शहरात होऊ नये यासाठी नगरपरिषदेने शहरातील पाणथळ डबकी, पाणथळ जागा, दररोज मॅलिथियॉनने व डी.डी.टी.ने संपूर्ण शहरातील घरे फवारण्यात आली आहेत.^{४९}

फलटण शहरात स्वच्छता निर्माण करण्यासाठी सार्वजनिक व खाजगी शौचकूप साफ केली जात होती. या शौचकूपातून निघालेला मैला एका खड्ड्यात

साठवला जातो. शहरातील रस्ते झाडण्यासाठी स्त्री व पुरुष कामगार आहेत. रोज गोळा केलेला कचरा ठिकठिकाणी ठेवलेल्या एकूण १३० केराच्या डब्यात साठविला जातो. शहरातील गटारे स्वच्छ करण्यासाठी ही नगरपालिकेने काही पुरुष कामगार ठेवले आहेत.^{५०}

आरोग्य विभागात मेडिकल ऑफिसर, सॅनि.इन्स्पेक्टर, सिनियर क्लर्क, लिपीक, ड्रायव्हर, मुकादम, शिपाई, वॉचमन, क्लिनर, सफाई कामगार, ड्रेनेज कामगार इ. कर्मचारी वर्ग आहे. सॅनिटरी इन्स्पेक्टरला शहराची राज पहाणी करणे, रोग उद्भवण्याची शक्यता असल्यास रिपोर्ट देणे, आरोग्य खात्यावर देखरेख ठेवणे, नियमांची अंमलबजावणी करणे, साथीचे रोग उद्भवल्यास तातडीने चौकशी करणे, जन्म-मृत्यू रजिस्टर अद्ययावत करणे, मार्केट, खाटीकखाने, यांची पाहणी करून तेथे नेहमी स्वच्छता राहिल अशी व्यवस्था करणे, शहरातील स्वच्छतागृहाची व्यवस्था पहाणे इ. कामे पहावी लागतात.^{५१}

५) जकात विभाग

या विभागात काम करणाऱ्या कर्मचाऱ्यांची संख्या एक जकात अधीक्षक, तपासदार ९, लिपीक २१, शिपाई- २२ एवढी आहे. या विभागाची कामे औषधे, स्टील, पत्रा, लकूड, सिमेंट, फरशी, कापड, धान्य, कडधान्य, तेल, सोने, साबण, साखर, गुळ, ऊस, कपाट, काचा, टेबल, खुर्ची, कॉस्मेटिक, सिगारेट, गुटखा, इ. मालावर १ ते ४ टक्केपर्यंत जकात घेतली जात होती. जकात चुकविणाऱ्यास नियमानुसार होणारी जकात व १० पट दंड वसूल केला जाई. मुक्कामी थांबल्यास अनामत रक्कम भरावी लागत होती. तर ती रक्कम जाताना परत मिळत असे.

फलटण शहरातील जकात नाके

फलटण शहरात एकूण ६ जकात नाकी होती. या सर्व नाक्याचे मुख्य ऑफिस फलटण नगरपरिषदेजवळ होते. ही जकात नाकी पुढील ठिकाणी होती.

१) फलटण-पंढरपूर जकात नाके

२) फलटण-बारामती जकात नाके

३) फलटण-दहिवडी जकात नाके

४) फलटण-गिरवी जकात नाके

५) फलटण-पुणे(लोणंद) जकात नाके

६) फलटण-सातारा जकात नाके

या प्रत्येक नाक्यावर ४ शिपाई, २ क्लार्क एवढी संख्या होती. तर फिरते पथक यामध्ये ५५ अधिकारी व सेवक संख्या यामध्ये अधिक्षक, तपासदार, क्लार्क व शिपाई इ.चा समावेश होता.^{५२}

६) नगदी खाते

दरवर्षी होणारा खर्च व आगामी वर्षात नगरपरिषदेने आखलेले कामासंबंधीचे बजेट ठरवून त्याप्रमाणे पैसा पुरवणे व जमाखर्च ठेवण्याची जबाबदारी या विभागाची असते. या विभागात अकौन्टन्ट, ऑडिटर, कॅशियर, सिनियर क्लार्क, शिपाई एवढे कर्मचारी असतात. नगरपरिषदेकडून दरवर्षी होणारा खर्च व पुढील वर्षातील आखलेले कामासंबंधीचे बजेट ठरवून त्याप्रमाणे पैसा पुरविणे व जमाखर्च ठेवण्याचे काम या खात्यावर असते. या विभागावर देखरेख ठेवण्याचे काम अकौन्टन्ट करीत असतो.

महाराष्ट्र नगरपालिका अधिनियमानुसार व बॉम्बे म्युनिसिपल ॲक्ट कोड मधील तरतूदीस अनुसरून अकौन्टन्ट याने नगरपालिकेच्या हिशेबाची सर्व ती जबाबदारी स्वीकारण्याची आहे. त्यासाठी लागणारे रजिस्टर फॉर्मस व इतर साहित्य घेऊन ती पूर्ण करावयाची आहे. तसेच वार्षिक बजेट व दुरुस्त अंदाजपत्रक, वार्षिक रिपोर्ट तिमाही, सहामाही, नऊमाही, बारमाही हिशेब तयार करून देणे व ते प्रसिद्ध करणे, हाताखालील नोकर वर्गाकडे कामाची वाटणी करून देणे व त्याप्रमाणे काम पूर्ण करून घेणे.^{५३}

या विभागातील कॅशियरला पुढील प्रकारची कामे करावी लागतात. यामध्ये रोजची जमा करणे, मंजूर बिलप्रमाणे रक्कमा अदा करणे, जमा खतावणी लिहीणे, जमेचा भरणा बँकेत रोजचे रोज भरणे, डिपॉझिट- ऑडव्हान्स वगैरे सर्व रजिस्टर्स अद्ययावत लिहीणे इ. कामे त्यास पार पाडावी लागतात.^{५४}

७) विद्युत विभाग

नगरपरिषदेने रस्त्यावरील दिव्यांची सोय केली आहे. इलेक्ट्रीक द्वारे शहरात विद्युत सोय केली आहे. रस्त्यावरील मुख्य चौकात २५ विजेचे मोठे दिवे लावले आहेत. शिवाय ठिकठिकाणी २५ वॅटसचे, ४० वॅटस, ६० वॅटसचे व १०० वॅटसचे असे एकूण २३० इलेक्ट्रिक दिवे लावण्यात आलेले आहेत. एकूण या दिव्यांचा वर्षाचा खर्च रु.१२ हजार येतो.^{५५}

८) दप्तरखाना

या विभागात सर्व विभागातील कोरी बुक्स, रजिस्टरे, फॉर्म्स यांची छपाई करणे, पावती बुके, रजिस्टर्स, सर्व खात्यास पुरविणे, सर्व कर्मचाऱ्यांना लागणारे साहित्य आणणे व पुरविणे, सरकारने ठरविलेल्या पद्धतीप्रमाणे रेकॉर्ड लावणे, व नाशवंत रेकॉर्ड नियमाप्रमाणे नाश करणे.^{५६}

९) कर विभाग

यामध्ये कर वसुली प्रमुखास बिले, नोटीसा, पेठ क्लार्क नियमाने काढतात की नाही यावर देखरेख करणे, म्युनिसिपल मिळकती लिलावाने देणेची व्यवस्था करणे. वर्ष अखेरची डिमांड रजिस्टर्स जमविण्यास पेठ क्लार्कना सहाय्य करणे, कोंडवाडा अटेंडचे कामावर देखरेख ठेवणे, जनरल कीर्द स्वतः रोजचे रोज लिहिणे, खात्याचा पत्रव्यवहार पाहणे इ. कामे पहावी लागतात. या विभागात कर वसुली प्रमुख, लिपीक, शिपाई असे कर्मचारी असतात.^{५७}

१०)अन्न निरीक्षक विभाग

भेसळ प्रतिबंध कायदा व त्या खालील नियमानुसार सदर कायद्याची शहरात तंतोतत व कार्यक्षमतेने अमळबजावणी करणे, गुन्हेगारांना उजेडात आणणे,

त्याच्यावर मुदतीत खटले भरणे, गुन्हेगारांना शोधून काढून भेसळ प्रतिबंधक खाद्यपेय, जिन्नस यात होणारी भेसळ शोधून काढणे व अशा प्रवृत्तीस आळा घालणे, या विभागात एकूण कर्मचारी संख्या ३ होती. यामध्ये एक अन्न निरीक्षक, लिपीक एक, शिपाई एक एवढी आहे. अन्न निरीक्षक याचे काम म्हणजे अन्न भेसळ प्रतिबंधक कायदा व त्याखालील नियमानुसार सदर कायद्याची शहरात अमंलबजावणी होते का ते पहाणे, हॉटेल लायसेन्स, हातगाडी लायसेन्स व तपकीर लयसेन्स बाबत योग्य ती अमंलबजावणी करणे, भाजी मार्केट, मटण मार्केट तपासणी करणे. शहरातील हॉटेल, दुकाने यामधील बनविलेल्या खाद्यपदार्थाची सॅम्पल घेणे, ती आरोग्य लयब्रीटी पुणे यांचेकडे पाठविणे.^{५८}

११) वृक्ष विभाग

या विभागात वरिष्ठ लिपीक एक, वृक्ष निरीक्षक अधिकारी, कनिष्ठ लिपीक, माळी, सहाय्यक माळी, वॉचमन बिगारी, शिपाई इ. कर्मचारी काम करीत असतात. या विभागास बाग देखभाल, अपात्कालीन कामे, वृक्षारोपन, झाडे कटींग करणे वगैरे कामे करावी लागतात. फलटण शहरात दोन उद्याने आहेत.

१२) आग प्रतिबंधक विभाग

या विभागाकडे शहरात लागलेली आग विझवण्याची जबाबदारी असते. यासाठी नगरपालिकेने चार बंब ठेवले आहेत. त्याद्वारे शहरात जर अचानक आग लागली तर या अग्निशमन दलातील आग प्रतिबंधक विभागाच्या साहाय्याने आग विझवण्याचे कार्य चालते.^{५९}

१३) नगरपालिका शिक्षण मंडळ

फलटण नगरपरिषदेची पहिली शाळा सन १८७१ मध्ये श्रीमंत मालोजीराजे नाईक निंबाळकर यांनी सुरू केली. श्रीमंत मुधोजीराजे नाईक निंबाळकर यांनी इ.स. १८७१ मध्ये संस्थानातील प्रजेस ज्ञान मिळावे तसेच जनतेचा सर्वांगीण विकास व्हावा म्हणून फलटण नगरपरिषद शाळा क्र.१ ची स्थापना करण्यात आली. शाळेमध्ये पहिली ते सातवी पर्यंत मुलांचे वर्ग भरविण्यात येत होते. सन १८९७

मध्ये या शाळेत १९४ विद्यार्थी होते.संस्थानाच्या काळात ही शाळा फलटण शहरात शिक्षणाचे ज्ञान देण्याचे महत्त्वपूर्ण कार्य करत होती. पुढे एकूण सहा प्राथमिक शाळा नगरपरिषदेच्या सुरू करण्यात आल्या होत्या.^{६०}

याशिवाय फलटण नगरपरिषदेत दुकान विभाग, महिला व बालकल्याण समिती, भांडार विभाग, नियोजन व विकास समिती हे ही विभाग कार्यरत आहेत. या विभागातील कामकाज अधिक कार्यक्षमतेने केले जाते.

२.१३ नगरपरिषदेची स्वच्छता, साथीचे आजारासंबंधी व बांधकामासंबंधी उपाययोजना

खाली दिलेल्या उत्पन्न आणि खर्चासंबंधीची माहिती नगरपरिषदेच्या कामकाजाचे स्वरूप आणि परिणाम स्पष्ट करतात. दुष्काळ आणि प्लेगसारख्या महामारीमुळे नगर परिषदेच्या महसुलामध्ये घट झाली. त्यामुळे पाठीमागील वर्षाच्या तुलनेत खर्चामध्ये वाढ झाली आणि शिल्लक कमी राहिली.^{६१}

शहर प्लेगच्या साथीमुळे ग्रासलेली असल्याने सफाई यंत्रणेवरती जास्त लक्ष देण्यात आले. त्यामुळे त्यासंबंधी खर्चात वाढ झाली. नगरपरिषदेने या वर्षातील केलेल्या कामकाजाची माहिती खालीलप्रमाणे नगरपरिषदेची मालकीची बाजारपेठ असावी अशी खूप दिवसांची मागणी होती. त्यामुळे भाजी मंडईसाठी योग्य अशी जागा विकत घेण्यात आली. बांधकामाच्या कामाला अगोदरच सुरूवात करण्यात आली. ६ नवीन शौचालय बांधण्यात आली. ८ नवीन पथदिव्यांची भर टाकण्यात आली. मागील वर्षी माणगंगा नदीवर बांधण्यात आलेल्या बंधान्यामुळे लोकांची अपेक्षित सोय न झाल्याने त्याच्याजवळच एक पूल बांधण्यात आला. तीन नवीन रस्ते बांधले आणि काही दुरुस्तीची कामे केली. गटाराचे बांधकाम करण्यात आले. आणि त्यावरती ३००० खर्च केले.^{६२}

२.१४ समारोप

आधुनिक काळात प्रशासन व्यवस्थेमध्ये स्थानिक स्वराज्य संस्थांना फार महत्त्व आहे. भारतात ब्रिटिश सरकारने स्थानिक स्वराज्य संस्था विषयक कायदा केल्याने फलटणमध्ये मुधोजींनी १८६८ मध्ये नगरपरिषदेची स्थापना केली. फलटण शहराचा सर्वांगीण विकास व्हावा हा त्यामागील हेतू होता. मुधोजीराजे यांच्याकडे संस्थानचे सुत्र हाती आल्याने त्यांनी फलटण नगरपरिषदेच्या विकासावर विशेष लक्ष दिले. संस्थान मार्फत नगरपरिषदेला अनुदान दिले जात होते. मालोजीराजेंनी शहराचा विकासासाठी सतत प्रयत्नशील होते. १९१६ ते १९४८ या कालावधीत मालोजीराजेंनी फलटण नगरपरिषदेचा मोठ्या प्रमाणात विकास केला त्यामुळे फलटण संस्थानात लोकांचा व शहरांचा सर्वांगीण विकास झाला.

श्रीमंत मुधोजीराजे नाईक निंबाळकर हे फलटण संस्थानचे २४ वे राज्यकर्ते होते. त्यांनीच फलटण नगरपरिषदेची स्थापना केली. श्रीमंत मालोजीराजे नाईक निंबाळकर हे संस्थानचे पंचविसावे राज्यकर्ते होवून गेले. यांच्या काळात नगरपरिषदेचा मोठ्या प्रमाणात विकास झाला आहे. फलटण नगरपरिषदेत अध्यक्ष म्हणून कारभारी काम पाहत होता. तेव्हा हा कारभारी फलटण संस्थानातील दरबाराकडून नियुक्त केला जात होता. फलटण संस्थानात म्युनिसिपालिटीच्या कारभारासाठी प्रशासक नेमले जात होते. नगरपरिषदेवर नेमणुक करण्यासाठी निवडणुका घेण्यात येत असत. मालोजीराजे हे लोकशाही विचाराचे असल्याने त्यांनी १९३३ मध्ये लोकशाही मार्गाने निवडणुक घेण्यासाठी प्रयत्न केला. फलटण नगरपरिषदेची १९३३ मध्ये निवडणुक झाली.

फलटण नगरपरिषदेची विविध खाती होती त्यामध्ये सामान्य प्रशासन विभाग, सार्वजनिक बांधकाम खाते, बांधकाम विभागाने केलेली कामे-गटारे बांधणी, सार्वजनिक संडास, सार्वजनिक मुताऱ्या, समाज मंदिरे व धर्मशाळा, मार्केट(मंडई)-भाजीपाला मार्केट, मटण मार्केट, मासे मार्केट, फळफळावळ मार्केट, शाळा इमारती, पाणीपुरवठा समिती आरोग्य समिती, जकात विभाग,नगदी खाते,

विद्युत विभाग, दफ्तरखाना, कर विभाग, अन्न निरीक्षक विभाग, वृक्ष विभाग, आग प्रतिबंधक विभाग इ. फलटण नगरपरिषदेची खाती चांगल्याप्रकारे कार्य करीत आहेत. नगरपालिका शिक्षण नगरपरिषदेची स्वच्छता, साथीचे आजारासंबंधी व बांधकामासंबंधीच्या उपाययोजना नगरपरिषदेने केलेल्या आहेत.

संदर्भ

- १) शर्मा एम.पी. लोकल सेल्फ गव्हर्मेंट इन इंडिया, पृ.८
- २) कित्ता, पृ.९
- ३) कदम य.ना., समग्र भारताचा इतिहास, २००९, पृ.८३
- ४) सचदेव डी.आर., स्टडीज इन इंडीयन अॅडमिनिस्ट्रेशन, पृ.३५७
- ५) रामचंद्र एस.सी., हिस्ट्री ऑफ मॉडर्न इंडिया, पृ.२१३
- ६) कित्ता, पृ.२१३
- ७) कित्ता, पृ.२१३,२१४
- ८) छाबरा जी.एस., अॅडव्हान्सड स्टडी इन दि हिस्ट्री ऑफ मॉडर्न इंडिया खंड-२, पृ.४७१
- ९) कित्ता, पृ.२१९
- १०) पाटील राजश्री शामराव, कराड नगरपरिषदेचा इतिहास (सन १८८५ ते १९९३), शिवाजी विद्यापीठ कोल्हापूर, एम.फिल शोधप्रबंध, २०००, पृ.३२
- ११) पाठक अरूणचंद्र(संपा.), सातारा जिल्हा गॅझेटियर, १९९९, पृ.६२०
- १२) Hart William, Introduction to the Law of Local Government and administration, Routledge and kegan paul ltd., London, 1921, p.18
- १३) Ibid
- १४) Bhattacharya Mohit, State directorates of Municipal administration, The Indain Institute of public Adm., Delhi, 1969, p.1

- १५) Ibid,pp-1-2
- १६) Venkatarangaiya M. ; Pattabhirn M., ‘Local Government in India’, First Edition,Allied publication,Londan,1969.p.10
- १७) Ibid,pp-104-105.
- १८) Maheshwari S.R., ‘Local Government in India’, Orient Longman,Delhi,1974, p.61
- १९) Government of Maharashtra, Report of the committee for unification of the Act’s relating to municipalities in Maharashtra state,Bombay,1964. P.48
- २०) Elphinstone M., Report on the conquered territories of the peshwas,government central press,Bombay,1872, p.89
- २१) Sen S.N., ‘Administrative System of the Marathas’, University of Calcutta, 1925, p.123
- २२) जोशी लक्ष्मणशास्त्री (संपादक), मराठी विश्वकोष, खंड८, महाराष्ट्र राज्य मराठी विश्वकोष मंडळ, मुंबई,१९८७,पान.१७७
- २३) Avasti A., Municipal Administration in India, First Impression,Lakshmi narayan press,Agra,1972, p.225
- २४) Annual Administration Report of the phaltan state,year-1897-98,p.12
- २५) Ibid.
- २६) Ibid,year-1894-95, p.2
- २७) पाठक अरूणचंद्र(संपा.),उपरोक्त, पृ.६२८
- २८) कित्ता, पृ.६३३

- २९) फलटण दरबार आज्ञापत्रिका, वर्ष १९४४, पृ. २७
- ३०) कित्ता.
- ३१) दि फलटण स्टेट गॅझेट, वर्ष १९३५, पृ. ३०३१
- ३२) Annual Administration Report of the phaltan state, year-1896-97, p.14
- ३३) फलटण संस्थान, वार्षिक प्रशासकीय अहवाल, सन १८९०-९१ ते १९२९-३०
- ३४) नगरपरिषद रेकॉर्ड, १९४६-४७, पृ. ३
- ३५) फलटण दरबार आज्ञापत्रिका, वर्ष १९३३, पृ. २
- ३६) कित्ता.
- ३७) कित्ता.
- ३८) कित्ता.
- ३९) फलटण नगरपरिषद वार्षिक अहवाल १९४०-४१
- ४०) फलटण नगरपरिषद रेकॉर्ड ड्युटी लिस्ट फाईल
- ४१) कित्ता
- ४२) फलटण नगरपरिषद वार्षिक अहवाल, सन १९३२-३३, पृ. ११
- ४३) फलटण नगरपरिषद वार्षिक अहवाल, सन १९४०-४१, पृ. ११
- ४४) फलटण नगरपरिषद वार्षिक अंदाजपत्रक, सन १९२४-२५, पृ. १०
- ४५) फलटण संस्थानचा वार्षिक प्रशासकीय अहवाल सन १९३९-४०, पृ. ३२
- ४६) फलटण नगरपरिषद वार्षिक अंदाजपत्रक, सन १९३६-३७, पृ. ३४
- ४७) फलटण नगरपरिषद वार्षिक अंदाजपत्रक, सन १९३७-३८, पृ. २२
- ४८) फलटण नगरपरिषद रेकॉर्ड-वतन नोंद फाईल

- ४९) कित्ता, पृ.५९
- ५०) फलटण नगरपरिषद रेकॉर्ड—जनरल प्रो.बुक १९३८-३९
- ५१) कित्ता, पृ.२१
- ५२) फलटण नगरपरिषद रेकॉर्ड—वतन नोंद फाईल
- ५३) पाटील राजश्री शामराव, कराड नगरपालिकेचा इतिहास, पीएच.डी.
अप्रकाशित प्रबंध, शिवाजी विद्यापीठ कोल्हापूर, २००४, पृ.७४
- ५४) सातारा नगरपालिका रेकॉर्ड—वतन नोंद फाईल
- ५५) सातारा नगरपालिका रेकॉर्ड—वतन नोंद फाईल
- ५६) फलटण नगरपरिषद रेकॉर्ड—जनरल प्रो.बुक १९३८-३९
- ५७) कित्ता, पृ.१८
- ५८) फलटण संस्थानचा वार्षिक प्रशासकीय अहवाल सन १९३२-३३, पृ.१२
- ५९) कित्ता, पृ.१३
- ६०) फलटण नगरपरिषद वार्षिक अहवाल, सन १९४०-४१, पृ.१२
- ६१) Annual Administration Report of the phaltan state, year-1896-
97, p.14
- ६२) Ibid.

प्रकरण तिसरे

फलटण नगरपरिषद सार्वजनिक आरोग्य, शहर स्वच्छता, उत्पन्न व खर्च

३.१ प्रास्ताविक

फलटण संस्थानाचे अधिपती श्रीमंत मुधोजीराजे नाईक निंबाळकर यांनी सन १८६८ मध्ये 'फलटण नगरपरिषदेची स्थापना केली होती. फलटण शहराचा सर्वांगीण विकास व्हावा म्हणून मुधोजीराजेंनी नगरपरिषदेची स्थापना केली. त्याचबरोबर नगरपरिषदेची प्रशासन यंत्रणा सुरळीत व व्यवस्थित चालविण्यासाठी नगरपालिकेत विविध विभागाची निर्मिती करण्यात आली. त्यामध्ये आरोग्य खाते, बांधकाम विभाग, पाणीपुरवठा इत्यादी विभाग होते. तसेच प्रत्येक विभागाची वेगवेगळी कामे व्यवस्थितपणे पार पाडावी लागत होती. फलटण शहराचा विकास नगरपरिषदेद्वारे होऊ लागला. शहरातील स्वच्छता, रस्त्याची निर्मिती व दुरुस्ती, रस्त्यांच्या कडेला झाडे लावणे. तसेच झाडांना दररोज पाणी देणे, रस्त्यांच्या कडेला दिवबत्तीची सोय करण्यात आली होती. बाजारपेठांची व्यवस्था केली होती. शहरात आरोग्यविषयक काळजी इ. अनेक कामे 'फलटण नगरपरिषद' करत होती. फलटण नगरपरिषदेला संस्थानाकडून अनुदान वेळोवेळी मिळत होते. फलटण नगरपरिषदेकडून अनेक प्रकारचे कर ही घेण्यात येत होते. फलटण शहराचा सर्वांगीण विकास होण्यामध्ये 'फलटण नगरपरिषदेची' भूमिका अतिशय महत्त्वाची आहे.

३.२ सार्वजनिक आरोग्य विभाग

डॉ.ए.व्ही.भिडे, मुख्य वैद्यकीय अधिकारी, फलटण संस्थान, यांच्या समर्थ नेतृत्वाखाली फलटणमध्ये एक धर्मादाय सुश्रुषागृह चालवले जात होते. यामध्ये आलेल्या आंतररुग्ण व बाह्यरुग्ण विभागातील रुग्णांची तपासणी केली जात होती. या रुग्णालयास अहवाल वर्षात भेट देणाऱ्या रुग्णांची संख्या व रुग्णालयामध्ये उपचारासाठी दाखल रुग्णांची संख्या सारखीच असून त्यातील खालील प्रकारांच्या

रूग्णांचा समावेश होतो. वेगवेगळ्या मुदतीचे ताप, उदा. देवी, कांजण्या, टॉयफॉईड, संधीवात मलेरिया व त्याचे विविध प्रकार याशिवाय डोळे, कान, त्वचाविकार, श्वसनाचे विकार, पोटाचे विकार, या विविध आजारातील केलेली विविध ऑपरेशन्स यामध्ये मोठी ऑपरेशन्स उदा. बहुविध अस्थीभंग, अस्थी सरकणे, इ.चा प्रामुख्याने समावेश होतो. लहान ऑपरेशन्समध्ये प्रामुख्याने दात काढणे, डोळ्यातील अनैसर्गिक गोष्टी बाहेर काढणे, नाक, कान, घसा व डोळ्यांचे विकार यांचा समावेश होतो. वैद्यकीय उपचार घेतलेल्या एकूण ६०५३ रूग्णांपैकी ३०० रूग्ण जवळच्या इंग्रज वसाहतीमधील होते. ५ रूग्णांची मृत्यूनंतरची पोस्ट मॉर्टेम चिकित्सा अहवाल वर्यात केली गेली.^१

रूग्णालय हे भेट देण्यासाठी एक अत्यंत चांगले ठिकाण आहे. याठिकाणी प्रत्येक वस्तू अतिशय योग्य पद्धतीने ठेवलेली आहे. रूग्णालय व्यवस्थित ठेवण्यासाठी खर्चाचा विचार न करता व्यवस्था केली आहे. या सर्वांचे श्रेय डॉ.भिडे यांना सर्वस्वी जाते. त्यांची कार्यक्षमता व प्रसिद्धीचा प्रत्यय रूग्णालयाला भेट देणाऱ्या रूग्णांच्या मोठ्या संख्येवरून लक्षात येते.^२

३.३ जन्म व मृत्यूच्या नोंदीबाबत

फलटण म्युनिसिपालिटीच्या सार्वजनिक आरोग्य खात्यामार्फत मृत लोकांची रजिस्टरमध्ये नोंद करण्यात येत होती. मृत नोंद रजिस्टरमध्ये नावात चुक झाली असेल तर त्यामध्ये दुरुस्त करण्यासाठी लेखी अर्ज करावा लागत होता. उदा. नगरपरिषदेच्या मृत्यू रजिस्टरमध्ये एका मयत इसमाचे नाव राजोबुवा गुरु कारंजकर महानुभाव असे लागले असून सदरचा इसम दि.१६.५.१९३९ रोजी मयत झालेला आहे. नगरपरिषदेकडे आलेल्या अर्जावरून मयत इसमाची नावे राजोबुवा गुरु कारंजकर महानुभाव व रावजीबुवा उर्फ राजधरबुवा गुरु बापूबुवा कोठी महानुभाव अशी दोन्ही असून या दोन्ही नावांनी ओळखला जाणारा एकच इसम मयत आहे असे समजते. सदर इसमाचे मृत्यूच्या दाखल्याची मागणी करण्यात आली असून राजोबुवा गुरु कारंजकर महानुभाव या नावाऐवजी रावजीबुवा उर्फ राजधरबुवा गुरु

बापूबुवा कोठी महानुभाव हे नाव घालण्यात यावे[अ]सा अर्ज आमचेकडे आला आहे.^३

फलटण नगरपरिषदेच्या आरोग्य खात्यामार्फत फलटण संस्थानात जन्म व मृत्यू यांची नोंदणी केली जात होती. उदा. डिसेंबर १९३९ मध्ये जन्म व मृत्यूची नोंद करण्यात आली होती.^४ ती पुढीलप्रमाणे –

जन्म-मृत्यूची नोंद- डिसे-१९३९						
शहर	जन्म			मृत्यू		
फलटण	पुरुष	स्त्रिया	एकूण	पुरुष	स्त्रिया	एकूण
	१३	१६	२९	११	१२	२३

फलटण नगरपरिषदेमार्फत संस्थानातील अनेक खेडेगावातील लोकांच्या जन्म व मृत्यूची नोंदी ठेवावी लागत असत. स्त्री व पुरुषांची जन्म व मृत्यू नोंदीप्रमाणे बालमृत्यू व जन्माची नोंदी ही नगरपरिषद ठेवत होती. डिसेंबर १९३९ मध्ये लहान मुलांचे जन्म ४.१ तर मृत्यू प्रमाण ३.३ (लोकसंख्यांशी हजारी प्रमाण) असे होते. १ वर्षाच्या आतील ९ तर ५ वर्षाच्या आतील २ मुले मृत्यू पडली होती.^५ अशी नोंद फलटण दरबार आज्ञापत्रिकेमध्ये नमूद करण्यात आली आहे.

३.४ साथीचे रोगांबाबत नगरपरिषदेने घेतलेली दक्षता

फलटण शहरात १९ व्या शतकाच्या उत्तरार्धात साथीच्या रोगामुळे होणाऱ्या मृत्यूचे प्रमाण जास्त होते.या साथीच्या रोगामध्ये देवी, गोवर, कॉलरा, घटसर्प, क्षय, धनुर्वात, पोटाचे व आतड्याचे विकार, हिवताप व श्वसनविषयक रोग इ.चा समावेश होता. त्यामुळे साथीच्या रोगांविरुद्ध प्रतिबंधात्मक उपाय म्हणून फलटण शहरात सन १८८०-१४ मध्ये एक फिरते पथक कार्य करत होते. लसीकरणाचे प्रमाण हे दरहजारी २५.०१ टक्के होते.^६ पुढे मृत्यूप्रमाण कमी होत गेले कारण प्रगत वैद्यकीय शास्त्रानुसार उपचार व प्रतिबंधक उपाय ही केले जात. देवी या रोगाचे संपूर्ण निर्मूलन झाले आहे.

१) कॉलरा-

कॉलेन्याच्या साथीचा संस्थानात प्रसार होऊ नये म्हणून आरोग्य खातेमार्फत काही सुचना करण्यात आल्या होत्या. सन १९३७ मध्ये कॉलेन्याच्या साथीच्या रोगाचा प्रादुर्भाव होण्याचा संभव असल्यामुळे संस्थानच्या हद्दीत प्रजाजन व ज्ञानेश्वर महाराज पालखी सोबत आलेले यात्रेकरूंना सदर रोगाचा प्रादुर्भाव व प्रसार न होण्यासाठी शक्य तेवढी दक्षता ठेवणे गरजेचे आहे. आरोग्य विभागामार्फत काही सुचना करण्यात आले होते. ते असे की, मुक्कामाच्या ठिकाणी गावतील लोकांनी पिण्याचे पाणी स्वच्छ ठेवावे. शक्य तो गढूळ व अस्वच्छ असलेले पाणी पिण्यासाठी कोणीही वापरू नये. व कॅनॉलचे पाणी उकळून घेतल्याशिवाय पिऊ नये. नासकी व कुजकी फळे, दुकानातील शिळे पदार्थ तसेच धूळ व माशा बसलेले पदार्थ मुळीच खाऊ नये. तसेच कोणीही शिळे अन्न खाऊ नये. दूध गरम करून प्यावे व दुधापासून तयार केलेले पदार्थ शिळे झाल्यावर मुळीच खाऊ नयेत. घावात, पालखीच्या मुक्कामाच्या ठिकाणी अगर यात्रेकरूंबरोबर वरील रोगाने एकादा माणूस आजारी पडल्यास त्याबद्दल माहिती डॉक्टरांकडे किंवा बंदोबस्ताकरिता असलेल्या अधिकाऱ्याकडे द्यावी. औषधोपचारास ताबडतोब सुरुवात करावी.^७

२) देवी-

अहवाल वर्षात नोव्हेंबर १९३४ मध्ये फलटण शहरात देवीची साथ पसरली होती. देवीची साथ साधारण मध्यम प्रकारची होती. व तातडीने लसीकरण केल्यामुळे ती त्वरीत आटोक्यात आली. एकूण ८० रुग्णांच्या मृत्यू झाला. देवी रोगामुळे सन १९४३-४४ मध्ये ९, १९४४-४५ मध्ये १५, १९४५-४६ मध्ये ७, १९४६-४७ मध्ये ५५, १९४७-४८ मध्ये २० व्यक्ती मरण पावल्या होत्या.^८ सन १९६२ पासून राष्ट्रीय देवी निर्मूलन कार्यक्रम महाराष्ट्रात कार्यान्वित करण्यात येऊन त्याद्वारे सन १९७७ मध्ये या रोगाचे जिल्ह्यातून समुळ उचाटन करण्यात आले. या काळात 'देवीची रोगी दाखवा, एक हजार रुपये मिळवा' ही शासकीय घोषणा प्रसिद्ध झाली.^९

जुलै १९३४ मध्ये फलटण शहरात कॉलरा, पटकी, महामार इ.चे काही रूग्ण आढळले. एकूण २३ रूग्णांपैकी ५ रूग्णांचा मृत्यू झाला. फलटण संस्थानामार्फत चालवले जाणारे एक धर्मादाय रूग्णालय फलटणमध्ये आहे. एकूण ७७६१ रूग्णांपैकी ७२२१ रूग्ण गतवर्षातील आहेत. दैनंदिन सरासरी रूग्णसंख्या १४५ आहे. आंतररूग्ण विभागातील या वर्षातील रूग्णसंख्या २० आहे. गेल्या वर्षी ती १२ होती. एकूण ३३५ ऑपरेशन्स करण्यात आली. त्यापैकी २ ऑपरेशन्स मोठी होती. रूग्णालयामध्ये केलेल्या शल्य चिकित्सेची संख्या ७ होती.^{१०}

३)प्लेगची साथ

सन १८९७-९८ मध्ये फलटण शहरात प्लेगची साथ आली होती. या रोगाची लोकांना पूर्वी कधी माहिती नव्हती. त्यामुळे लोक अगदी हवालदिल झाले होते. बहुतेक लोक शहराबाहेर निघून गेले होते. त्याशिवाय संध्याकाळी शहरातील सर्वच लोक शहराबाहेर निघून गेल्याने सर्वत्र शुकशुकाट होत असे. यावेळी फलटण नगरपरिषदेने सरकारकडून पाच वर्षे मुदतीसाठी चार टक्के व्याजाने कर्ज काढले आणि या रोगाच्या साथीवर आळा घातला.^{११}

४)एन्फ्लुएंझाची साथ

फलटण शहरात सन १९१८ मध्ये एन्फ्लुएंझाची साथ पसरली. यामध्ये सुमारे ७१० लोक मरण पावले. त्यावेळीही नगरपरिषदेने खूप खर्च केला व परिश्रम घेतले. लोकांना धीर दिला. ही साथ आटोक्यात आणण्यासाठी मोठ्या प्रमाणावर प्रयत्न केला. त्यामध्ये यश मिळविले. फलटण शहरात सन १९४८-४९ मध्ये २३ लोक मरण पावले होते.^{१२}

५)कॉलरा नियंत्रण

या रोगाचा १९ व्या शतकात फलटण शहरात मोठ्या प्रमाणावर प्रसार झाला.या आजारामुळे सन १९४३-४४मध्ये ९, १९४४-४५ मध्ये १५, १९४५-४६ मध्ये २५, १९४६-४७ मध्ये ३३, १९४७-४८ मध्ये मरण पावणाऱ्यांची संख्या २ होती.^{१३} कॉलराच्या वाढते प्रमाण लक्षात घेऊन शासनाने सन १९७३ पासून सर्वत्र

कॉलरा नियंत्रण कार्यक्रम राबविण्यास सुरुवात केली. त्यामुळे फलटण शहरातही नगरपरिषदेमार्फत तीन केंद्रे सुरु करण्यात आली. त्यातून अनेक व्यक्तींना लस टोचण्यात आली.^{१३}

६) इतर रोग

फलटण शहरात दमा(श्वास), निमोनिया, अपघात, टायफाइड, मलेरिया, हगवण व आणखी काही कारणामुळे अनेक व्यक्तींचा मृत्यू झालेला दिसून येतो. मलेरिया रोखण्यासाठी नगरपालिकेकडून नियमित घरभेटी, ताप रूग्णांचा शोध घेणे, गृहित उपचार घेणे, दुषित रक्त असल्यास समुळ उपचार देणे, गप्पी मासे सोडणे, धूर फवारणी करणे, गोळ्या वाटप केंद्रे कार्यान्वित करणे. या उपाययोजना मोठ्या प्रमाणात राबविल्या आहेत. सातारा नगरपालिकेने या रोगाचे उच्चाटन व्हावे या हेतूने औषधोपचार व ठिकठिकाणी केंद्र स्थापन करून रोगनिर्मूलनासाठी मोठ्या प्रमाणावर प्रयत्न केले आहेत. तरीही आणखी काही नवे आजार आज शहरात दाखल होऊन लोकांच्यामध्ये आजारात भर पडत आहे.

३.५ साथीचे रोग टाळण्यासाठी केलेल्या उपाययोजना

- १) नगरपालिकेतर्फे पाण्यामध्ये ब्लीचिंग पावडर व जंतूनाशके टाकण्यात येतात. हे पाण्याचे नमुने शासकिय प्रयोग शाळेत तपासणीस पाठविले जातात.
- २) पावसाळ्याच्या सुरुवातीस पाणी उकळून व गाळून प्यावे याबाबत नागरिकांना वेळोवेळी वर्तमान पत्रात निवेदन देवून सूचना करण्यात येतात.
- ३) केबलद्वारे व सिनेमा थिएटरमध्ये स्लाईड दाखविल्या जातात.
- ४) कावीळ व इतर लसीकरण करून घेण्यास लोकांना प्रवृत्त करणे.
- ५) बी.एच.सी. जंतूनाशक पावडर गटारामध्ये टाकली जाते.^{१४}

फलटण नगरपरिषदेच्या आरोग्य खात्यातर्फे ऑगस्ट १९४३ मध्ये ३९४ लोकांवर औषधोपचार करण्यात आले. ऑगस्ट महिन्यात १७२० लोकांना कॉलरा प्रतिबंधक लस टोचण्यात आली. माहे ऑगस्ट १९४३ मध्ये एकूण २१८

व्हॅक्सिनेशनस झाली होती. त्यापैकी प्रायमरी ९९ व री-व्हॅक्सिनेशनस ११९ झाली होती. सदर महिन्यात मौजे मुरुम व बिबी येथे देवीची साथ सुरू झाली. व देन्ही ठिकाणी देवी प्रतिबंधक उपाययोजना तात्काळ करण्यात आली होती.^{१५}

अशाप्रकारे फलटण नगरपरिषदेने शहरात कॉलरा, देवी व प्लेग हे साथीचे आजार पसरणार नाहीत याची दक्षता घेतली होती. फलटण शहर स्वच्छ ठेवण्याची जबाबदारी फलटण नगरपरिषदेवर होती. साथीच्या रोगाच्या संदर्भात जनेतत जागृती घडवून आणली. तसेच जनतेला आरोग्यविषयक सल्ला देण्याचे काम नगरपरिषद करत होती. फलटण शहर स्वच्छ राहावे म्हणून श्रीमंत मुधोजीराजे व मालोजीराजे यांच्या काळात संस्थानात दक्षता घेतली होती.

फलटण नगरपरिषदेने राष्ट्रीय कार्यक्रमात सहभाग घेऊन पल्स पोलिओ निर्मूलना साठी प्रयत्नकरून त्यात यश मिळविले होते. तसेच देवी काढण्यात यश मिळविले होते. नगरपालिकेने स्वतःचे प्रसूतिगृह काढून महिलांची चांगली सोय केली आहे. क्षयरोग व कुष्ठरोग निर्मूलनासाठी मोठ्या प्रमाणावर प्रयत्न केले होते. सातारा नगरपालिकेने कुटुंब नियोजनाच्या बाबतीत मोठ्या प्रमाणावर सहभाग घेऊन शासनाच्या सर्व योजना चांगल्याप्रकारे राबविण्यास मदत केली होती.

३.६ शिशुविषयी आरोग्य प्रदर्शन

फलटण शहरात शिशु-सप्ताह व आरोग्य प्रदर्शन भरविले जात होते. आरोग्य प्रदर्शन भरवले जात होते. आरोग्य प्रदर्शनाच्या उद्घाटन समारंभावेळी राणीसाहेब यांनी भाषण केले की, 'योग्य औषधोपचारांच्या अभावी गरीब स्त्रीयांना बाळंतपणात अतिशय त्रास झाल्याचे माझ्या कानी पुष्कळदा आले. याची मुख्यतः दोन कारणे होती. लोकांचे अज्ञान व त्यांची गरिबी म्हणून श्रीमंत राजेसाहेब व मी स्थिती सुधारण्यासाठी काय उपाय करावे याचा विचार करत असताना हे आरोग्य विषयक प्रदर्शन भरविले.'^{१६} संस्थानात शिशुसप्ताह व आरोग्य प्रदर्शन भरवण्याची कल्पना निघाली. लोकमत शिकवून तयार झाल्याशिवाय दवाखाने व सूतिकागृह यांचा खरा उपयोग होणार नाही. असे स्पष्ट दिसून आले. केवळ स्त्रियांच्याच नव्हे तर

पुरुषांच्या मनातील सुद्धा निराधार ग्रह नाहीसे करण्यासाठी जोराची खटपट करणे जरूर वाटले. अशिक्षित दाईपासून किती त्रास होतो याची त्यांना अद्याप माहिती द्यावयाची होती. सर्वसाधारण व व्यक्तिशः स्वच्छतेचे आरोग्यावर किती चांगले परिणाम होतात. याची सामान्य जनतेस किंचीत कल्पना आहे. यासाठी प्रचार कार्याची जरूरी दिसून आली. अज्ञानी लोकांना केवळ कोरडा उपदेश फारसा उपयोगी पडत नाही. हे आपणास माहितच आहे. त्याच्या दृष्टीला सहज पटणारे काहीतरी पाहिजे आणि यासाठीच या शिशुसप्ताह व प्रदर्शनाची जरूरी आहे. या ठिकाणी शिकलेल्या गोष्टींचा लोकांस घरामध्ये उपयोग होईल व यामुळे खेड्यातील आरोग्य थोडेबहुत तरी सुधारेल अशी आशा आहे.^{१७} फलटण शहरातील व संस्थानातील खेडे गावात मुलांच्या व स्त्रीयांच्या आरोग्य संदर्भात जनसामान्य लोकांपर्यंत माहिती पोहचविण्यासाठी म्हणून मालोजीराजे व राणीसाहेब यांनी आरोग्य प्रदर्शन भरविले होते.

३.७ सूतिकागृहाची स्थापना

फलटण संस्थान व नगरपालिकेच्या आरोग्य खात्यामार्फत फलटण येथे सूतिकागृह स्थापन झाले. प्रसूतीच्या वेळी अनेक तज्ज्ञांची मदत घेतली जात होती.^{१८} बालसंगोपन व मुलांचे आरोग्यरक्षण या गोष्टीकडेही आरोग्य खात्याचे लक्ष होते. श्रीसगुणामाता सूतिकागृहात स्त्रियांची चांगली सोय करण्यात आली होती. प्रसूतीच्या वेळी स्त्री किंवा बाळ मृत्यू पडू नये म्हणून विशेष काळजी घेतली जात होती. सन १९३९-४० मध्ये वैद्यकीय उपचारासाठी फक्त रु.५,७६९ खर्च झाला होता. तसेच श्रीसगुणामाता सूतिकागृहासाठी अंदाजपत्रकात रु.८५०० ची तरतूद करण्यात आली होती.^{१९} सूतिकागृहाची स्थापना राणी लक्ष्मीबाई यांनी केली होती.^{२०} त्यांनी लहान मुलांची होणारी अनास्था व त्यापासून होणारी मृत्यूसंख्या पाहून शिशुसप्ताह व आरोग्य प्रदर्शन उघडून तसेच व्याख्यानाद्वारे रयतेस समज दिली.

फलटण नगरपरिषदेच्या आरोग्य खाते मार्फत शिशु-सप्ताह व आरोग्य प्रदर्शन भरवले जात होती. प्रदर्शनात आरोग्य संदर्भात स्टॉल्स व सूतिकागृह दाखविण्यात येऊन त्याविषयी सर्व माहिती डॉ.भडकमकर हे सांगत होते.^{२१} प्रदर्शनात एकंदर १२ स्टॉल्स होते. त्यापैकी पहिले १२ मध्ये मुंबईच्या बेबी आणि हेल्थ वुडक असोशिएशनने पटकी, मलेरिया, नारू, प्लेग इत्यादी आजार कसे होतात याविषयी माहिती देणारे मॉडेल, चित्रे व वस्तु ठेवल्या होत्या. तसेच गरोदर स्त्रिया व मुले याचे आरोग्याच्या माहितीची चित्रे व वस्तू ठेवले होते.^{२२} तसेच प्रदर्शनात तज्ज्ञ मंडळी म्हणजे वैद्यकिय तज्ज्ञाचे आरोग्य विषयक भाषणे होत.^{२३}

आरोग्य रक्षणाच्या बाबतीत श्रीमंत लक्ष्मीदेवी राणीसाहेब यांनी असा संदेश दिला आहे की, मुलांच्या आरोग्य रक्षणाची जबाबदारी प्रत्येक पालकांनी घेतली पाहिजे. मुलांच्या आरोग्याबाबत आरोग्यखाते काम करत आहेच. परंतु त्यात अजून सुधारणा व प्रगती व्हावयास पाहिजे. ही गोष्ट आरोग्यखात्यासही मान्य होईल असे आम्हास वाटते. हे कार्य अडाणी व गरीब लोकांत करावयाचे म्हणजे फार जिकीरीचे असते. ते साध्य करण्यास मिशनरी बायकांची वृत्ती अंगिकारणे जरूरीचे आहे. घरोघर फिरून आरोग्याच्या बाबतीत कोठे चुकते हे प्रत्यक्ष दाखविले तरच त्याचा उपयोग होतो. शिवाय अशा वेळी त्या लेकांच्या अडचणी लक्षात घेऊन सहानुभूती दृष्टी ठेवावी लागते. आपल्याकडील देशी साधी औषधे पूर्वीच्या वृद्ध बायकांना माहित असत. आता नवीन पिढीत ती लुप्त होत चालली आहेत. असे काम करणाऱ्या बायकांनी चांगल्या वैद्याकडून अशीही थोडी माहिती करून घेतली असता ती अशा कामात त्यांचा चांगली उपयोगी पडेल असे आम्हास वाटते, मात्र अशा माहितीची उपयोग अगदी साध्या रोगांत करावा. विशेष काही वाटले की, वैद्य अगर डॉक्टर यांचा सल्ला घेणेच चांगले.^{२४} अशाप्रकारे आरोग्य संदर्भात सल्ला तत्कालीन स्त्रीयांना राणीसाहेबांनी दिला होता.

३.८ आरोग्य सुविधा

फलटण संस्थान व नगरपरिषदेच्या वतीने फलटणमध्ये आरोग्याच्या सुविधा वेळोवेळी केले जात होते. सन १९२९-३० च्या फलटण प्रशासकीय अहवालात आरोग्यविषयक माहिती नोंद केलेली आहे.

There is a state dharitable Dispensary at Phaltan. The figures of the number of patients treated and the total expenditure incurred for the Department are given in Appendix XXIII. The number of patients was 7761 as against 7221 of the last year. The average daily attendance was 145. The number of in-door patients was 20 as against 12 of the last year. The total number of operations performed was 335 out of which 2 were major ones. The number of post mortem examinations held at the Dispensary during the year was 7.^{२५}

३.९ प्रसूतिगृह:

श्रीमंत सौ.राणीसाहेब फलटण यांच्या उदार आश्रयाने फलटणमध्ये एक प्रसूतिगृह सुरू करण्यात आले असून त्यास श्रीमंत सगुणामाता प्रसूतिगृह असे नाव देण्यात आले आहे. श्रीमंत सगुणामाता या संतवृत्तीच्या व अंत्यत आदरणीय अशा राज्यकर्त्या होत्या. प्रसूतिगृहासाठी एक मध्यवर्ती ठिकाणी, चांगल्या नव्याने बांधलेल्या व सुसज्ज इमारतीची योजना केली आहे. एका पूर्ण वेळ नर्सची नेमणूक केली आहे. संस्थानचे मुख्य वैद्यकीय अधिकारी या प्रसूतिगृहाची दैनंदिन देखरेख करतात. त्यांच्या मदतीसाठी एक सचिव व एक अवैधानिक समिती नेमलेली असून ती प्रसूतिगृहाचे कामकाज चालवते. गेल्या ६ महिन्यांमध्ये ११ स्त्री रुग्णांना प्रसूतिवेळी योग्य वैद्यकीय मदत दिली गेली. या प्रसूतिगृहाशी सलग्नित स्त्रीया व बालकांसाठी एक मोफत वैद्यकीय केंद्र चालवले जाते.^{२६}

सामान्यतः व सर्वत्र आढळणाऱ्या आजारांमध्ये मलेरिया, मुदतीचा ताप, हगवण(जुलाब), डोळे आणि त्वचेचे विकार, पचन व श्वसन संस्थेचे विकार, होत. या वर्षात सर्वाधिक व सर्वात कमी तापमान १०९^० व ५५^० असे होते.^{२७}

फलटण शहरातील नगरपरिषदेच्या वतीने सफाई व घाण पाणी विसर्जनाचे काम पाहिले जाते. शहरातील काम संस्थानचे मुख्य वैद्यकीय अधिकारी व खेड्यातील काम महसूल विभागाचे अधिकारी, निरीक्षण सफाई व लसीकरण यांचे मार्फत होते. संत ज्ञानेश्वरांची पालखी या ही वर्षी संस्थानच्या हद्दीतून जात असताना आवश्यक ती वैद्यकीय मदत पुरवली गेली. पुरेसे स्वच्छ पाणी, साफसफाई व्यवस्था, पालखीच्या विसाव्या ठिकाणी ठेवली गेली. संस्थानचा हद्दीमध्ये या काळात कॉलरा किंवा मलेरियाचा एकही रुग्ण आढळला नाही.^{२८}

संस्थानचे मुख्य वैद्यकीय अधिकारी की जे साफसफाई व लसीकरण विभागाचे निरीक्षक म्हणून काम पाहतात त्यांच्या देखरेखीखाली लसीकरणाचा कार्यक्रम राबवला गेला. त्यासाठी आवश्यक स्लिसरीन बेळगावहून ाणण्यात आले व त्याचे चांगले परिणाम दिसले. जुलै ते नोव्हेंबर सन १९२९ या काळात संस्थानमधील काही खेड्यामध्ये प्लेगचे रुग्ण आढळले. गावातील रहिवासींनीच गावे ताबडतोब मोकळी केली. संबंधित भागामध्ये वैद्यकीय व इतर सुविधा पुरविण्याचे काय संस्थानामधील ताबडतोब हाती घेण्यात आले. मा.चीफसाहेब यांनी साथीचा रोगांविषयी लोकांना त्वरीत जागरूक करण्याचे काम केले. साथीचा हा आजार लवकर आटोक्यात येण्यासाठी त्या त्या विभागातील महसूल अधिकाऱ्यांनी सुद्धा मोठे प्रयत्न केले.^{२९}

प्लेगच्या साथीमध्ये २८४ रुग्णांपैकी २५१ रुग्णांचा मृत्यु झाला. परंतु ते सर्व प्लेग प्रतिबंध लस न घेणारे होते. नगरपरिषदेने केलेल्या तातडीच्या उपाययोजनेमध्ये फलटण शहराचा मात्र या धोक्यापासून बचाव झाला.^{३०}

३.१० जन्म आणि मृत्यूचे प्रमाण

जन्म आणि मृत्यू आणि दरहजारी जन्म-मृत्यू प्रमाण सूची २४ मध्ये दिले आहे. गतवर्षाच्या तुलनेत या वर्षी मृत्यूप्रमाणात वाढ व जन्मदरामध्ये घट झालेली दिसून येते. मृत्यूप्रमाणामध्ये वाढीचे मुख्य कारण खेडयामध्ये आलेली देवी व प्लेगची साथ हे होय. जन्म प्रमाणात झालेली घट प्रामुख्याने साथीच्या रोगामुळे गांवे सोडणे व स्थलांतर या कारणाने झालेली दिसते.^{३१}

फलटणच्या राज्यकर्त्यांनी आरोग्य आणि सार्वजनिक स्वच्छतेचे महत्त्व लक्षात घेऊन इ.स.१८८३ मध्ये एक धर्मादाय रुग्णालय सुरू केले. इ.स.१८८५ मध्ये ७७४४ रुग्णांनी येथे वैद्याकीय उपचार घेतले. त्यापैकी ७७२४ रुग्ण बरे झाले. २० लोकांचा मृत्यू झाला.^{३२}

नंतरच्या काळात संस्थानमध्ये तरडगाव आणि बरड याठिकाणी दोन धर्मादाय रुग्णालय उभारण्यात आले. फलटण स्थानिक मंडळाच्या वतीने बरड व तरडगाव येथे दोन वैद्यकीय मदत केंद्रे चालविली गेली. दोन्ही ठिकाणी अर्हता प्राप्त वैद्यकीय अधिकाऱ्यांची नियुक्ती केली गेली. फलटण येथील धर्मादाय दवाखान्याचे मुख्य वैद्यकीय अधिकारी हेच फलटण कारागृहाचे अधिक्षक होते. फलटण येथील रुग्णालयात दररोज सरासरी ११०.०२ एवढी रुग्णांच नोंद होती.^{३३} इ.स.१९३८ मध्ये डॉ.जी.एस.फणसळकर एल.सी.पी.एस. हे मुख्य वैद्यकीय अधिकारी म्हणून कार्यरत होते.^{३४}

३.११ औषधोपचाराच्या सोयी

खेडेगावातील आरोग्यसाधन, औषधोपचार व वैद्यकयि मदत याबाबत श्रीमंत मालोजीराजे यांनी विशेष निधी काढला होता. श्रीमंत मालोजीराजे म्हणतात की, खेडेगावातील आरोग्य साधनच्या व औषधोपचारांच्या सोयी वाढविणे व त्या सर्वांना सुलभ करणे आवश्यक आहे. म्हणून दरबार व स्थानिक स्वराज्य संस्था यांजकडून याबाबत होणाऱ्या नेहमीच्या प्रयत्नांना पूरक म्हणून तज्ज्ञांच्या विचाराने एक योजना तयार केली. तसेच त्याकरिता रु.१,००,००० निधी बाजूला

काढून ठेवण्याचे आम्ही ठरविले.^{३५} संस्थानातील सर्व भागात मध्यवर्ती गावी दवाखाने काढून तेथे देशी वैद्याकडून अल्पखर्चाची परंतु गुणकारी अशी देशी औषधे व वैद्यकीय मदत लोकांस विनामुल्य उपलब्ध करून दिले. यामुळे खेडेगावामध्ये आरोग्य सुधारणा मोठ्या प्रमाणात झाले.

अहवाल वर्षामध्ये स्थानिक मंडळाकडून खेडेगावातील लेकांना मोठ्या प्रमाणात वैद्यकीय सुविधा मोफत पुरविण्यात आल्या. यासाठी मंडळाने खालील आठ ठिकाणी केंद्रे सुरू केली. विडणी, पिंप्रद, निंभोरे, सुरवडी, भाडळी, दुधेबावी, वाठार आणि सोमंथळी याठिकाणी मंडळाने नेमलेले वैद्यकीय अधिकारी भेट देत. श्री.व्ही.जी.श्रीखंडे, निरीक्षक स्वच्छता आणि लसीकरण यांनी आपल्या पदाचा राजीनामा दिल्याने अर.एम.रुद्रभटे यांनी त्यांच्या जागी काम केले. अहवाल वर्षामध्ये एकूण १९२७ रुग्णावर औषधोपचार केले गेले. मलेरिया, जुलाब, अतिसार, डांग्या खोकला आणि जंत यासारखे बहुतांश आजार आढळले.^{३६}

फलटण शहरातील सार्वजनिक आरोग्य व्यवस्था व प्रतिबंधात्मक उपाययोजना नगरपरिषदेमार्फत चालत होती. फलटण शहरातील सार्वजनिक दवाखान्यास व सार्वजनिक संस्थास ए.जी.जी. साहेब व मिसेस टेट यांनी भेट दिली होती. त्यावेळी लेफ्टनंट कर्नल जे.सी.टेथ व ए.जी.जी.यांनी फलटण शहरातील आरोग्य व्यवस्था अतिशय चांगल्या प्रकारे चालत असल्याची कबुली दिली.^{३७} तसेच व्हिक्टोरिया डायमंड जुबिली लयब्ररी, स्टेट चॅरिटेबल डिस्पेन्सरी, लोकलबोर्ड व श्रीसगुणामाता मॅटर्निटी होम या संस्थाना देखील भेटी दिल्या. फलटण शहरातील दवाखाना व सूतिकागृह येथील कामकाज व स्वच्छता पाहून ब्रिटिश अधिकारी यांनी समाधान केले.^{३८}

फलटण संस्थानात नागरिकांना औषधोपचारांची सोय व्हावी तसेच वारंवार येणाऱ्या साथीच्या रोगांना आळा बसावा म्हणून आरोग्य खात्यामार्फत व्यवस्था केली जात होती. आरोग्य खात्यास संस्थानामार्फत योग्य तो निधी दिला हात होता. संस्थानात साथीच्या रोगावर नियंत्रण, रोगावर उपचार, केरकचरा गोळा

करून त्याचा विनियोग, स्मशानभूमी व प्रेतपुरणेची व्यवस्था केली होती. फलटण संस्थानात आरोग्याच्या व्यवस्थेकडे दुर्लक्ष होऊ नये म्हणून श्रीमंत मालोजीराजे यांनी तसा आदेश काढला होता. संस्थानात गरीब समाजातील लोकांवर आरोग्याच्या बाबतीत योग्य ती काळजी आरोग्य खात्याने घेतली पाहिजे असा संदेश श्रीमंत मालोजीराजे यांनी दिला होता.

३.१२ रस्ते सुधारणा

फलटण शहरात रस्त्यांची सोय करण्यात आली होती. नवीन रस्ते निर्माण करण्यात आले होते. त्याचबरोबर जुने रस्ते वेळोवेळी दुरुस्त करण्यात येत असत. फलटण शहरात नगरपरिषदेकडून रस्त्याच्या कडेला झाडे लावण्यात येत होती. तसेच वेळोवेळी झाडांना पाणी दिले जात होते. रस्त्यावर दिवा बत्तीची सोय करण्यात आली होती. इत्यादी अनेक कामे श्रीमंत मधोजीराजे व श्रीमंत मालोजीराजे नाईक निंबाळकर यांच्या कारकिर्दीत झाले. त्यांच्या काळात फलटण शहर इतके सुंदर शहर होते. एका युरोपियन गृहस्थाने असे म्हटले आहे की, 'सर्व हिंदुस्थानात पहिल्या प्रतीचे स्वच्छ शहर' असे फलटण दरबार आज्ञापत्रिकावरून दिसून येते.

The Town was founded by Nimbraj in the 14th Century. The streets are will kept and clean and the road round the town is shaded by trees the Municipality established in 1868, had an income of ones Rs. 14,000 in 1903-04.³⁹

३.१३ उत्पन्न व खर्च

आर्थिक व्यवहार हे माणसाच्या व समाजाच्या दैनंदिन जीवनाचे महत्त्वाचे अंग आहे. मानवी जीवन भौतिक दृष्ट्या अधिकाधिक सुखकर करण्याचा प्रयत्न करणे ही नैसर्गिक प्रवृत्ती आहे. त्यातूनच आर्थिक व्यवहार सुरू होतात. प्राचीन काळापासून आजपर्यंत आर्थिक बाबीला अतिशय महत्त्वाचे स्थान आहे. जर आर्थिक बाजू भक्कम असेल तर प्रगती होवू शकते. म्हणून कोणत्याही देशाचा अगर शहराचा विकास जर घडवायचा असेल तर आर्थिक बाब महत्त्वाची मानली जाते.

हीच गोष्ट नगरपरिषदेलाही लागू पडते. नगरपरिषदेद्वारे अनेक कार्यक्रम राबवून लोकांना सुखसोयी व सुविधा पुरविता येतात. उत्कृष्ट प्रशासन व्यवस्था, आरोग्य व इतर अनेक हाती घेतलेले उपक्रम यांचे यश हे नगरपालिकेला मिळणाऱ्या उत्पन्नावर अवलंबून असते. नगरपरिषदेची आर्थिक परिस्थिती अभ्यासताना आपणास नगरपरिषदेचा जमा व खर्च या दोन्ही गोष्टींचा अभ्यास करणे महत्वाचे आहे.

श्रीमंत मुधोजीराजे नाईक निंबाळकर यांनी सन १८६८ मध्ये फलटण नगरपरिषदेची स्थापना केली. सन १८६८ ते १९४८ या काळात फलटण नगरपरिषदेचा विकास हा टप्प्या टप्प्याने होत गेला. यासाठी श्रीमंत मुधोजीराजे व श्रीमंत मालोजीराजे यांनी वेळोवेळी फलटण नगरपरिषदेकडे लक्ष दिले होते. तसेच नगरपरिषदेच्या प्रशासकांची गुणवत्ता व बुद्धिमत्तेवर आधारित अशी नेमणूक केली जात होती. प्रशासकीय सोयीसाठी नगरपरिषदेचे आरोग्य खाते, जमा व खर्च खाते इत्यादी विभाग पाडण्यात आले होते.

३.१३.१ नगरपरिषदेचे उत्पन्न

संस्थानचा मुख्य उत्पन्न स्रोत जमीन महसूल होता. परंतु तो निश्चित ठरवला नव्हता. दरवर्षी त्यामध्ये बदल होत असे. काही वर्षे तो वाढत असते तर काही वर्षे १८७६-७७ तो कमी झाला. राज्याचे महसूल उत्पन्न एक लाख सत्तावीस हजार पाचशे अष्टयाहत्तर(१,२७,५७८) होते.^{४०} वर्ष १८७८-७९ मध्ये महसूल पंचान्नव हजार चौऱ्यान्नव(९५०९४) इतका होता.^{४१} या आकड्यावरून असे दिसते. इ.स.१९१२-१३ मध्ये तो २,२३६११ होता. तर १९४२-४३ मध्ये महसूल ४,०८,५२३ एवढा होता.^{४२} या आकड्यावरून असे दिसते जमीन महसूलाची रक्कम निश्चित केलेली नव्हती.

जमीन महसुला व्यतिरिक्त उत्पन्नाचे अन्य काही स्रोत होते. सर्व निनावी संपत्ती राज्याच्या मालकीची होती. अधिकारी व नोकराकडून नजराणे दिले जात होते. युद्धातून मिळालेली रक्कम आणि लूट यातूनही राज्याच्या उत्पन्नात भर पडत

गेली.

फलटण संस्थानाला घरावरील घरपट्टी, जमिनीवरील कर, बाजार कर, ग्रामीण भागातील मोकळ्या जागेचा कर, जकात आणि अबकारी कर, स्टॅम्प ड्युटी, दंड यातून उत्पन्न मिळत होते. या सर्व मार्गातून कर मिळत असतानाही फलटण संस्थान फारसे वैभवशाली नव्हते कारण त्याची मिळकत कमी होती. कारण या भागातील जमीन फारसी सुपीक नव्हती. हा भाग दुष्काळाचा बळी होता. राजाकडून आपले उत्पन्न विविध गोष्टीवर खर्च होत असे. उदा. कुटुंबाचे पालन पोषण, प्रशासकीय कर्मड्यांच्याचे पगार, सैन्य प्रशासनावर होणारा खर्च इत्यादी राज्याच्या वतीने रस्त्यावर दिवाबत्तीची सोय केली होती. झाडे लावली होती. पाण्याच्या साठ्यासाठी काही बंधारे बांधून सर्वसामान्य लोकांची सोय केली होती.^{४३}

अ) घरपट्टी कर

ज्या घरास स्वतंत्र नंबर असेल अगर ज्या घरास पाण्याचा नळ घेतलेला नसेल व ज्या घरात लोक वास्तव्य करीत असतील अशा प्रत्येक घरावर सार्वजनिक पाण्याबाबत कर घेण्यात येत होता. हा कर खालीलप्रमाणे घरपट्टीच्या आकारावर व नगरपरिषदेचा कालम ८२ प्रमाणे घेतला जात होता.

- १) घरपट्टी माफ आहे, अशा वस्तीचे घरावर तसेच १ रुपया अगर त्याहून कमी घरपट्टी असणारे प्रत्येक घरावर वर्षाला १ रुपया १२ आणे.
- २) एक रुपयापेक्षा जास्त परंतु ३ रुपयापेक्षा जास्त नाही अशा प्रत्येक घरावर वर्षाला १ रुपया आठ आणे.
- ३) रुपये तीनपेक्षा अधिक घरपट्टीचे घरावर सालीना रु. ३

फलटण नगरपरिषदेच्या नियमाप्रमाणे पाण्याचा सार्वजनिक कर देण्यास पात्र असलेल्या घरांचे रजिस्टर नगरपरिषदेच्या कचेरीत ठेवले जात होते.^{४४} घरपट्टी वसूल करण्याचे कामनगरपरिषदेचे होते आणि नगरपालिका कलम ८२, ८३, ८४ प्रमाणे घरपट्टी वसूल केली जात असे.^{४५}

ज्या घरास म्युनिसिपालिटीचा स्वतंत्र नंबर अगर पोटनंबर दिला असेल व ज्या घरांत वास्तव्य असून शौचकूप नसेल अशा प्रत्येक घरांवर सर्वसाधारण सफाई पट्टीबद्दल कर घेतला जात असे.

१) एक रुपया अथवा त्याहून कमी घरपट्टी असणारे प्रत्येक घरांवर वर्षाला रु. आठ आणे.

२) एक रुपयापेक्षा अधिक परंतु दोन रुपयापेक्षा जास्त घरपट्टी नाही अशा प्रत्येक घरावर वर्षाला १ रुपये.

३) दोन रुपयापेक्षा जास्त परंतु चार रुपयापेक्षा जास्त नाही अशा घरपट्टीचे प्रत्येक घरांवर सालीना रु.२.

४) चार रुपयापेक्षा अधिक घरपट्टी असणारे घरांवर सालीना रु.३ असे दर होते.^{४६}

नगरपरिषदेमार्फत हे कर गोळा केले जात होते. त्यांची नोंद ही नगरपरिषदेच्या रजिस्टरमध्ये केली जात असे.

ब) मोटारव्हील टॅक्स

फलटण संस्थानात मोटार वरील व्हील टॅक्स घेतले जात होते. वेळोवेळी त्यामध्ये बदलही करण्यात आले होते. व्हील टॅक्स, दरसाल मोटार लॅरीवर रुपये तीस, मोटार कारवर रु.१५ व दररोज येणारे लॅरीवर आठ आणे, व मोटार कारवर चार आणे कर घेतले जात होते.^{४७}

क) झाडावरील कर

झाडांच्या बाबतीत पाणीपट्टी आकारली जात होती. रस्त्याच्या कडेची झाडे कॅनॉलच्या पाण्याने भिजणाऱ्या शेताच्या बांधाच्या कडेनी लावलेली झाडे अथवा त्यापासून ५ फुटाचे आतील झाडे किंवा बारमाही वाहणाऱ्या पाण्याच्या पाटापासून पाच फुटाचे आतील झाडे, ऊस, दुहंगामी धान्य व धान्याच्या व बागेच्या क्षेत्रातील झाडे नं ७ वरील परवानगीच्या क्षेत्रातील झाडे त्याचप्रमाणे पाटापासून व शेताचे बांधापासून साडे सोळा फुटाचे आत लावलेली झाडे, लहान रोपे, झुडपे, कुंड्यातील

झाडे या सर्वावर दर रु.७ प्रमाणे आकार केला जात होता.^{४८}

ड) पाणी पट्टीचे दर

अ.नं.	पिकाचे नाव	एकरी पाण्याचा दर
१.	ऊस	३७-०-०
२.	इतर बारमाही	१८-०-०
३.	दुहंगामी पिके	१०-०-०
४.	उन्हाळा हंगामातील पिके	७-८-०
५.	पावसाळी पिके	४-०-०
६.	रब्बी हंगामातील पिके	६-०-०
७.	आगाप पिके	५-०-०
८.	मागास पाणी	२-०-०
९.	पानमळा	८५-८-०
१०.	डाळिंब	१६-०-०
११.	कॅनल सुरू झाल्यानंतर अगर त्याचे फाट्यांपासून १०० फुटाचे आत खणलेल्या विहिरीवरील बागायतास	निम्मा दर
१२.	नोटिफाईड नदी अगर नाल्याचे मोटेने अगर इंजिनने उचलून घेतलल्या पाण्यावर	निम्मा दर

वरील सर्व प्रकारचे पाणीपट्टीचे दर फलटण संस्थान व नगरपरिषदे मार्फत घेतले जात होते.^{४९}

सन १८९७-९८ ते सन १९०१-०२ पर्यंतच्या निवडक वर्षामधील फलटण नगरपरिषदेस मिळत असलेले उत्पन्न पुढीलप्रमाणे

RECEIPTS

S N	Source of Income	1897-1898	1898-1899	1899-1900	1900-1901	1901-1902
		Rs. a. p	Rs. a. p	Rs. a. p	Rs a. p	Rs a. p
1	Octri	5723 9 9	5982 2 3	5359 10 0	-----	-----
2	House tax	1281 3 6	1491 4 0	1343 9 0	-----	-----
3	Tolls	506 13 3	1692 5 6	1255 5 9	-----	-----
4	Water rate	1855 15 0	1754 8 0	1656 0 0	-----	-----
5	Halalkhor cess	372 6 0	399 12 0	421 8 0	-----	-----
6	Wheel tax	208 0 0	189 8 0	212 8 0	-----	-----
7	Cattle Pound fee	108 15 0	69 10 0	70 11 6	-----	-----
8	Conservancy receipts	142 8 3	233 8 0	349 7 0	437 4 5	200 1 4
9	Cattle market fees	805 5 6	645 2 3	856 12 6	-----	-----
10	Municiple fines	45 10 9	48 11 3	25 14 3	-----	-----
11	Miscellaneous	279 9 11	735 2 3	415 9 0	548 9 2	474 6 11
12	Indirect taxes	----	-----	-----	5571 9 0	6310 5 6
13	Direct taxes	----	-----	-----	3539 3 9	3345 3 0
14	Fines and fees	-----	-----	-----	60 8 3	59 3 6
15	Building Grants	-----	-----	-----	437 4 5	200 1 4
16	Other	-----	-----	-----	548 9 2	474 6 11
17	Contribution for primary Education	-----	-----	-----	-----	
	Total	11323 0 11	13241 9 6	11956 15 0	10157 2 7	10389 4 3
	Opening Balance	2711 11 10	2339 5 7	3377 4 5	4225 6 9	5168 9 6
	Grand Total	14034 12 9	15580 15 1	15344 3 5	14402 9 4	15557 13 9 ⁴⁰

सन १९०४-०५ ते सन १९३८-३९ पर्यंतच्या निवडक वर्षामधील फलटण
नगरपरिषदेस मिळत असलेले उत्पन्न पुढीलप्रमाणे

S N	Source of Income	1904-1905	1934-1935	1935-1936	1936-1937	1937-1938	1938-1939
		Rs a. p	Rs	Rs	Rs	Rs	Rs
1	Octri	5065 10 9	3125	3234	10551	9655	10013
2	House tax	1444 3 6	9979	10360	3665	2634	2098
3	Tolls	1028 13 3	2675	2621	2659	2390	3552
4	Water rate	1354 13 0	5621	4384	6848	5669	4964
5	Halalkhor cess	425 0 0	-----	-----	-----	-----	-----
6	Wheel tax	147 5 4	427	525	457	353	475
7	Cattle Pound fee	-----	-----	-----	-----	-----	-----
8	Conservancy receipts	124 2 0	2290	3637	2796	2196	1731
9	Cattle market fees	850 11 3	-----	-----	-----	-----	-----
10	Municiple fines	37 14 0	-----	-----	-----	-----	-----
11	Miscellaneous	167 3 10	99	114	1372	253	333
12	Indirect taxes		-----	-----	-----	-----	-----
13	Direct taxes		-----	-----	-----	-----	-----
14	Fines and fees		----	-----	-----	-----	-----
15	Building Grants		2790	-----	-----	-----	5000
16	Other	425 0 0	7101	6446	17650	12725	11,158
17	Contribution for primary Education		-----	4000	6000	4000	4050
	Total	10644 12 5	31362	35301	52000	39875	43374
	Opening Balance	5001 4 10	-----		9874	1725	2059
	Grand Total	15646 1 3	36579	60765	61874	41600	45433 ^{५१}

फलटण संस्थानात १ जून १९३७ पासून प्राप्तीवरील कराचा कायदा लागू करण्यात आला. हा कायदा श्रीमंत मालोजीराजे नाईक निंबाळकर यांच्या कारकिर्दीत झाला. ब्रिटिश हिंदुस्थानात लागू असलेला प्राप्तीवरील कायदा संस्थानात ही चालू होता. संस्थानात सुपरटॅक्स बाबतचा भाग वगळण्यात आला होता. ब्रिटिश हिंदुस्थानात लागू असलेले कायदे शक्य तोपर्यंत जसेच्या तसेच फलटण दरबारात लागू करण्यात आले होते.

ब्रिटिश हिंदुस्थानात लागू असलेली प्राप्तीवरील करांचा कायदा संस्थानात सन १९३२ साली लागू करण्यात आली. परंतु त्यांत दिलेले कराचे दर मात्र ब्रिटिश हिंदुस्थानातील चालू दरापेक्षा कमी होते. संस्थानात रु.५०० ते २००० पर्यंतच्या वार्षिक प्राप्तीवरही कर घेण्यात येत होता. ब्रिटिश हिंदुस्थानात ब्रिटिश सरकार २००० व त्याहून अधिक वार्षिक प्राप्तीवर फक्त कर घेत होते. तसेच संस्थानात सामान्य व गरिब लोकांवर कराचा बोजा पडणार नाही याकडेही संस्थान लक्ष देत होते.^{५२}

३.१४ गरपरिषदेकडून होणारा खर्च

सन १८६८ मध्ये स्थापना झालेली फलटण नगरपरिषद शहरातील सर्वात जुन्या संस्थेपैकी एक आहे. तिचा कारभार जिल्हा नगरपालिका कायदा(बॉम्बे ॲक्ट तीन १९०१) नुसार चालतो. एकूण सदस्यांची संख्या १६ असून त्यापैकी ८ निवडून आलेले व उरलेले ८ दरबाराकडून नियुक्त झालेले असून त्यापैकी ४ अधिकारी दर्जाचे आहेत. अध्यक्षाची नेमणूक दरबाराकडून केली जाते. व उपाध्यक्ष हा सभासदाकडून निवडला जातो.^{५३}

फलटण नगरपरिषदेची अहवाल वर्षातील एकुल मिळकत व खर्च सूची क्रमांक १६ मध्ये दिला आहे. ही रक्कम रुपये ३४,३४० आणि रुपये ३८,४७५ अशा होत्या.^{५४}

सन १८९७-९८ ते सन १९३८-३९ पर्यंतच्या निवडक वर्षामधील फलटण

नगरपरिषदेस झालेला खर्च पुढीलप्रमाणे

EXPENDITURE

S N	Items of expenditure	1897-1898	1898-1899	1899-1900	1900-1901	1901-1902
		Rs a. p	Rs. a. p	Rs. a. p	Rs a. p	Rs a. p
1	Establishment	1699 14 5	1678 10 1	1625 12 9	1647 3 9	1527 5 7
2	Lighting Charge	378 14 2	363 0 7	441 1 11	486 --- --	372 3 2
3	Road repair	439 1 6	449 2 3	680 9 3	500 13 8	1929 10 2
4	Conservancy	2196 11 5	2135 7 2	2293 14 8	2037 6 1	-----
5	Contribution	1735 4 8	1731 7 11	1766 3 5	500 --- --	300 --- --
6	Construction of shaped gutters	1462 4 0	1984 12 3	1500 15 5	-----	-----
7	Purchase of furniture	362 6 2	69 8 0	-----	-----	-----
8	Municipal Market	2097 8 2	2728 1 5	1191 9 10	-----	-----
9	Building Repairs	368 14 11	70 0 0	-----	-----	-----
10	Public garden	169 14 0	94 2 3	94 10 0	-----	-----
11	Plugue charges	355 10 0	218 8 11	322 15 10	-----	-----
12	Public latrines	-----	295 2 6	13 0 0	-----	-----
13	Contribution to School, Dispensary & c	-----	-----	-----	1808 3 9	1762 10 7
14	Miscellaneous	428 15 9	-----	413 3 9	592 12 1	714 15 5
15	Water Supply & Pipe repairs	-----	-----	695 5 10	1661 8 6	2367 12 0
16	Municipal office	-----	-----	-----	-----	-----
17	Medical relief sanitation	-----	-----	-----	-----	-----
	Total	11695 7 2	11203 10 8	11098 12 8	9233 15 10	9374 8 11
	Closing Balance	2339 5 7	3377 4 5	4245 6 9	5168 9 6	6183 4 10
	Grand Total	14034 12 9	15580 15 1	15344 3 5	14402 9 4	15557 13 9 ^{५५}

सन १९०४-०५ ते सन १९३८-३९ पर्यंतच्या निवडक वर्षामधील फलटण
नगरपरिषदेस झालेला खर्च पुढीलप्रमाणे

S N	Items of expenditure	1904-1905	1934-1935	1935-1936	1936-1937	1937-1938	1938-1939
		Rs a. p	Rs	Rs	Rs	Rs	Rs
1	Establishment	1676 5 4	4662	4817	5156	5337	6105
2	Lighting Charge	431 0 0	523	629	488	4970	5216
3	Road repair	1126 1 5	-----	753	282	778	757
4	Conservancy	268 5 0	-----	2000	3000	2000	1500
5	Contribution	1952 5 4	-----	-----	-----	-----	-----
6	Construction of shaped gutters	514 11 5	-----	2500	2000	1000	500
7	Purchase of furniture	-----	-----	500	-----	-----	-----
8	Municipal Market	-----	-----	-----	3500	2000	1000
9	Building Repairs	-----	-----	2500	-----	-----	-----
10	Public garden	230 13 0	-----	700	1500	-----	-----
11	Plugue charges	378 0 6	-----	800	-----	-----	-----
12	Public latrines	-----	-----	-----	1500	-----	-----
13	Contribution to School, Dispensays & c.	-----	-----	-----	-----	-----	-----
14	Miscellaeuous	54 14 5	2151	3174	19875	6166	10970
15	Water Supply & Pipe repairs	1305 9 0	231	580	1610	475	758
16	Municipal office	3684 7 9	-----	-----	4500	-----	-----
17	Medical relief sanitation	-----	7876	8403	8754	8286	8200
18	Public Instruction	-----	5400	9010	8984	8329	8875
	Total	13949 7 2	26127	36366	60149	39541	43881
	Closing Balance	1696 7 7	32944	26543	1725	2059	1552
	Grand Total	15646 1 3	7876	62909	61874	41600	45433 ^{५६}

फलटण नगरपरिषदेस जे.सी.टेट यांनी भेट दिली होती. जे.सी.टेट हे लेफ्टनंट कर्नल तसेच गव्हर्नर जनरलचे एजंट होते. सन १९३५ मध्ये नगरपरिषदेच्या संदर्भात टेट यांनी असे म्हटले की,

“The Municipality very kindly honoured me by presenting an address of welcome on my visit to the Municipal Hall. They have a fine building for the conduct of their business and my drives through the town enabled me to see that they are maintaining them on their labours and I wish them all success in their endeavours to provide for their citizens the amenities of a modern town.”^{५७}

३.१५ समारोप

फलटण शहरात आरोग्य व स्वच्छता याबाबतीत नगरपरिषदेने आपले लक्ष पुरविले होते. आरोग्य सुधारण्यासाठी नगरपरिषदेने प्लेग, हिवताप, एन्फ्लुएंझा, देवी, क्षयरोग कॉलरा, दमा, निमोनिया, टायफाइड, मलेरिया व हगवण हे आजार रोखण्यासाठी महत्वाचे प्रयत्न केले होते. हे साथीचे आजार येऊ नयेत यासाठी अगोदरच काळजी घेतली जात होती. यासाठी नगरपरिषदेने दवाखान्याची सोय केली होती. या दवाखान्यात प्रशिक्षित डॉक्टर उपलब्ध केले होते. तसेच इतर कर्मचारी ही मोठ्या प्रमाणावर भरले होते.

फलटण शहरातील लोकांना नगरपरिषदेमार्फत शौचालयाचे महत्त्व पटविण्यात आले आहे. शहरातील लोकांसाठी शौचकूपांची व्यवस्था केली होती. शहर स्वच्छतेसाठी नगरपरिषदेने सांडपाण्याची व्यवस्था केली होती. घनकचरा व्यवस्था ही केली होती. हा घनकचरा एकत्र करून त्यावर प्रकिया केली जात होती. नगरपरिषदेने शहर स्वच्छतेसाठी फार मोठ्या प्रमाणावर खर्च केला होता.

फलटण नगरपरिषदेचे प्रशासन हे शहरातील विविध कामे पार पाडण्यासाठी नियोजनपूर्वक काम करीत होते. स्थानिक स्वराज्य संस्थेमार्फत स्थानिक पातळीवर लोकप्रतिनिधींच्या हस्ते लोकशाही मार्गाने अडचणींचे निवारण करणे हा प्रमुख उद्देश्य होता. फलटण नगरपरिषदेतील प्रशासनाने केलेली कामगिरी अतिशय

चांगली आहे. कारण नगरपरिषदेमार्फत ज्या सुधारणा केल्या जातात त्यामध्ये उत्पन्न व खर्च यांचा मेळ घातला जातो. यावरून फलटण नगरपरिषद ही आर्थिकदृष्ट्या सक्षम व परिपूर्ण असल्याचे दिसून येते. या नगरपरिषदेमध्ये आरोग्य खाते, बांधकाम विभाग, पाणीपुरवठा इत्यादी विभाग आहेत. तसेच प्रत्येक विभागाची वेगवेगळी कामे व्यवस्थितपणे पार पाडावी लागत होती. फलटण शहराचा विकास नगरपरिषदेद्वारे होऊ लागला. फलटण नगरपरिषदेला संस्थानाकडून अनुदान वेळोवेळी मिळत होते. फलटण नगरपरिषदेकडून अनेक प्रकारचे कर ही घेण्यात येत होते. फलटण शहराचा सर्वांगीण विकास होण्यामध्ये 'फलटण नगरपरिषदेची' भूमिका अतिशय महत्त्वाची आहे.

संदर्भ

- १) Annual Administration Report of the Phaltan state, Year 1909-10, P.10
- २) Ibid, P.10-11
- ३) फलटण दरबार आज्ञापत्रिका, वर्ष- १९३९, पृ.१
- ४) कित्ता, वर्ष १९४०, पृ.३०
- ५) कित्ता, वर्ष १९४०, पृ.३०
- ६) जिल्हा आरोग्य अधिकारी, सातारा यांनी दिलेल्या माहितीवरून
- ७) फलटण दरबार आज्ञापत्रिका, वर्ष- १९३७, पृ.१६
- ८) फलटण नगरपरिषद वार्षिक अहवाल १९४३,४४ ते ४७-४८
- ९) फलटण नगरपरिषद वार्षिक अहवाल १९७७,७८
- १०) Annual Administration Report of the Phaltan state, Year 1935-36, P.24
- ११) फलटण नगरपरिषद वार्षिक अहवाल १८९८,९९ पृ.३
- १२) फलटण नगरपरिषद वार्षिक अहवाल १९४८,४९ पृ.५
- १३) Gazzeteer of Satara District, 1885, p.416
- १४) फलटण नगरपरिषद वार्षिक अहवाल १९७४,७५
- १५) सार्वजनिक आरोग्य विभाग यांच्याकडून घेतलेल्या माहितीनुसार
- १६) फलटण दरबार आज्ञापत्रिका, वर्ष- १९४३, पृ.१४

- १७) फलटण दरबार आज्ञापत्रिका, वर्ष- १९३०, पृ.८३, ८४
- १८) कित्ता, पृ.८४
- १९) फलटण दरबार आज्ञापत्रिका, वर्ष- १९३८, पृ.२०
- २०) फलटण दरबार आज्ञापत्रिका, वर्ष- १९४५, पृ.४४
- २१) फलटण दरबार आज्ञापत्रिका, वर्ष- १९२९, पृ.८२
- २२) फलटण दरबार आज्ञापत्रिका, वर्ष- १९३०, पृ.८२
- २३) कित्ता, पृ.८३
- २४) कित्ता, पृ.८३
- २५) फलटण दरबार आज्ञापत्रिका, वर्ष- १९३८, पृ.२०
- २६) Annual Administration Report of the Phaltan state, Year 1929-30, P.12
- २७) Ibid
- २८) Ibid
- २९) Ibid
- ३०) Ibid, P.11,12
- ३१) Ibid, P.12
- ३२) Ibid
- ३३) Annual Administration Report of the Phaltan state, Year 1885-86, P.12

- ३४) Annual Administration Report of the Phaltan state, Year 1937-38, P.28
- ३५) Ibid
- ३६) फलटण दरबार आज्ञापत्रिका, वर्ष- १९४२, पृ.७३
- ३७) Annual Administration Report of the Phaltan state, Year 1934-35, P.38
- ३८) Phaltan State Gazette, Year-1935, P.34
- ३९) Annual Administration Report of the Phaltan state, Year 1897-98, P.12
- ४०) Annual Administration Report of the Phaltan state, Year – 1876-77, P.37
- ४१) Annual Administration Report of the Phaltan state, Year – 1878-79, P.37
- ४२) Annual Administration Report of the Phaltan state, Year – 1943-44, P.6, 7
- ४३) Gawade S.M., History of Phaltan State, Unpublished Ph.D. Thesis, Shivaji University, Kolhapur, 2001, P.369
- ४४) फलटण दरबार आज्ञापत्रिका, वर्ष- १९२६, पृ.९
- ४५) कित्ता, पृ.९
- ४६) कित्ता, पृ.९, १०
- ४७) कित्ता, पृ.१०

४८) फलटण दरबार आज्ञापत्रिका, वर्ष- १९४५, पृ.६४

४९) कित्ता, पृ.६२

५०) Annual Administration report of the Phaltan State for the Year
1897-98 to 1901-02

५१) Annual Administration report of the Phaltan State for the Year
1904-05 to 1938-39

५२) फलटण दरबार आज्ञापत्रिका, वर्ष- १९३७, पृ. १

५३) कित्ता, पृ.२, ३

५४) Annual Administration Report of the Phaltan state, Year 1934-
35, P.22

५५) Annual Administration report of the Phaltan State for the Year
1897-98 to 1901-02

५६) Annual Administration report of the Phaltan State for the Year
1904-05 to 1938-39

५७) Ibid, P.24

प्रकरण चौथे

फलटण नगरपरिषदेची शैक्षणिक कामगिरी

४.१ प्रास्ताविक

शिक्षण ही मानवी संकल्पना असल्यामुळे गतिमान करणे काळाची गरज आहे. शिक्षण हे समाज परिवर्तनाचे एक प्रभावी साधन आहे. राष्ट्राच्या विकासासाठी व्यक्तिच्या सर्वांगीण विकासासाठी शिक्षण आवश्यक आहे. शालेय शिक्षण म्हणजे शिक्षण, साक्षरता म्हणजे शिक्षण असा सर्वसाधारण समज प्रचलित असतो. परंतु शिक्षणाची व्याप्ती इतकी मर्यादित नाही. व्यक्ती जन्मापासून अनेक माध्यमातून शिक्षण घेत असतो. यामध्ये कुटुंब, प्रसारमाध्यमे, कीर्तने व प्रवचन इ.व्यक्तिच्या शिक्षणाची ही सहज प्रवृत्ती झाली. यातूनच ज्ञानाचा विस्तार झाला तसे हे समाजशिक्षण कमी पडू लागले. विशिष्ट उद्देश्य डोळ्यासमोर ठेवून व्यक्तीचे शिक्षण होणे गरजेचे झाले. त्यातूनच औपचारिक शिक्षण सुरू झाले. समूह संपर्क माध्यमातून दिले जाणाऱ्या शिक्षणाला अनौपचारिक शिक्षण म्हटले गेले. समाजाच्या विकासाबरोबर ज्ञानाचा विस्तार होत गेला. विविध कामासाठी प्रशिक्षित लोकांची गरज भासू लागली. त्यातूनच संस्थात्मक पद्धत अस्तित्वात आली.

प्राचीन काळापासून मानवाने आपल्या प्रगतीसाठी शिक्षणाचा वापर केला आहे. वेगवेगळ्या तत्त्ववेत्त्यांच्या विचारामुळे शिक्षणाची विविध रूपे स्पष्ट झाली आहेत. बदलत्या परिस्थितीच्या अनुरोधाने काळाच्या ओघात त्या त्या स्वरूपाची किंवा शैक्षणिक अंगाची वाढ होत गेली. या प्रकरणात प्राचीन काळातील शिक्षणपद्धती, मध्ययुगीन काळातील शिक्षण पद्धती व आधुनिक काळातील शिक्षण पद्धती त्याचबरोबर फलटण संस्थानातील नगरपरिषदेने केलेल्या शैक्षणिक कार्याचा आढावा घेतला आहे.

४.२ प्राचीन काळातील शिक्षण पद्धती-

भारतीय शिक्षणाची परंपरा फार प्राचीन काळापासून आहे. भारतीय शिक्षणावर वैदिक बौद्ध व जैन तत्त्वप्रणालीचा प्रभाव पडलेला आहे. त्या तीनही

तत्त्वप्रणालीत तात्त्विक भेद स्पष्ट असल्याने त्या भेदांचा परिणाम शैक्षणिक ध्येये, अध्यापन पद्धती, गुरुशिष्य संबंध, अभ्यासक्रम यावर झालेला दिसून येतो. प्राचीन भारतात सुरुवातीच्या काळात शिक्षण घेण्याचा अधिकार सर्व वर्णांना होता. स्त्रियांनाही शिक्षण घेण्याचा अधिकार होता. पुढील काळात शिक्षण घेण्याचा अधिकार फक्त त्रैवर्णीकांपुरताच मर्यादित राहिला. स्त्रियांनाही शिक्षणाचा अधिकार राहिला नाही. प्रत्येक वर्णाचे काम निश्चित झाल्याने व्यक्तीचे शैक्षणिक क्षेत्र ठरविले गेले. ब्राह्मण वर्ग वेदविद्या व धर्मशास्त्र, क्षत्रिय वर्ण-युद्धशास्त्र व दंडनितीशास्त्र, वैश्यवर्ण व्यापार व शेती वाणिज्यशास्त्र या विषयांचा अभ्यास करू लागले. शुद्र म्हणून गणला जाणारा गट या आश्रम व्यवस्थेतून पूर्णपणे वगळण्यात आला. शूद्रांच्या उद्योग व्यवसायांचे शिक्षण त्याच्या वाडवडिलाकडून मिळत असे.

प्राचीन काळात शिक्षण पद्धतीचा विकास वैदिक काळ, उत्तर वैदिक काळ, धर्मशास्त्रकाळ, बौद्ध व जैन शिक्षण, यामध्ये गुरुकुल पद्धती, आश्रमपद्धती, विद्यापीठे इ. विविध टप्प्यांनी झालेला दिसून येतो.^१

४.३ मध्ययुगीन काळातील शिक्षण पद्धती

मध्ययुगीन काळातील समाजात काही विशिष्ट गटातील लोकांपुरते शिक्षण मर्यादित होते. शिक्षण ही व्यक्तीच्या वैयक्तिक जीवनाशी निगडित असणारी बाब आहे. आणि त्याच्याशी सरकारचा कोणत्याही प्रकारचा संबंध नाही. असा समज अस्तित्वात होता. स्त्री शिक्षणाची कोणतीही सोय अस्तित्वात नव्हती. या काळातील शिक्षणपद्धती धार्मिक विचारसरणविर आधारलेली होती.

शिक्षण संस्थेचा विचार करताना मुस्लिम शिक्षण पद्धती ही भारतात आठव्या शतकात सुरू झाली. मुसलमानी शिक्षण पद्धतीमध्ये मदरसा नावाच्या शैक्षणिक संस्था केंद्रबिंदु होत्या. सर्वात प्रथम महमंद घोरी याने भारतात मदरसाची स्थापना केली. तर तुघलक घराण्याचा सुलतान फिरोजशहा याच्या काळात शिक्षण पद्धतीत अधिक प्रगती घडून आली. मुस्लिम शिक्षणपद्धतीत मकतब खनका व मदरसा या तिन प्रकारच्या शिक्षण संस्था होत्या. या शिक्षण संस्थातून त्या

काळातील शिक्षण दिले जात होते.^२

मोगलकाळातील शिक्षणपद्धतीत बाबरापासून अकबरापर्यंतच्या काळात मदरसातून शिक्षण दिले जात होते. अकबराने शिक्षण पद्धती गतिशील बनवून नाविन्य आणले. त्यावेळी प्रचलित असणाऱ्या अभ्यासक्रमात त्याने भारतीय तत्त्वज्ञान, कृषीशास्त्र, राज्यशास्त्र, मानसशास्त्र, भूमीती, भौतिकशास्त्र, गृहशास्त्र, युद्धशास्त्र, नीतीशास्त्र, मापनशास्त्र, खगोलशास्त्र, वास्तूशिल्प, परिमाणशास्त्रे, हस्तकला व गायन यांचा समावेश केला होता. तसेच संस्कृत भाषा व वाङ्मय यासारखा अभ्यास सुरू करून हिंदूबद्दल सहिष्णू धोरण स्वीकारले. मुस्लिम काळात दिल्ली, आग्रा, जौनपूर, बीदर फत्तेपूर सिक्री, सियालकोट, अजमेर व लखनऊ इ. प्रमुख शिक्षण केंद्रे होती. या सर्व संस्थानामध्ये बरेच ग्रंथ होते. उच्च दर्जाचे शिक्षण घेण्यासाठी ग्रंथ उपयोगी पडत असत. मुसलमानांच्या शिक्षण पद्धतीमध्ये ग्रंथ साहित्याला चांगलेच स्थान प्राप्त झाले होते.^३

मध्ययुगीन काळात हिंदूच्या शिक्षण पद्धतीत धार्मिक अधिष्ठान प्राप्त झाले होते. वेगवेगळ्या मठात ज्या त्या पंथाने स्वीकारलेल्या तत्त्वज्ञानाचे शिक्षण दिले जात असे. या काळात हिंदू धर्म साहित्याचे ज्ञान व्हावे, आध्यात्मिक आनंद मिळावा, समाजात चांगले स्थान मिळावे अशा अपेक्षेने शिक्षणाकडे पाहिले जात. प्राथमिक, माध्यमिक, विशेष शिक्षण, विद्यापीठ स्तरावरील शिक्षण असे शिक्षण संस्थांचे प्रकार होते. प्राथमिक शाळा, मंदिर, मठ किंवा सार्वजनिक ठिकाणी भरत असे. शिक्षकांना इनाम म्हणून जमिनी तर पंडितांना राहण्याची सोय केली जात असे. मठ, घटिकास्थान, ब्रम्हपूरी, अग्रहार अशा चार संस्था यादवांच्या कालखंडात होत्या.^४

हिंदू शिक्षणपद्धतीत अभ्यासक्रम हा धार्मिक शिक्षण, मानवीशास्त्र, संस्कृत, पाली, प्रादेशिक भाषा, व्यवसायांचे शिक्षण, तसेच इतिहास, नीतिशास्त्र, राज्यशास्त्र, उपनिषदे, पुराण, छंद, पातंजलसूत्र याचेसुद्धा शिक्षण दिले जात . शिवाय अश्वारोहन, धनुर्विद्या, तलवारकौशल्य आणि व्यवहारात उपयोगी पडणाऱ्या

इतर कलांचे शिक्षण दिले जात असे.

हिंदू शिक्षणपद्धतीत पुस्तकी ज्ञानाला विशेष महत्त्व नव्हते. पाठांतर पद्धतीला महत्त्व होते. बहुतेक शाळा झाडाखाली भरत असत. एका शिक्षकाकडे सुमारे दहा ते पंधरा विद्यार्थी शिक्षण घेत असत. अभ्यासक्रम संपल्यानंतर विद्यार्थ्यांनी किती ज्ञान संपादन केले आहे हे पाहण्यासाठी दोन परीक्षा घेतल्या जात असत. या परीक्षेत उत्तीर्ण होणाऱ्या विद्यार्थ्यांना प्राविण्य संपादन केल्याचे प्रमाणपत्र मिळत असे. मध्ययुगीन भारतात वाई, कांची, प्रयाग अशासारखी अनेक विद्याकेंद्र होती. राजे लोक येथील मठांना, मंदिरांना देणग्या देत असत. त्याच्यातूनच या विद्याकेंद्राचा खर्च चालत असे.^५

पेशव्यांचे शैक्षणिक कार्य□

पेशवेकाळात वेदांती, व्याकरण तज्ञ, वय्याकरणे, मिमांसक ज्योतिषी यासारख्या विविध विषयातील पंडितांचा गौरव करून त्यांना आश्रय दिला जात असे. पेशवे काळात जन्या ग्रंथाचे पुनर्लेखन व ग्रंथ ग्रंथालयात जतन करून ठेवले जात असत. त्यामध्ये गणपती सहस्रनाम, मिताक्षरा, भगवद्गीता, नीलद्रडपनियद आश्रम, उपनिषद, योग वासिष्ठ यांचा समावेश होत असे. देवालय, मठ, अग्रहार यासारख्या शिक्षण केंद्रातून विद्यार्थ्यांना सामान्य व व्यवहाराचे शिक्षण दिले जात असे. तरी सर्वसाधारण जनतेला शिक्षणाचा फायदा बहुदा होत नसावा. शिक्षणात उदारमतवादापेक्षा धार्मिक शिक्षणाला जस्त होते. शस्त्र चालविणे, अश्वारोहण, भालाफेक, दांडपट्टा अशा शस्त्रांचे शिक्षण दिले जात होते.^६

एकंदरीत मध्ययुगीन भारतात हिंदू व मुस्लिम या दोन्ही प्रकारच्या शिक्षणपद्धती सनातनी व पारंपारिक स्वरूपाच्या होत्या. शिक्षणक्रमाला धर्माचे अधिष्ठान लाभले होते. स्त्रियांच्या शिक्षणाची सोय नव्हती. सर्वसामान्य लोकांच्यासाठी शिक्षणाची द्वारे खुली नव्हती. शिक्षण हे फक्त श्रीमंत आणि समाजातील विशिष्ट वर्गातील लोकांच्यासाठी मर्यादित होते. भारतात ब्रिटीश कालखंड सुरू होईपर्यंत हिच शिक्षणपद्धती प्रचलित होती.

४.४ आधुनिक शिक्षणपद्धती

आधुनिक शिक्षणाच्या दृष्टीने परकीय ख्रिश्चन धर्मप्रचारकांनी महत्त्वाची भूमिका पार पाडली. शिक्षण हे समाज परिवर्तनाचे एक साधन आहे.राष्ट्राच्या विकासासाठी व्यक्तिचा विकास व व्यक्तिच्या सर्वांगीण विकासासाठी शिक्षण आवश्यक आहे. प्राचीन काळापासून मानवाने आपल्या प्रगतीसाठी शिक्षणाचा वापर केला आहे. मध्ययुगीन भारतातील समाजात काही विशिष्ट गटातील लोकांपुरते शिक्षण मर्यादित होते. शिक्षण ही व्यक्तिच्या वैयक्तिक जीवनाशी निगडित असणारी बाब आहे.स्त्री शिक्षणाची कोणतीही सोय अस्तित्वात नव्हती.या काळातील शिक्षणपद्धती धार्मिक विचारसरणीवर आधारीत होती. भारतात पाश्चात्य देशांनी व्यापारासाठी प्रवेश केला. त्यावेळी धर्मप्रचारार्थ मिशनऱ्यांनी शिक्षण कार्याला प्रारंभ केला.कंपनीच्या अधिकाऱ्यांनी कंपनीच्या नियंत्रणाखालील भारतीय प्रदेशात शिक्षण प्रसाराची जबाबदारी आपल्या अंगावर घेतली नाही.तरीही १७८१ मध्ये कलकत्ता येथे एक मदरसा स्थापन केला आणि १७९२ मध्ये बनारस येथे संस्कृत महाविद्यालय सुरू केले. भारतातील दिवाणी खटल्यात संस्कृत व फारसी भाषा वापरात असल्याने ती भाषा जाणणारे विद्वान व लिपिक तयार व्हावे हा त्यामागील उद्देश होता.^७

भारतविषयक खात्याचा प्रथम सचिव म्हणून नियुक्त झालेल्या चार्ल्स वुडने १८५४ मध्ये शिक्षणासंबंधी अहवाल भारत सरकारला पाठविला. त्यात त्याने इंग्रज नियंत्रणाखाली असलेल्या संपूर्ण भारतासाठी प्राथमिक शिक्षणापासून विद्यापीठ स्तरापर्यंतच्या शिक्षणासाठी एक स्पष्ट शैक्षणिक धोरण सूचित केले. अहवालात पुढील बाबी स्पष्ट करण्यात आल्या होत्या.

१) भारतात शिक्षणाचा उद्देश युरोपियन भाषांचा प्रसार हा आहे.

२) त्यासाठी माध्यम म्हणून इंग्रजी भाषा व भारतीय भाषा राहतील. त्यासंबंधी खुलासा असा होता की, प्राथमिक शिक्षणाचे माध्यम स्थानिक भाषा असावी. माध्यमिक व हायस्कूलमध्ये स्थानिक भाषा व इंग्रजी भाषा असे माध्यम असावे

आणि महाविद्यालय व विद्यापीठ स्तरावर फक्त इंग्रजी भाषा माध्यम असावे.त्याचबरोबर वुडच्या अहवालात लंडन विद्यापीठाचा आदर्श समोर ठेवून कलकत्ता, मुंबई व मद्रास येथे विद्यापीठ स्थापन करण्याची सूचना होती.^८

इंग्रजांनी प्रशासकीय गरजेपोटी इंग्रजी माध्यमातून पाश्चिमात्य शिक्षण पद्धतीची सूचना केली. हयाशिवाय अनेक राजकीय व व्यापारी स्वरूपाची कारणे होती जी मेकॉलेच्या शिक्षणपद्धतीची समर्थक होती. भारतात कंपनीच्या प्रशासकीय गरजा निर्माण होऊ लागल्या विशेषतः राजस्व आणि न्याय विभागात अशा लिपिकांची व त्यावरील मध्यम श्रेणीच्या अशा अधिकाऱ्यांची गरज होती की जे स्थानिक भाषा व फारसी बरोबरच इंग्रजी जाणत होते. हया भारतीयांना इंग्रजांच्या तुलनेत फार कमी वेतन घ्यावे लागत होते. विसाव्या शतकाचा प्रारंभ भारतातील वाढत्या राजकीय असंतोषाने व शिक्षण क्षेत्रातील वादविवादाने झाला. देशातील वाढत्या अस्वस्थतेचे प्रतिबिंब शिक्षण संस्थामध्ये दिसू लागले.सरकारचे असे मत बनले की, खाजगी नियंत्रणाखालील संस्थांमध्ये शिक्षणाचा दर्जा घसरला आहे. शिक्षणाचा दर्जा घसरल्याने राष्ट्रवाद्यांनीही मान्य केले पण निरक्षरता दूर करण्यासाठी सरकारने ठोस प्रयत्न केले नाहीत.

लॉर्ड कर्झनने भारतीय शिक्षणात सुधारणा घडवून आणण्याचा प्रयत्न केला. मेकॉलेच्या धोरणावर टिका करून कर्झनने असे म्हटले की, त्या धोरणात देशी भाषांवर अन्याय झाला. त्याने कमी दर्जाच्या अध्यापक वर्गावर तसेच परीक्षा कार्यावर भर देणाऱ्या शिक्षण पद्धतीवरही टिका केली.परंतु कर्झनचा मूळ उद्देश शैक्षणिक स्वरूपाचा नसून राजकीय स्वरूपाचा होता. त्याने विद्यापीठावरील सरकारी नियंत्रणात वृद्धी कार्यक्षमतेच्या नावाखाली व गुणात्मक कारण दाखवून त्याचे समर्थन केले. राष्ट्रवाद्यांनी मात्र हया प्रयत्नास साम्राज्यवाद अधिक दृढ करण्याचा आणि अनुषंगाने राष्ट्रवादाच्या विकासाच्या भावनेला नख लावण्याचा प्रयत्न असे म्हटले.(Curzon justified the increase of official control over education in the name of quality and efficiency ,but actually

sought to restrict education and discipline educated mind towards loyalty to the Government . the nationalist mind saw in curzon's policies an attempt to strengthen imperialism and sabotage development of nationalist feelings.)⁸

ब्रिटिश काळात माध्यमिक शिक्षणाचा आढावा घेण्यासाठी अनेक आयोग नेमण्यात आले होते. इ.स. १८४४ मध्ये लॉर्ड हॉर्डिंजने असे जाहीर केले की, इंग्रजी शिक्षण घेण्याऱ्यांनाच सरकारी नोकरीत प्राधान्य देण्यात येईल. तेव्हापासून नोकरीचे साधन म्हणून माध्यमिक शिक्षण घेणे भारतीयांना गरजेचे वाटले. कालांतराने चार्ल्स वुडच्या शिफारशीनुसार १८५७ मध्ये विद्यापीठाची स्थापना होऊन माध्यमिक शिक्षणाचा अभ्यासक्रम, कालमर्यादा व व्याप्ती ठरविण्याचा अधिकार विद्यापीठांना देण्यात आल्याने माध्यमिक शिक्षणाला दुय्यम शिक्षण म्हणून संबोधण्यात येवू लागले. वुडच्या अहवालाचा स्वीकार केल्यानंतर शिक्षण क्षेत्रात झालेल्या प्रगतीची पाहणी करून त्यात सुधारणा सुचविण्यासाठी लॉर्ड रिपन याने इ.स. १८८२ मध्ये सर विल्यम हंटर यांच्या अध्यक्षेतेखाली 'हंटर' कमिशन नेमले. या कमिशनने माध्यमिक शाळांना प्रोत्साहन अनुदान तसेच विविध अभ्यासक्रमाची सोय व्हावी अशी शिफारस केली. हंटर आयोगाचे कार्यक्षेत्र प्राथमिक व माध्यमिक शिक्षण होते.

हंटर कमिशनने आपल्या अहवालात असे सुचविले की, प्राथमिक शिक्षणाच्या सुधारणेकडे व प्रगतीकडे सरकारने विशेष लक्ष द्यावे. हे शिक्षण उपयुक्त विषयांचे असावे आणि त्यासाठी स्थानिक भाषांचा माध्यम म्हणून वापर व्हावा. प्राथमिक शाळांचे नियंत्रण नवीनच निर्माण झालेल्या जिल्हा व नगर मंडळाकडे दिले जावे. तसेच माध्यमिक शिक्षणाचे दोन प्रकार असावेत एक साहित्य शिक्षण व दुसरा व्यावहारिक शिक्षण.^{१०}

१९१७ मध्ये सरकारने कलकत्ता विद्यापीठाच्या समस्यांचा अभ्यास करण्यासाठी सॅडलर आयोग नेमला. लीडस विद्यापीठाचे कुलगुरू एम.इ. सॅडलर यांना आयोगाचे अध्यक्ष नियुक्त केले. आयोगाला प्राथमिक स्तरापासून विश्वविद्यालयीन

स्तरापर्यंतचा अहवाल द्यावयाचा होता. आयोगाने असे मत व्यक्त केले की विद्यापीठ स्तरावरील शिक्षणाचा दर्जा सुधारावयाचा असेल तर माध्यमिक शिक्षणात सुधारणा आवश्यक आहे. कालांतराने शिक्षण घेणाऱ्यांची संख्या वाढू लागल्याने स्वाभाविकपणे शिक्षणाचा दर्जा घसरला. शिक्षणपद्धतीविषयी असंतोष वाढू लागला. त्यावर १९२९ मध्ये फिलीप हार्टिंगच्या अध्यक्षतेखाली एक उपसमिती नियुक्त करण्यात आली. या समितीने अनेक बाबी सुचविल्या त्यामध्ये प्राथमिक शिक्षणाला राष्ट्रीय महत्त्व देण्यात यावे तसेच शिक्षणात सुधारणा व त्यांचे संघटन करण्यात आले पाहिजे. त्याच बरोबर माध्यमिक शिक्षणात मॅट्रिक परीक्षेला अतोनात महत्त्व आहे. कारण अयोग्य विद्यार्थी त्याला विद्यापीठ शिक्षणाचा रस्ता मानतात असे आपले मत समितीने व्यक्त केले त्यावर समितीने अशी सुचना केली की, ग्रामीण विद्यार्थ्यांना माध्यमिक स्तरावर रोखले पाहिजे व त्यांना महाविद्यालयात प्रवेश देण्याऐवजी व्यावसायिक व औद्योगिक शिक्षणाकडे वळविले पाहिजे.

४.५ फलटण संस्थानातील शिक्षणाच्या विकासातील नगरपरिषदेचे योगदान

४.५.१ पूर्व प्राथमिक शिक्षण

प्राथमिक शिक्षणाच्या प्रारंभापूर्वी सुमारे ३ ते ५ वयोगटात जे शिक्षण दिले जाते ते पूर्व प्राथमिक शिक्षण होय. पूर्व प्राथमिक शिक्षण हा सर्व शिक्षणाचा पाया आहे. या वयातच व्यक्तिविकासाचा पाया घातला जातो. या वयातील मुलांच्यावर जे जे संस्कार केले जातात. त्या सर्वांचा परिणाम त्याच्यापुढील आयुष्यावर होत असतो. म्हणून या वयाला 'संस्कारक्षम वय' असे मानले जाते.

फलटण शहरात पूर्व प्राथमिक शिक्षणाची सुरुवात स्वातंत्र्योत्तर काळात बालक मंदिराद्वारे झाली. या शालमध्ये इंद्रिय शिक्षण, खेळ, भाषा यासारखे शिक्षण दिले जाते. फलटण शहरामध्ये पूर्व प्राथमिक शिक्षण देणाऱ्या एकूण ९ शाळा असून या सर्व शाळा खाजगी संस्थांमार्फत चालविल्या जात होत्या. त्यास फलटण नगरपरिषदेचे प्रोत्साहन होते.^{११}

४.५.२ प्राथमिक शिक्षण :-

फलटण संस्थानातील श्रीमंत मुधोजीराजे नाईक निंबाळकर व श्रीमंत मालोजीराजे नाईक निंबाळकर यांनी राज्यकारभाराबरोबरच संस्थानात शैक्षणिक विकास व्हावा यासाठी विशेष लक्ष घातले. श्रीमंत मुधोजीराजे नाईक निंबाळकर यांचे ब्रिटिशांशी अतिशय सहकार्याचे संबंध असल्याने त्यांनी शिक्षणाचे महत्त्व ओळखले होते. म्हणून त्यांनी १८७१ मध्ये एक शाळा सुरू करून फलटण शहरात शिक्षणाचा पाया घातला.^{१२}

१८७६ मध्ये संस्थानात प्राथमिक शिक्षण देणाऱ्या एकूण १३ शाळा होत्या. त्या शाळांमध्ये एकूण ५५१ विद्यार्थी शिक्षण घेत होते. श्रीमंत मालोजीराजे यांनी परदेशातील शिक्षणातील अनेक चांगल्या पध्दती संस्थानात राबवण्याचा प्रयत्न केला होता .

संस्थानात अँग्लो व्हर्नाक्युलर शिक्षणास प्रारंभ केला.^{१३} अँग्लो व्हर्नाक्युलर या शाळेत इंग्रजी तिसरी इयत्तेपर्यंत व मराठी पाचव्या इयत्तेपर्यंत शिक्षणाची सोय होती. येथील शैक्षणिक खात्याचा कारभार व्यवस्थित चालत आहे की नाही हे पाहण्यासाठी 'डेप्युटी एज्युकेशन इन्सपेक्टर' या अधिकाऱ्याची नेमणूक केली.^{१४} त्यामुळे शिक्षणाच्या व्यवस्थापनास एकसूत्रीपणा आला.

शिक्षणामुळे माणसाच्या व्यक्तिमत्त्वाचा विकास होतो. त्याला चांगले वाईट समजण्याची जाण येते म्हणून अनेक प्रगत राष्ट्रांमध्ये शिक्षणाला अनन्यसाधारण महत्त्व आहे. ज्या राष्ट्रात साक्षरतेचे प्रमाण जास्त आहे ते राष्ट्र आता प्रगत समजले जाते. शिक्षणाचे महत्त्व मुधोजीराजांना आपल्या विद्यार्थी दशेतच त्यांच्या शिक्षकांकडून माहित होते. त्यामुळे त्यांनी आपली प्रजा सुशिक्षित झाल्याशिवाय संस्थानाची प्रगती होणार नाही म्हणून शिक्षण कार्यास प्राधान्य दिले. आपल्या संस्थानात प्रजेस पूर्ण विद्या आलीच पाहिजे असे श्रीमंत मुधोजीराजे नाईक निंबाळकर यांना वाटत होते. संस्थानाचा विकास व्हावयाचा असेल तर प्रजा सुज्ञ होणे आवश्यक आहे असे त्यांचे मत होते. म्हणून त्यांनी संस्थानात

शिक्षणप्रसारासाठी प्रयत्न केला. या काळात समाज फारसा शिक्षणाचे महत्त्व काय आहे हे जाणत नव्हता. समाजाचे शिक्षणाकडे दुर्लक्ष होते. समाजाला शिक्षणाविषयी ओढ नव्हती कारण त्या काळात लोकांच्या सर्व गरजा खेड्यातल्या म्हणजे जेथे ते राहतात तेथेच भागविल्या जात असत. त्यामुळे शिक्षण हा विषय फारसा समाजापुढे नव्हता. फलटण संस्थानात मुधोजीरावरांजेच्या मार्गदर्शनाखाली शिक्षणप्रसार होत होता. १८८१-८२ मध्ये अहवालावरून फलटण संस्थानात एकूण १७ शाळा कार्यरत होत्या. तर त्या शाळेमध्ये ७०३ विद्यार्थी शिक्षण घेत होते. संस्थानामार्फत शिक्षण खात्यावर २९८२:०० रुपये खर्च केला जात होता.^{१५}

४.५.३ फलटण नगरपरिषद शाळा:

स्वातंत्र्यपूर्व काळात ही फलटण संस्थानात प्राथमिक शिक्षणाची सोय होती. त्यावेळेस फलटण शहरामधील प्राथमिक शिक्षणाची जबाबदारी फलटण संस्थानिकांनी नगरपरिषद स्कूल कमिटीकडे दिली होती. १९३६ मध्ये प्राथमिक शिक्षणाचा कायदा पास करून प्राथमिक शाळांच्या बाबतीत अधिकार फलटण दरबारकडे म्हणजे लोकनियुक्त प्रतिनिधीकडे देण्यात आले. भारताला स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर प्राथमिक शिक्षणाची जबाबदारी शासनावर पडली. त्यामुळे बॉम्बे प्रायमरी एज्युकेशन ॲक्ट १९४७ अन्वये प्राथमिक शिक्षण सक्तीचे व मोफत करण्यात येऊन ते डिस्ट्रीक्ट स्कूल बोर्डाकडे सोपविण्यात आले.

४.५.३.१ फलटण नगरपरिषद शाळा क्रं.१

श्रीमंत मुधोजीराजे नाईक निंबाळकर यांनी इ.स. १८७१ मध्ये संस्थानातील प्रजेस ज्ञान मिळावे तसेच जनतेचा सर्वांगीण विकास व्हावा म्हणून फलटण नगरपरिषद शाळा क्र.१ ची स्थापना करण्यात आली.^{१६} शाळेमध्ये पहिली ते सातवी पर्यंत मुलांचे वर्ग भरविण्यात येत होते. सन १८९७ मध्ये या शाळेत १९४ विद्यार्थी होते. संस्थानाच्या काळात ही शाळा फलटण शहरात शिक्षणाचे ज्ञान देण्याचे महत्त्वपूर्ण कार्य करत होती.

४.५.३.२ फलटण नगरपरिषद शाळा क्र.२

श्रीमंत मालोजीराजे नाईक निंबाळकर यांनी १ सप्टेंबर १९३८ मध्ये बहुजन समाजाची शिक्षणाची सोय होण्यासाठी फलटण नगरपरिषद शाळा क्र.२ ची स्थापना केली. या शाळेमध्ये इयत्ता पहिली ते इयत्ता सातवी पर्यंतचे मुले व मुलींना एकत्र शिक्षण दिले जात होते. पारतंत्र्याच्या काळात रात्रीत शिक्षण देण्याचे महत्त्वाचे कार्य शाळेने केले.^{१७}

शिक्षणाची उत्तम सोय हाही आपल्या राज्यकारभाराचा एक विशेष आहे. प्राथमिक शिक्षण तर मोफत आहेच, परंतु दुय्यम शिक्षण ही अत्यंत स्वल्प खर्चात होण्याची सोय करण्यात आली आहे. शिवाय स्वस्तपणा एवढी एकच गोष्ट साधण्यात आली असे नसून शिक्षण उत्तम प्रकारचे असावे याबद्दलही पराकाष्ठेची काळजी घेण्यांत येत आहे. हायस्कूलच्या शिक्षकांकडून शिक्षणशास्त्राच्या परीक्षा देवविणें, शिक्षणविषयांभिज्ञ असा शिक्षणाधिकारी नेमणे, तसेच म्युनिसिपालिटी व लोकल बोर्डास अनुभवी व फिरतीचे काम करणारा इन्स्पेक्टर नेमण्याचे कामी दरबाराकडून मदत देवविणे या सर्व गोष्टींचा परिणाम फार उत्तम होत आहे. शिक्षणासारखे पवित्र कार्य जेथे उत्तम चालते त्या ठिकाणी भविष्यकाळ आशादायक वाटल्यावाचून राहत नाही.^{१८}

४.५.३.३ फलटण नगरपरिषद शाळा क्र.३

इ.स.१९३८ मध्ये श्रीमंत मालोजीराजे नाईक निंबाळकर यांनी सर्वच समाजापर्यंत ज्ञानाची गंगा पोहोचवी म्हणून तसेच समाजातील विद्यार्थी शिक्षणापासून वंचित राहू नये म्हणून फलटण नगरपरिषद शाळा क्र.३ ची स्थापना करण्यात आली होती. या शाळेत पण इयत्ता पहिली ते इयत्ता सातवी पर्यंतचे शिक्षण दिले जात होते. फलटण शहरामधील मागासवर्गीय विद्यार्थ्यांच्या सर्वांगीण विकासासाठी स्वातंत्र्यापूर्वीही या शाळेने ज्ञानाचे महत्त्वपूर्ण कार्य केले आहे.^{१९}

४.५.३.४ फलटण नगरपरिषद शाळा क्र.४

मालोजीराजे नाईक निंबाळकर यांनी १९३९ मध्ये बहुजन समाजाला शिक्षण मिळावे म्हणून फलटण नगरपरिषद शाळा क्र.४ ची स्थापना केली होती.

४.५.३.५ फलटण नगरपरिषद शाळा क्र.५

श्रीमंत मालोजीराजे नाईक निंबाळकर यांनी आपल्या संस्थानात स्त्रीवर्ग वंचित राहू नये म्हणून १८८१ मध्ये स्त्रियांसाठी स्वतंत्र प्राथमिक शाळा स्थापन केली. सन १९३६-३७ मध्ये सहाव्या इयत्तेपर्यंत प्राथमिक शिक्षणाची सोय होती. त्यावेळेस १९० मुली शिक्षण घेत होत्या.^{२०}

४.५.३.६ फलटण नगरपरिषद शाळा क्र.६

३० एप्रिल १९४६ रोजी शिक्षणाची दारे सर्वासाठी खुली व्हावीत म्हणून नगरपरिषद शिक्षण मंडळाने या शाळेची स्थापना केली. सन १९९६ मध्ये २२० विद्यार्थ्यांना ५ सहशिक्षक ज्ञानदानाचे कार्य करीत होते. आजही ही शाळा चांगल्याप्रकारे सुरू आहे.^{२१}

याशिवाय स्वातंत्र्योत्तर काळात फलटण नगरपरिषदेमार्फत आणखी दोन प्राथमिक शाळा स्थापन केल्या गेल्या. त्यामुळे शिक्षणाची सोय चांगल्या प्रकारे होऊन समाजातील सर्वसामान्य लोकांना या शिक्षणाचा फायदा मोठ्या प्रमाणावर होण्यास मदत झाली.

४.५.३ .७ उर्दू शाळेची स्थापना

मुस्लिम समाजातील मुलामुलींना शिक्षण मिळावे म्हणून श्रीमंत मुधोजीराव नाईक निंबाळकर यांनी उर्दू शाळेची स्थापना केली. सन १९१८-१९ मध्ये एकूण ५४ मुले-मुली शिक्षण घेत होते.^{२२} स्वातंत्र्यापूर्वीही अल्पसंख्याकांना फलटण शहरामध्ये चांगली वागणूक दिली जात होती. स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर ही शाळा जिल्हा परिषदेकडे आली.

४.७ १८१८-१९ चा शिक्षणाचा कायदा :

फलटण संस्थानात शिक्षणाचा प्रसार व्हावा, सर्वांनी शिक्षण घ्यावे, शिक्षणाचा लाभ सर्वांना मिळावा या दृष्टीने श्रीमंत मालोजीराजे नाईक निंबाळकर प्रयत्न करत होते. फलटण संस्थानची मुखत्यारी त्यांना मिळाल्यानंतर त्यांनी एकंदर बऱ्याच वर्षांच्या संस्थानातील शैक्षणिक वाटचालीचे सिंहावलोकन केले व त्यांच्या लक्षात आले की समाजाला सोयी उपलब्ध करून दिल्या तरी त्याकडे फलटण संस्थानातील समाज लक्ष देत नाही. कारण इ.स.१९१८-१९ मध्ये संस्थानात फक्त ३८ शाळा होत्या, त्यामध्ये एक हायस्कूल होते व विद्यार्थी संख्या फक्त १८९५ होती. म्हणजेच समाजाचा फार मोठा भाग अजून अज्ञान अवस्थेत होता. शिक्षणाचे महत्त्व अजून या समाजाला फारसे समजलेच नाही अशी धारणा मालोजीराजांची बनली व त्यांनी अतिशय क्रांतिकारक पाऊल उचलले ते म्हणजे फलटण नगरपालिकेच्या क्षेत्रामध्ये त्यांनी प्राथमिक शिक्षण सक्तीचा कायदा पास केला. हा कायदा पास करण्यात येऊन तो फलटण नगरपरिषद विभागात लागू करण्यात आला.^{२३} कोणतीही योजना लोकांच्यावर लादल्याशिवाय ते तिचा उपभोग घेत नाहीत किंवा ते स्वीकारत नाहीत म्हणून शिक्षणाचा एक प्रयोग म्हणून ही योजना मालोजीरावांनी फलटण नगरपालिकेच्या क्षेत्रात लागू केली. शिक्षणाच्या कायद्याचे परिणाम फलटण संस्थानात पसरला. तसेच नगरपालिकेच्या हद्दीतील विद्यार्थी संख्या फार मोठ्या प्रमाणात वाढली कारण या कायदानुसार प्रत्येक ६ वर्षे पूर्ण झालेल्या मुलास पालक शाळेत पाठवू लागला. सन १९३१-३२ मध्ये फलटण संस्थानातील एकूण शाळांची संख्या ४१ झाली तसेच विद्यार्थी संख्या २४४५ झाली.

फलटण येथील मुधोजी हायस्कूलच्या संख्येतही कालांतराने वाढ झाली. १९१९ मध्ये मुधोजी हायस्कूलची संख्या १७९ होती. सन १९२२-२३ मध्ये २३९ होती. त्याचप्रमाणे प्राथमिक शाळेतील विद्यार्थी संख्येतही वाढ झाली. फलटण येथे १९२९ मध्ये कार्यकारी मंडळाची निर्मिती झाली व या मंडळाने संस्थानातील

शारिरीक शिक्षणाच्या संदर्भात सन १९३० मध्ये एक कायदा पास करण्यात आला.^{२४}

इंग्रजी शिक्षण सुरु होऊन पुष्कळ काळपर्यंत साक्षरता व पुस्तकी विद्या या पलिकडे गेला नव्हता. पण या केवळ एकांगी पुस्तकी शिक्षणाची व्यवहारदृष्ट्या निरूपयोगिता लक्षात आल्यामुळेच शिक्षण व्यापक स्वरूपाचे असणे अवश्य आहे. आपले प्रॅक्टिसिंग स्कूल ते साध्य प्राप्त करून घेण्याचीच मुख्यतः खटपट करीत आहे, असे त्यात पुस्तकी शिक्षणाखेरीज जी अनेक अंगे ठेवण्यात आली आहेत, त्यावरून उघड होत आहे. केवळ पुस्तकी शिक्षण घेऊन बाहेर पडणाऱ्या मुलांना घरगुती काम, सामान्य बाजारहाट यापैकी काही येत नसल्यामुळे त्यांची केविलवाणी स्थिती होते. याचा अनुभव सर्वांना आहे. वरील साध्या गोष्टीदेखील ज्या मुलांना येत नाहीत त्या मुलांना प्रसंगावधान, चातुर्य, राज्यकारभार यांची तर ओळख देखील असणे शक्य नाही याच्या उलट पुस्तकी शिक्षण नव्हते, त्याकाळी चौदा व सोळा वर्षांची तरुण मुले राजकारणाचे मनसुबे व मुकाबले करीत असल्याची साक्ष इतिहास देतो. म्हणून पुस्तकी विद्या व व्यवहारी शिक्षण यांचा सुंदर मिलाफ साधेल असे शिक्षण मिळाले तरच जगांत यापुढे निभाव लागेल, गोष्ट ओळखून आपण अगदी बाल्यावस्थेतच मुलांना तसे शिक्षण देण्याचा उपक्रम सुरु केला.^{२५}

फलटण संस्थानचा शैक्षणिक इतिहास गौरवशाली आहे. फलटण शहरात इ.स. १८७१ मध्ये श्रीमंत मुधोजीराजे नाईक निंबाळकर यांनी एक शाळा सुरु करून प्राथमिक शिक्षणाचा पाया घातला. या शाळेत मराठी बरोबरच इंग्रजी हा विषय शिकविला जात असे. इ.स. १८८१ मध्ये स्त्रियांसाठी स्वतंत्र प्राथमिक शाळा स्थापन केली. इ.स. १८९४ मध्ये माध्यमिक शाळा सुरु केली. या माध्यमिक शाळेकडे मुलींनी प्रवृत्त व्हावे म्हणून श्रीमंत मालोजीराजे नाईक निंबाळकर यांनी सनातन्यांचा विरोध झुगारून आपली कन्या श्रीमंत राजकुमारी सरोजिनीदेवी यांना शाळेत दाखल केले. पहिल्या इयत्तेपासून ते मॅट्रीकपर्यंत शिक्षण मुलींसाठी मोफत

केले. त्याचप्रमाणे वेदशाळा, रात्रशाळा, मागासवर्गीय, मुस्लीम समाजासाठी स्वतंत्र शिक्षणाची सोय केली. फलटण संस्थानात शिक्षणाचा प्रसार होण्यासाठी सक्तीच्या शिक्षणाचा कायदा पास केला.

४.८ मुधोजी हायस्कूल:

फलटण संस्थानात मुधोजी हायस्कूल या नावाने प्रसिद्ध असणारी शाळा १८८५ मध्ये प्रथम श्रेणी अ.व्ही.स्कूल या नावाने ओळखली जात होती. या शाळेमध्ये तज्ञ शिक्षक नेमण्यात आले होते.इ.स.१८९४ मध्ये हायस्कूलसाठी १४.००० रुपये खर्च करून शहराबाहेर एक नवी इमारत बांधण्यात आली.या नवीन इमारतीत २०० विद्यार्थी शिक्षण घेत होते. कालांतराने मुधोजी शाळेचे १ जाने.१८९५ मध्ये मुधोजी हायस्कूल असे नाव ठेवण्यात आले.^{२६} फलटण संस्थानात प्राथमिक व माध्यमिक स्तरावर शिक्षण मोफत करण्यात आले. संस्थानच्या शाळेमध्ये मुला-मुलींना मोफत शिक्षण देण्यात येत होते.

श्रीमंत मुधोजीराव नाईक निंबाळकर यांनी शिक्षण प्रसारासाठी तसेच शिक्षणाला उत्तेजन देण्यासाठी संस्थानातील गरीब व हुशार मुलांना शिष्यवृत्ती देण्यास सुरुवात केली. मॅट्रीक परीक्षेत मुधोजी हायस्कूलमधून पहिल्या येणाऱ्या विद्यार्थ्यास स्कॉलरशीप मिळत असे.तर १८९८ मध्ये संस्कृत स्कॉलरशीप जाहीर करून मॅट्रीकच्या परीक्षेत पहिल्या येणाऱ्या विद्यार्थ्यास १००० रु.ची शिष्यवृत्ती दिली आहे.१९०५ पासून पुढे उच्च शिक्षण शिष्यवृत्ती काही विद्यार्थ्यांना दिलेली आहेत.दर महिना २० रु.अशी स्कॉलरशीप अशी श्री. वेलणकर यास मंजूर केलेली आहे.^{२७}

४.९ सन १९३१ ते १९४७ मधील प्राथमिक शिक्षणाचा आढावा

शिक्षण क्षेत्रातील कार्यक्षमतेस गती यावी व शिक्षण क्षेत्रावर लोकप्रतिनिधींचे नियंत्रण निर्माण व्हावे म्हणून सन १९३२-३३ मध्ये लोकल बोर्डाची स्थापना केली. तेव्हापासून खेडेगावतील प्राथमिक शिक्षण हे लोकल बोर्डाकडे व फलटण नगरपरिषद विभागातील शिक्षणाचे व्यवस्थापन नगरपरिषदेतील स्कूल कमिटीकडे

देण्यात आले होते.^{२८} त्यामुळे फलटण नगरपरिषद व खेडयातील लोकलबोर्ड यांच्यात स्पर्धा निर्माण होवून शिक्षणाचा प्रसार घडून आला. तसेच माध्यमिक शिक्षण दरबारच्या व्यवस्थापनातील होते. या प्राथमिक व माध्यमिक अधिकाऱ्यावर दरबारातील महसूल सभासद यांचा अधिकार असे.^{२९} इ.स.१९३३ मध्ये स्पृश्य-अस्पृश्यातील भेद नष्ट करण्यासाठी श्रीमंत मालोजीराजे नाईक निंबाळकर यांनी सर्व विद्यार्थ्यांना एकत्र शिक्षण देण्याचा आदेश काढला. सन १९३६ मध्ये Phaltan Primary Education Act, 1936, VI of 1936 हा प्राथमिक शिक्षणाचा कायदा पास करून त्यानुसार स्कूल कमिटीचे अधिकार रद्द करण्यात येवून प्राथमिक शाळांच्या बाबतीतील अधिकार फलटण दरबाराकडे म्हणजेच लोकनियुक्त प्रतिनिधीकडे देण्यात आले.^{३०} सन १९४२-४३ मध्ये एकूण ८१ शाळा होत्या व ५६६६ विद्यार्थी संख्या होती. तर सन १९४३-४४ मध्ये हे प्रमाण ९६ वर जाऊन पोहचले म्हणजेच शाळांची संख्या १५ ने वाढली तर विद्यार्थी संख्या ७४३ ने गतवर्षापेक्षा वाढली. परंतु हायस्कूलची संख्या मात्र वाढली नाही.^{३१}

४.१० शिष्यवृत्ती योजना

फलटण संस्थानातील लोकांना ज्ञान मिळावे, तसेच ती सृज्ज होवून राज्यकारभारात त्यांची मदत व्हावी, यासाठी संस्थानिकांनी विविध स्वरूपाचा शिष्यवृत्त्या जाहिर केल्या होत्या. ही शिष्यवृत्ती योजना संस्थानिकांनी सुरू केली होती.

४.११ संस्थानातील शिक्षण व प्रशिक्षण

अध्ययन व अध्यापन यांना शिक्षण क्षेत्रात अत्यंत महत्त्वाचे स्थान आहे. त्यामुळे मुधोजी हायस्कूलमधील शिक्षकांना सन १९३०-३१ मध्ये पुणे येथे ट्रेनिंगसाठी पाठविले तर मुधोजी हायस्कूलमार्फत weekly Training Class सुरू करण्यात आला होता. त्यामध्ये नगरपरिषदेच्या शिक्षकांनी सहभाग घेतला होता. त्यामुळे अध्यापन अधिक कार्यक्षमतेने होण्यास मदत झाली.

४.१२ इतर उपक्रम

विद्यार्थ्यांमध्ये सामाजिक बांधिलकीची जाणिव निर्माण व्हावी व राष्ट्रनिर्मितीचे कार्य व्हावे यासाठी प्राथमिक शाळांमध्ये शिवजयंती व माध्यमिक शाळांमध्ये या कार्यक्रमांच्या शिवाय व्याख्याने, बॉयस्काउट सारखे अभ्यासेतर उपक्रम राबविले जात असत. सन १९३७ मध्ये चांगले लेखक तयार व्हावेत म्हणून 'विकास' नावचे एक 'षाण्मासिक' सुरू केले. त्यामध्ये विद्यार्थी लेख लिहित असत.^{३२}

४.१३ फलटण संस्थानातील शिक्षणाची प्रगती

फलटण संस्थानातील विद्यार्थी मॅट्रीक व इतर परीक्षेत यश संपादन करीत होते व त्याची चर्चा सर्वत्र होत होती. १९१२ मध्ये इंग्लंड येथे राजे जॉर्ज पाचवे यांना राज्यभिषेक करण्यात आला व तदनंतर ते भारताला भेट देण्यासाठी दिल्ली येथे आले असताना त्यांच्या आगमनप्रित्यर्थ श्रीमंत मुधोजीराजे नाईक निंबाळकर यांनी २० रु.महिना शिष्यवृत्ती जाहीर केली. ही शिष्यवृत्ती फलटण संस्थानातील श्री.बी.एस.देशपांडे यांना देण्यात आली. श्री. देशपांडे यांनी गतवर्षीच्या मॅट्रीकच्या परीक्षेत सर्व विद्यार्थ्यांत प्रथम क्रमांक मिळवला होता.^{३३}

फलटण संस्थानात आधुनिक शिक्षणाचा पाया श्रीमंत मुधोजीराव नाईक निंबाळकर यांनी घातला. मुधोजीराजांचा वारसा पुढे मालोजीराजे यांनी संस्थानात महाविद्यालय काढून जनतेस उच्च शिक्षणाची सोय करून दिली. महाराष्ट्रातील शिक्षणविषयक सुधारणांमध्ये व शिक्षणप्रसाराच्या कार्यात महात्मा फुले यांचे योगदान बहुमुल्य स्वरूपाचे आहे. कारकुनी स्वरूपाची शिक्षणपद्धती, परीक्षार्थी शिक्षणावरील भर यासारख्या शिक्षणक्षेत्रातील घटकांवर त्यांनी टिका केली. हंटर कमिशनला १८७२ साली सादर केलेल्या निवेदनात वरच्या थरातील लोकांना शिक्षण द्यावे, नंतर ते आपोआप खालच्या थरात झिरपत जाईल या विचारालाही विरोध केला.^{३४} म्हणजेच समाजातील सर्व स्तरांना समान पद्धतीने शिक्षण द्यावे असे त्यांचे मत होते. त्यामुळे बहुजन समाज आपले हक्क व अधिकाराबाबत जागृत

होईल व स्वतःच्या सदसद्विवेक बुद्धीने धर्म, राजकारण, अर्थकारण व समाजकारण इ. बाबत निर्णयक्षमता त्याच्याकडे येईल. शिक्षकांना प्रशिक्षण, शाळेचे पर्यावरण तसेच माध्यमिक शिक्षणाला द्यावयाचे व्यावहारिक स्वरूप या विषयांवर महात्मा जोतीराव फुले यांनी वैचारीक जागृती घडवून आणली. शिक्षणाला खूप महत्त्व असून स्थानिक स्वराज्य संस्थानीही उत्पन्नाचा निम्मा भाग शिक्षणावर खर्च करावा असे सुचविले.

समाजातील सर्व स्तरावरील लोकांना ज्ञानाचा व शिक्षणाचा अधिकार प्राप्त करून देण्याचे क्रांतिकारक कार्य महात्मा फुले यांनी केले आहे. 'स्त्रीशिक्षण म्हणजे संपूर्ण कुटुंबाचे शिक्षण होय' अशी पुरोगामी भूमिका त्यांनी त्या काळात घेतली. तत्कालीन धर्ममार्तंडांच्या व सनातनी वृत्तीच्या लोकांचा विरोध सहन करूनही त्यांनी शिक्षणप्रसाराचे कार्य केले. स्त्रीशिक्षणाशिवाय समाजाचा विकास अशक्य आहे. स्त्रियांमध्ये सर्वस्वी परिवर्तन शिक्षणामुळेच होऊ शकते. असे महात्मा फुलेंनी सांगितले. तसेच आधुनिक महाराष्ट्रातील शिक्षणविषयक सुधारणा चळवळीमध्ये महर्षी धोंडो केशव कर्वे यांचे योगदान ही अत्यंत महत्वाचे आहे.

भारतातील प्रबोधनाचे स्वरूप युरोपपेक्षा काही बाबतीत वेगळे होते. भारताची ज्ञानपरंपरा साधारणपणे वैदिक काळापासून मानली जाते. भारत ज्ञानपरंपरेच्या बाबतीत प्राचीन काळी समृद्ध होता. परंतु मध्यंतरीच्या काळात ही ज्ञानपरंपरा खंडीत झाली. धर्म व जातीव्यवस्था यांना मध्यंतरीच्या कालखंडात अवास्तव महत्त्व प्राप्त झाले. अंधश्रद्धा, रूढी, परंपरा इत्यादींचे प्रमाण वाढले होते. भारतीय समाजात धर्म व जात यांनी लादलेल्या रूढी चौकटीमध्ये जगत होता. त्यामुळे निर्णयाचे स्वातंत्र्य त्या काळातील समाजाला नव्हते. भारतामध्ये सर्वांगीण प्रबोधनाला सुरुवात झाली ती इंग्रजांच्या भारतातील आगमनानंतरच इ.स. १८०० पासून पुढच्या शंभरसव्वाशे वर्षांचा कालखंड भारतामध्ये आणि विशेषतः महाराष्ट्रामध्येही 'प्रबोधन कालखंड' मानला जातो. कारण याच कालखंडात समाज सुधारणेच्या विविध चळवळी सुरू झाल्या. अनेक समाज सुधारकांनी,

महाराष्ट्रातील विविध संस्थानी समाजसुधारणेसाठी भरीव योगदान दिले.

एकोणिसाव्या शतकात सामाजिक सुधारणांची चळवळ झाली त्यामध्ये स्त्री सुधारणांना महत्त्वाचे स्थान होते. भारतातील सामाजिक सुधारणांच्या अग्रगण्य नेत्यांनी स्त्री जीवनाच्या सुधारणेचा सतत पुरस्कार केलेला आहे आणि स्त्री सुधारणेचा एक अपरिहार्य महत्त्वाचा भाग म्हणून स्त्रियांच्या शिक्षणावर त्यांनी विशेष भर दिलेला आहे. त्यामध्ये फलटण संस्थानचे श्रीमंत मुधोजीराजे व श्रीमंत मालोजीराजे यांनी स्त्रियांच्या प्रश्नाकडे विशेष लक्ष दिलेले आहे. स्त्रियांचा संस्थानात सर्वांगीण विकास व्हावा तसेच स्त्रियांनी शिक्षण घ्यावे म्हणून मुलींसाठी मोफत शिक्षणाची सोय केली होती.

श्रीमंत मुधोजीराजे नाईक निंबाळकर यांनी आपल्या संस्थानात स्त्री वर्ग शिक्षणापासून वंचित राहू नये म्हणून त्यांनी इ.स.१८८१ मध्ये स्त्रियांसाठी स्वतंत्र प्राथमिक शाळा स्थापन केली.तसेच १८८२ मध्ये स्त्रियांना व्यावसायिक शिक्षण देण्यास सुरुवात केली.^{३५} स्त्रिया जास्त प्रमाणात साक्षर व्हावे यासाठी सन १९०७ मध्ये मोफत शिक्षणाची घोषणा केली.१९३१ मध्ये मुलींनी माध्यमिक शिक्षणासाठी प्रवृत्त व्हावे म्हणून श्रीमंत मालोजीराजे यांनी आपली कन्या सरोजिनीदेवी उर्फ आक्कासाहेब यांना शाळेत दाखल केले.१९३२-३३ मध्ये मालोजीराजे यांनी मुलींना माध्यमिक शिक्षण मोफत देण्याची घोषणा केली होती. सन १८८१ मध्ये फलटण येथे मुलींच्यासाठी स्वतंत्र व्हर्नाक्युलर शाळेची स्थापना करण्यात आली.^{३६}

१८८२-८३ या शाळेत ३५ मुली शिक्षण घेत होत्या तसेच मुलींच्या शाळेसाठी फलटण येथे स्वतंत्र इमारत बांधण्यात आली होती.स्त्रियांना कशिदा काढण्याचे काम शिकविण्यात आले व संस्थानातील विवाहित मुलींना शाळेत प्रवेश देण्यात आला.शाळेतून शिक्षण घेऊन महिला शिवणकाम व भरतकाम करून आपला उदरनिर्वाह करू लागल्या.१८८५ मध्ये फलटण संस्थानच्या शाळेमध्ये एका स्त्री शिक्षिकेची नेमणूक करण्यात आली होती.^{३७}

इ.स.१९०२ मध्ये फलटण येथील मुलींच्या शाळेमध्ये एकूण ७२ विद्यार्थिनी शिक्षण घेत होत्या तर संस्थानातील इतर प्राथमिक शाळेमध्ये विद्यार्थ्यांच्या बरोबर शिक्षण घेणाऱ्या मुलींची संख्या २३ होती.^{३८} १९०७ पासून फलटण संस्थानात शिक्षण मोफत केले गेल्याने मुलींच्या शिक्षणात प्रगती होऊ लागली.

The number of girls attending the girls school at phaltan 116 against 104 in the preceding year. The want of a trained mistress is keenly felt and it is under contemplation to appoint a trained mistress in the near future. The girl school is now located in a separate hired building. Mr j.Ghosal (I.C.S)visited the school and passed the following remarks :-

“Visited the school this afternoon. For the size of the town the attendance is excellent .The needle work was also of a high order .The girls seemed to be intelligent and quite happy and cheerful.I would like ,however,to see some women teachers at present the education stops almost too soon. If there be women teachers,some girls might stay on.”^{३९}

४.१४ समारोप

फलटण संस्थान हे दक्षिण भारतातील सर्वत जुने व वैभवशाली संस्थान असले तरी या संस्थानात शैक्षणिक विकास मोठ्या प्रमाणात होण्यास मदत झालेली आहे. या संस्थानात श्रीमंत मुधोजीराव नाईक निंबाळकर यांनी शिक्षणाचा पाया घातला व पुढे श्रीमंत मालोजीराजे नाईक निंबाळकर यांनी याचा विस्तार केला. इ.स.१८७६ मध्ये संस्थानात प्राथमिक शिक्षण देणाऱ्या एकूण १३ शाळा होत्या. त्या शाळामध्ये एकूण ५५१ विद्यार्थी शिक्षण घेत होते. फलटण संस्थानाचे शेवटचे अधिपती श्रीमंत मालोजीराजे नाईक निंबाळकर हे अनेक वेळा परदेशात जाऊन आल्यामुळे शिक्षणाचे महत्त्व त्यांच्या लक्षात आले होते. म्हणून त्यांनी परदेशातील शिक्षणातील अनेक चांगल्या गोष्टी फलटण संस्थानात राबविण्याचे प्रयत्न केल्याचे

दिसून येते. फलटण नगरपरिषद शिक्षण मंडळने फलटण शहरात शैक्षणिक प्रगती करण्यासाठी फार मोठ्या प्रमाणावर प्रयत्न केले आहेत. शाळांचा व मुलांचा सर्वांगीण विकास व्हावा या हेतूने फलटण नगरपरिषदेने मोठे कार्य केले दिसून येते. नगरपरिषद शिक्षण मंडळाचे पदाधिकारी यांचा भक्कम पाठिंबा असून त्यांनी रावविलेले धोरण, उपक्रम व कार्य या माध्यमातून भावी पिढ्या घडविण्याचे कार्य यशस्वीपणे झाले आहे.

संदर्भ

- १) डांगे चंद्रकुमार, भारत आणि जगातील शिक्षण, नूतन प्रकाशन पुणे, जून १९७८, पृ.३२
- २) कोलारकर रा.गो., मध्ययुगीन भारताचा इतिहास, मंगेश प्रकाशन नागपूर, १९९४, पृ.४४
- ३) सरगर मेघाराणी रमेश, फलटण शहराचा शैक्षणिक इतिहास: एक दृष्टीक्षेप, एम.फिल. शोधप्रबंध, टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठ पुणे, जून २००९, पृ.१७
- ४) माळी आ.ल., मध्ययुगीन शिक्षणाचा इतिहास, नूतन प्रकाशन, पुणे, पृ.६०
- ५) सरगर मेघाराणी रमेश, उपरोक्त, पृ.१८
- ६) भावे वा.कृ., पेशवेकालीन महाराष्ट्र, भारतीय इतिहास अनुसंधान परिषद, प्रकाशन नवी दिल्ली, १९७६, पृ.८०
- ७) बी.एल.प्रोवर, 'आधुनिक भारताचा इतिहास', एस.चंद आणि कंपनी लि., नवी दिल्ली, २००३, पृ.२१२
- ८) कित्ता.पृ.२१३
- ९) कित्ता.पृ.३०८३०९
- १०) दिक्षित नी.सी., आधुनिक भारत, पिंपळापुरे अँड के पब्लिशर्स, नागपूर, २००३, पृ.१६२
- ११) सरगर मेघाराणी रमेश, उपरोक्त, पृ.३६, ३७
- १२) फलटण शहराचा वार्षिक प्रशासकीय अहवाल, वर्ष १८७४७५, पृ.२५
- १३) मुंबई प्रांताचा प्रशासकीय अहवाल, १८८२८३, पृ.४५
- १४) फलटण संस्थानचा वार्षिक प्रशासकीय अहवाल, वर्ष १८८६८७, पृ.८७

- १५) मुंबई प्रांताचा प्रशासकीय अहवाल, १८८२-८३ , पृ.४५
- १६) कित्ता, पृ.४५
- १७) फलटण नगरपरिषद वार्षिक अहवाल, १९३९, पृ.३
- १८) फलटण दरबार गॅझेट , वर्षे १९३६, पृ.१०
- १९) फलटण नगरपरिषद वार्षिक अहवाल, १९३७, पृ.३
- २०) फलटण संस्थानचे वार्षिक प्रशासकीय अहवाल, वर्षे १९३८-३९ ,
पृ.२८३
- २१) फलटण नगरपरिषद वार्षिक अहवाल, १९४७, पृ.५
- २२) फलटण संस्थानचे वार्षिक प्रशासकीय अहवाल, वर्षे १९४७-४८ , पृ. ४१
- २३) फलटण संस्थानचे वार्षिक प्रशासकीय अहवाल, वर्षे १९१९-२० , पृ. ४
- २४) फलटण संस्थानचे वार्षिक अहवाल, वर्षे १९३१-३२ , पृ. १५
- २५) दि फलटण स्टेट गॅझेट, वर्षे १९३४, पृ.१३
- २६) फलटण संस्थानचे वार्षिक प्रशासकीय अहवाल, वर्षे १९०४-०५, पृ. ४२
- २७) फलटण संस्थानचे वार्षिक प्रशासकीय अहवाल, वर्षे १९०६-०७, पृ. १३
- २८) देशमुख विश्वासराव, मालोजीराजे, १४ मे २००४, पृ.३३
- २९) कित्ता, पृ.३४
- ३०) फलटण संस्थानचा वार्षिक प्रशासकीय अहवाल सन १९४१-४२, पृ.३२
- ३१) कित्ता, पृ.३३
- ३२) फलटण संस्थानचा वार्षिक प्रशासकीय अहवाल सन १९३९-४०, पृ.३२

- ३३) फलटण संस्थानचे वार्षिक प्रशासकीय अहवाल, वर्षे १९१२-१३, पृ. ३
- ३४) किर धनंजय(संपा.), महात्मा फुले समग्र वाङ्मय, महाराष्ट्र राज्य साहित्य व संस्कृती मंडळ, १९८०, पृ.१६८
- ३५) फलटण संस्थानचा वार्षिक प्रशासकीय अहवाल, वर्षे १८८२-८३, पृ. २४
- ३६) मुंबई प्रांतांचा प्रशासकीय अहवाल , वर्षे १८८२-८३ पृ.४५
- ३७) फलटण संस्थानचा वार्षिक प्रशासकीय अहवाल, वर्षे १८८५-८६, पृ. ६४
- ३८) The Annual Administration report of the phalatan state, year- 1918-19, p.15
- ३९) कित्ता, पृ.१६

प्रकरण पाचवे
श्रीमंत मालोजीराजे नाईक निंबाळकर यांच्या कारकीर्दीत मान्यवरांनी
फलटण नगरपरिषदेस दिलेल्या भेटी

५.१ प्रास्ताविक

श्रीमंत मालोजीराजे नाईक निंबाळकर यांनी फलटण संस्थानचा राज्यकारभार इ.स. १९१७ ते इ.स. १९४८ या कालावधीमध्ये केला. श्रीमंत मालोजीराजेंनी आपल्या संस्थानात शैक्षणिक, सामाजिक, आर्थिक सुधारणा केल्या. फलटण संस्थान हे एक पुरोगामी संस्थान बनविण्याचे श्रेय मालोजीराजेंना जाते. मालोजीराजेंनी आपल्या कारकीर्दीत फलटण शहराचा सर्वांगीण विकास होण्यासाठी फलटण नगरपालिका मार्फत फार मोठे कार्य केले. त्यांच्या काळात सन १९१६ ते सन १९४८ या कालखंडात शहरामध्ये दिवाबत्ती, रस्ते, वैद्यकीय सुविधा, वाचनालय, स्वच्छ व मुबलक पाणीपुरवठा इत्यादी सुविधा फलटण नगरपरिषदेच्या वतीने पुरविले होते. श्रीमंत मालोजीराजे यांच्या कारकीर्दीत फलटण नगरपरिषद कार्याचा फार मोठा लौकिक होता.

५.२ श्रीमंत मालोजीराजे यांचे नगरपरिषदेबाबतचे कार्य

श्रीमंत मालोजीराजे एक समाजसुधारक व उत्तम प्रशासक होते. श्रीमंत मुधोजीराव यांचे निधन १९१६ मध्ये झाले. परंतु मालोजी तरुण असल्यामुळे ब्रिटिश सरकारने त्यांना राज्याधिकार दिलेले नाहीत. फलटण संस्थानचा कारभार चालविण्यासाठी काही काळ ब्रिटिश सरकारने प्रशासक नेमला. सन १९१७ मध्ये वयाच्या २१ व्या वर्षी मालोजीरावांचा राज्याभिषेक होऊन फलटण संस्थानच्या राज्यकारभाराची सुत्रे त्यांना देण्यात आली.^१ फलटण संस्थानचा कारभार निःपक्षपातीपणे व्हावा म्हणून ते सर्वाधिकारी असतानाही राजा म्हणजे प्रतिपरमेश्वर अशी श्रद्धा बाळगणारे लोक असतानाही अगदी सुरुवातीपासूनच त्यांनी लोकनियुक्त 'सल्लागार मंडळ' नेमले आणि अत्यंत विचारपूर्वक राज्यकारभार केला.

श्रीमंत मालोजीराजे यांचा ब्रिटिश सरकारशी चांगले संबंध होते. त्यांचा विचार करून ब्रिटिश सरकारने त्यांना राजा हा किताब कायमस्वरूपी अधिकृत रित्या दिलेला आहे. त्यावरून इतर संस्थानिकांत फलटण संस्थानचा राजकीय दर्जा वाढलेला आहे.^२ मालोजींनी राज्यकारभाराची सुत्रे हातात घेतेवेळी त्यांनी प्रथम चार महत्त्वाच्या गोष्टी केल्या. एक परंपरेने चालत आलेला राजघराण्याचे मराठेशाहीतील स्त्रियांचे पडदा बंद केला. दुसरे परंपरेने घराण्यात चालत आलेला कुळस्वामीच्या नैवेद्यास बकरे मारण्याचे बंद केले. तिसरे म्हणजे श्रीराम मंदिर व अन्य मंदिर हरीजनांना दर्शनास खुला केला. आणि चौथी गोष्ट म्हणजे जातिभेद न मानणे, स्पृश्यअस्पृश्य न पाळणे. जन्माने कोण श्रेष्ठ, कोण कनिष्ठ नसून सर्व मानव एकच आहेत. मानवाच्या दर्शन स्पर्शाने जो देव विटाळतो तो देव नव्हे असे ते म्हणत. मालोजीराजे जातिनिर्मूलन संस्थांचे पुरस्कर्ते व चार वर्षे अध्यक्षही होते.

फलटण संस्थानात शिक्षणाचा प्रसार व्हावा, सर्वांना शिक्षण मिळावे म्हणून मालोजीराजे नाईक निंबाळकर यांनी आपल्या संस्थानात १९१८-१९ साली सक्तीच्या शिक्षणाचा कायदा केला. समाजाचा फार मोठा भाग असून अज्ञान अवस्थेत आहे, शिक्षणाचे महत्त्व अजून या समाजाला फारसे समजले नाही अशी धारणा मालोजीराव यांची बनली होती. त्यामुळे फलटण नगरपरिषदेच्या क्षेत्रामध्ये त्यांनी प्राथमिक शिक्षणाचा सक्तीचा कायदा पास केला. हा एक प्रयोग त्यांनी करण्याचा ठरवून हा कायदा १९१८ रोजी पास करण्यात येऊन तो फलटण नगरपरिषद विभागात लागू करण्यात आला. सक्तीच्या शिक्षणाने त्याचे परिणाम संस्थानात उमटू लागले त्यामुळे फलटण संस्थानात विद्यार्थी संख्या वाढून शिक्षणाला महत्त्व आले.

संस्थानातील सर्व विद्यार्थ्यांकरिता मोफत शिक्षणाची सोय केली होती. आर्थिकदृष्ट्या मागासलेल्या गरीब विद्यार्थ्यांना शिक्षण घेणे आवश्यक होते, यावर उपाय म्हणून मालोजीराजेंनी 'युवराज प्रतापसिंह' गरीब विद्यार्थी शैक्षणिक फंड लि. नावाची सहकारी सोसायटी १९३० रोजी स्थापन करण्यात आली. हुशार,

गरीब, मुलामुलींना फलटण संस्थानमार्फत मालोजीराजेंनी अनेक शिष्यवृत्ती जाहीर केली होती. उदा. इनामदार बलवंत, आडकर प्रकाश, या विद्यार्थ्यांना 'मालोजी शिष्यवृत्ती' देण्यात आली.^३ सहामाही शिष्यवृत्ती कु.वनमाला बारसोडे, कु.भानुमती बारसोडे या मुलींना देण्यात आली तसेच धोंडीराम गायकवाड या हरिजन विद्यार्थ्यास शाळा खात्याकडून शिष्यवृत्ती देण्यात आली होती.^४

समाजामध्ये परिवर्तन घडविण्याचे महत्त्वाचे साधन म्हणजे शिक्षण होय. प्रत्येक व्यक्ति साक्षर झाल्याशिवाय समाजाची प्रगती होणार नाही हे मालोजीराजेंनी जाणले होते. श्रीमंत मालोजींनी फलटण, माळशिरस, माण व खटाव तालुक्यातील गरीब मुलांना उच्च शिक्षणाची सुविधा उपलब्ध व्हावी म्हणून त्यांनी २० जून १९५७ रोजी 'मुधोजी महाविद्यालयाची' स्थापना केली त्यावेळेस यशवंतराव चव्हाण व कर्मवीर भाऊराव पाटील उपस्थित होते. एकदा महाविद्यालयाच्या अध्यक्षीय भाषणात मालोजीराजे म्हणतात, खेडयापाडयात राहणारी जनताच भारतात मोठी असल्याने त्यांचा शिक्षणाचा मार्ग सुलभ झाला पाहिजे. फलटणच्या सभोवतालच्या असंख्य शेतकऱ्यांच्या मुलांना सुशिक्षण देऊन सुसंस्कृत करणे हे आपले ध्येय आहे.

शिक्षणाची उत्तम प्रगती होण्यास वरपासून खालीपर्यंत एकसूत्रीपणा पाहिजे.तसेच शिक्षणखात्याचे योग्य ते उपाययोजना लवकरच करण्यात येतील म्हणून गतवर्षी आम्ही आमच्या प्रास्ताविक भाषणांत सांगितले होते. एक उत्तम अनुभविक व तज्ञ शिक्षणाधिकारी म्हणून लोकलबोर्ड व म्युनिसिपॅलिटी यांच्या सहकार्याने नेमण्यात येऊन त्यांजकडे दोन्ही संस्थांच्या प्राथमिक शाळांवरील तसेच स्कूलवरही देखरेख सोपविण्यात येऊन शिक्षणांत एकसूत्रीपणा येईल अशी तजवीज केली आहे. ^५

फलटण संस्थानात शिक्षण खात्याचा कारभार पाहण्यासाठी १९३० मध्ये एका मंज्याची नेमणूक करण्यात आली. या नव्या मंज्याच्या हातामध्ये शिक्षणाचे खाते देण्यात आले होते. मंत्री (शिक्षण) या पदावर एस.एम. दाणी यांची नेमणूक

करण्यात आली होती. नवा मंत्री यांच्याकडे शिक्षणाचे खाते सोपविण्याचे मुख्य हेतु म्हणजे मालोजीरावांना शिक्षण हे लोकाभिमुख करावयाचे होते.^६ फलटण संस्थानात १९०७ पासून संपूर्ण शिक्षण मुलींना मोफत होते. मालोजीरावांनी सुध्दा आपल्या काळात स्त्री शिक्षण प्रसारास चालना दिली व मुलींना विशेष सवलती दिल्यामुळे फलटण संस्थानातील मुलींही मोठ्या प्रमाणात शिक्षण घेऊ लागल्या.

१९३० पासून फलटण संस्थानात बालविवाह प्रतिबंधक कायदा केला गेला. बालविवाहापासून होणारे दुष्परिणाम टळावेत व फलटण संस्थानची सामाजिक उन्नति व्हावी या हेतूने बालविवाह प्रतिबंधक बील आणले गेले. सामाजिक सुधारणा लोंकानीच स्वयंस्फूर्तीने करावी ही गोष्ट मालोजींना वाटत होते. संस्थानातील लोक जास्त सुशिक्षित नसल्याने हे बील कायदेमंडळापुढे आणावे लागले होते. संस्थानातील स्त्रियांना सुदृढ व सशक्त करणे हे संस्थानाधिपती यांना वाटत होते.

श्रीमंत मालोजीराजे यांनी आपल्या संस्थानात शेतकऱ्यांचे खाजगी सावकारापासून मुक्तता करायची असेल तर सहकारी चळवळीस प्रोत्साहन दिले पाहिजे. संस्थानात मालोजीराजेंनी सहकारी पतपेढ्या, सोसायटीया व बँक स्थापना केली व शेतकऱ्यांना कमी दरात कर्ज पुरवठा केला. फलटण संस्थानात १९१८ मध्ये दि फलटण बँक लि.ची स्थापना करण्यात आली.^७ ही बँक जरी व्यापारी असली तरी संस्थानातील पतपेढ्यांना आर्थिक पुरवठा करीत असे. मालोजीराजेंनी आपल्या संस्थानात सहकारी सोसायटीची स्थापना केली व संस्थानातील गरीब शेतकऱ्यांना कर्ज पुरवठा केला. संस्थानात १९२६ मध्ये 'श्री लक्ष्मी सेंट्रल-को-ऑपरेटिव्ह' या बँकेची स्थापना केली. ^८ या बँकेस मुंबई कोऑपरेटिव्ह बँकेमार्फत ६ लाख रुपयांचे कर्ज मिळवून दिले. बँकेने संस्थानातील अनेक सहकारी सोसायटीया व पतपेढ्यांना अर्थपुरवठा केलेला आहे. संस्थानात कांबळी तयार करणाऱ्या धनगरांची सोसायटी होती तर साडी तयार करणाऱ्या विणकरांची ही सोसायटी कार्यरत होती. मुंबई प्रांताचे रजिस्टार व्ही.एस.भिडे (आय.सी.आय)यांनी १९२७ मध्ये संस्थानातील बेरस सोसायटीस भेट दिली त्यावेळी त्यांनी काढलेले उद्गार

असे होते की , I am glad to visit this society today. It is very satisfactory to note that the society is working very satisfactorily and the members are realizing the advantage of having a society in their village. Weavers societies are generally not very successful but I am pleased to find this society an exception to this rule.⁹

फलटण संस्थानात शेतकरी वर्ग अशिक्षित व अडाणी असल्यामुळे आधुनिक शेतीचे शास्त्रीय व तांत्रिक ज्ञान, व्यापारासंबंधी अडाखे, कोंबड्याची जोपासना, दुग्धव्यवसाय इत्यादी शेतीतील जोडधंदे वगैरे शिक्षण देणारी संस्था असले पाहिजे. तसेच विक्रीस आणलेला शेतकऱ्यांचा माल लवकर योग्य दरात वाजवी कमिशन घेऊन प्रामाणिकपणे विक्री करणाऱ्या संस्थेची आवश्यकता आहे. अनियंत्रित भरमसाठ नफा घेणारा मध्यस्थ नाहीसा झाला पाहिजे. अशा पध्दतीचा विचार मालोजीराजांनी संस्थानचे अधिपती असताना मांडलेला होता.

श्रीमंत मालोजीराजेंनी प्रथमापासून शेतकरी व त्यांचा प्रश्नाकडे लक्ष घातलेले होते. फलटण संस्थानामार्फत १९२९ मध्ये शेतकी प्रदर्शन भरवले होते. प्रदर्शनात कापसाचा विभाग, धान्यबियाणे, कृषिसंशोधन, दुधदुभत्यांचा, खतांचा वनस्पती संग्रह, ऊस पिक व प्रकार, फळे व भाजीपाला, स्पेशन इरिगेशन, सहकारी इत्यादी^{१०} अनेक विभाग शेतकी प्रदर्शनात भरवले होते. शेतकरी व सामान्य लोकांना कळावे म्हणून मालोजीराजेंनी असे अनेक प्रदर्शने फलटण संस्थानात भरवले होते. शेतकऱ्यांचे सुधारणेसाठी प्रदर्शन भरविणेचें श्रीमंत मालोजीराजे यांनी शेतकऱ्यांचे विनंतीवरून ठरविले होते.

श्रीमंत मालोजीरावांनी फलटण संस्थानचा विकास व्हावा म्हणून शेती सुधारणांकडे विशेष लक्ष दिलेले होते. मालोजीराजे यांना पहिल्या पासूनच शेतीची आवड होती. शेती हा फलटण संस्थानातील लोकांचा प्रमुख व्यवसाय होता म्हणून मालोजीराजेंनी सुरुवातीपासूनच शेतकऱ्यांच्या प्रश्नाकडे लक्ष दिले होते. संस्थानात

शेतकऱ्यांना कर्जपुरवठा करावा म्हणून निरनिराळ्या सोसायट्या निर्माण करण्यात आले होते. मालोजीराजे नेहमी म्हणत की, शेती ही संस्थानची मुख्य रक्तवाहिनी आहे. तिचा प्रवाह जितका शुध्द राहील तितकी संस्थानची अधिक विकास होईल.

फलटण संस्थानात शेतकरी वर्ग कसा सुखी राहील याबद्दल मालोजीराजे यांनी शेतीसुधारणेसाठी निश्चित असे काही अनुमान काढले. त्यापैकी पाण्याच्या पुरवठ्याशिवाय शेतीधंदा स्थिर व उर्जितावस्थेत येणे शक्य नाही. तेव्हा शेतीस भरपूर पाणी मिळविण्याची व्यवस्था करणे. पाण्याखालील शेतीस भरपूर भांडवल पुरवठा व तो वेळेवर मिळाला पाहिजे तेव्हा पाण्याच्या जोडीस भरपूर भांडवल पाहिजे व शेतकऱ्यांना ते वेळेवर मिळाले पाहिजे. शेतकऱ्यांना घरखर्चास लागणारा रोख पैसा देणारी पिके व त्यांचे पक्क्या मालात रूपांतर करून तो माल बाजारात आणल्याने मधला अलोट फायदा घेणारा वर्ग जाऊन हा फायदा शेतकऱ्यांना मिळवून देण्याच्या कामी खटपट करणे अवश्य आहे. बांधबंदिस्त करून जमीन सुधारणे, उत्तम बी-बियाण्यांचा पुरवठा, निरनिराळी खते, बैल व अवजारे तसेच रोगप्रतिबंधक औषधे व ती शिंपडण्यास साधने ही सर्व उपलब्ध करून दिल्यास शेतीचे उत्पन्न वाढेल असे अनुमान शेती सुधारणेसाठी मालोजीराजे यांनी काढली होती.

५.३ मान्यवरांनी फलटण संस्थानास दिलेल्या भेटी

५.३.१ डॉ.सर्वपल्ली राधाकृष्णन व महर्षी धोंडो केशव कर्वे यांची फलटण संस्थानास भेट

मालोजीराजे लोककल्याणकारी, सुसंस्कृत व प्रजादक्ष राज्यकर्ते होते. मालोजींनी आपल्या संस्थानात अनेक विद्वान व कलावंतांचा राजाश्रय दिलेला होता. महाराष्ट्रातील अनेक शिक्षण संस्था, संशोधन संस्था, शाळा, महाविद्यालये इत्यादींनी देणगी दिली होती.^{११} यावरून मालोजीराजे यांचा मोठेपणा दिसून येतो. मालोजींना वृध्द व्यक्ति व विद्वानाविषयी आपुलकी होती. भारताचे माजी राष्ट्रपती डॉ.सर्वपल्ली राधाकृष्णन यांना फलटण संस्थानात आणून त्यांचा सत्कार केला.

त्याच बरोबर महर्षी धोंडो केशव कर्वे, रँगलर परांजपे, न.चि.केळकर यांचाही फलटण संस्थानात सत्कार करण्यात आलेला होता. शिक्षणमहर्षी कर्मवीर भाऊराव पाटील व मालोजीराजे यांचा जिव्हाळयांचा संबंध होता. कर्मवीर भाऊराव पाटील यांचा विषयी मालोजींना आदर वाटत होता. जदूनाथ सरकार यांनी ही फलटण संस्थानात भेट दिली होती. संस्थानात विचारवंत, शिक्षणतज्ञ यांचा सन्मान करणारा असा राजा म्हणजे मालोजीराजे नाईक निंबाळकर होय.

डेक्कन मराठा एज्युकेशन सोसायटीपुणे, हिंदु जिमखाना महाबळेश्वर, गोवर्धन संस्था महाबळेश्वर विलिंग्डन कॉलेज सांगली, न्यु एज्युकेशन सोसायटी-कोल्हापूर, अमेरिकन मिशन बिल्डिंग हडपसर फर्ग्युसन कॉलेज पुणे, दि आर्ट अँड क्राफ्ट्स एक्सामिनेशन पुना, रायगड धर्मशाळा फंड, सर्व्हेंट्स ऑफ इंडिया सोसायटी पुना, भारत इतिहास संशोधक मंडळ पुणे, कन्या शाळावाई, सावतामाळी बोर्डिंग पुणे, सर विल्सन हॉस्पिटल फंड, सेवा सदन सोसायटी, पुणे.भांडारकर रिसर्च इन्सिट्यूट पुना.हरिजन बोर्डिंग फलटण, इत्यादी अनेक सामाजिक धार्मिक व शैक्षणिक संस्थांना मालोजीराजेंनी देणगी दिलेली आहे.

श्रीमंत मालोजीराजे व त्यांच्या पत्नी राणी लक्ष्मीदेवी यांनी संस्थानात स्त्रियांच्या उन्नतीसाठी विशेष प्रयत्न केलेले आहे. संस्थानात १९३७ मध्ये महिला मंडळाची स्थापना करण्यात आली होती. संस्थानात १९१७ पासूनच पडदा पद्धत बंद करण्यात आली होती. दरबारात राणीसाहेब गोशाशिवाय येऊन बसत असत. संस्थानात १९२८ मध्ये 'सगुणाबाई मॅटरनिटी हॉस्पिटल' स्थापन केले होते. या दवाखान्यात सर्व जातीधर्माच्या स्त्रियांना मोफत औषधोपचार केले जात होते. संस्थानात प्रौढ स्त्रियांच्या शिक्षणासाठी मनमोहन राजवाडयात १९३६ पासून त्यांनी वर्ग सुरू केले होते. त्यांचा हया कार्यासाठी ब्रिटिश सरकारने राणीसाहेबांना कैसर-इ-हिंद हा किताब दिला होता.^{१२}

संस्थानातील अनेक मंदिरे अस्पृश्य लोकांसाठी खुली केली आणि तसा आदेश ही मालोजीराजेंनी काढला होता. मालोजीराजेंनी असा आदेश काढला की,

सर्व लोकांस कळविण्यासाठी प्रसिध्द करण्यात येते की फलटण येथे श्रीराम, श्री दत्त, श्री नागेश्वर मंदीर हे खाजगी मालकीची आहे. या मंदिरात हरिजनांना जाण्यास आजवर प्रघात नव्हता, त्यामुळे हरिजन लोकांना मंदिरात जाता येत नव्हते. अस्पृश्यता नष्ट व्हावी असे आमचे मत असल्याने अनेकवार जाहीररित्या आम्ही स्पष्ट बोलून दाखविले आहे. गेल्या २० वर्षांत त्याबाबत आम्ही प्रयत्न केले आहे. त्यास अनुसरून वरील मंदिरात हरिजनांना प्रवेश करण्यास मोकळीक आहे. सदर मंदिरे २ माहे ऑक्टोबर १९४७ रोजी महात्मा गांधीजींच्या जन्मदिवसापासून खुली करण्यात येत आहे असे आम्ही जाहीर करतो.^{१३}

सन १९२९ मध्ये फलटण संस्थानात कायदे मंडळाची स्थापना करण्यात आली. मालोजीराजेंनी 'जबाबदार राज्यपद्धती' हे आमच्या कारभाराचे अंतिम ध्येय आहे असे जाहीर केले होते.^{१४} जबाबदार राज्यपद्धती हे राज्यकारभाराचे अंतिम ध्येय राहिल त्या धोरणाच्या परिपूर्ततेसाठी फलटण संस्थानात कायदेमंडळ स्थापन करण्यात आले होते. मालोजीराजेंनी कायदेमंडळाच्या सभासदपदी एका अस्पृश्य व्यक्तिची नेमणूक केली होती. फलटण संस्थानात प्रशासकीय सुधारणेसाठी कायदेमंडळाची स्थापना करण्यात आली होती.

१९२९-३० साली साखरवाडी येथे 'फलटण शुगर वर्क्स लि.' या नावाचा साखर कारखाना काढण्यात आला. १९३१ साली ऊस संशोधन केंद्र पाडेगाव येथे सुरू करण्यात आले. साखर कारखान्यामुळे फलटण संस्थानातील २५० ते ३०० लोकांना रोजगार मिळाला. १९३२-३३ मध्ये शुगर फॅक्टरी कशाप्रकारे अस्तित्वात आली, पुढीलप्रमाणे

The note worthy event during the year report is the establishment of a private registered limited company with a capital of Rs.10,00,000 faor the manufacture of sugar at pimpalachiwadi with in the limits of the state. The factory building is being constructed in reinforced concrete and is estimated to cost about a lakh and half rupees. The work is rapidly progressing and

the plantations of cane are being taken in hand when the full working of the factory will commence, it will crush 400 to 500 tons of cane per day. ^{१५}

ब्रिटिश काळात हिंदुस्थानचे दोन विभाग झालेले होते. एक ब्रिटिश इंडिया व दुसरा संस्थानिकांचा. भारतात त्यावेळी ५६२ संस्थानिके होती. भारतीय संस्थानिकांचे काही प्रश्न होते म्हणून मॉन्टेग्यु-चेम्सफोर्ड रिपोर्ट मध्ये भारतातील संस्थानिकांचे एक मंडळ असावे अशी शिफारस केलेली होती. त्यामुळे १९२१ मध्ये नरेंद्र मंडळाची स्थापना झाली होती. हे मंडळ भारत सरकारशी चर्चा करत आपले प्रश्न सोडवत. नरेंद्र मंडळाची बैठक व्हॉईसरॉयच्या हाताखाली होत. मालोजीराजेंनी नरेंद्र मंडळावर संस्थानाच्या वतीने १९३१ पासून प्रतिनिधित्व केलेले होते. ^{१६} नरेंद्र मंडळाचा एक अभ्यासू सभासद म्हणून त्यांची ओळख होती. नरेंद्र मंडळाचा प्रतिनिधी म्हणून मालोजी लंडनला गोलमेज परिषदेला गेले होते. ^{१७} १९३२-३३ च्या फलटण संस्थानाच्या अहवालामध्ये मालोजींच्या इंग्लंड भेटीसंबंधी पुढील माहिती मिळालेली आहे. “The Ruler of Phalatan sailed for England on 27th may 1933 by the p. and o. steamer. s.s. Narkunda for being present in London at the time of the hearing of evidence before the joint select committee on behalf of the Ruler Akalkot, Aundh, Bhore, Kurunwad, Jamkhandi, Jath, Miraj senior, Miraj Junior, Phalatan and Ramdurg states in the satara. Shrimant Rajkumari Sarojinidevi alias akkasaheb accompanied him during this visit.” ^{१८}

दुसऱ्या महायुद्धाच्या काळात फलटण संस्थानाने ब्रिटिश सरकारला मदत ही केलेली आहे. दुसऱ्या महायुद्धाच्या वेळी मालोजीराजेंनी ब्रिटिश सरकारला पत्र पाठवून म्हणाले की, संस्थानातील सर्व जनता इंग्लंडच्या बाजूने राहिल तसेच संस्थानामार्फत सर्व आर्थिक व लष्करी सहाय्य पुरविले जाईल. मालोजीराजे ब्रिटिशांना लिहिलेल्या पत्रात म्हणतात की ,

I most respectfully offer to place at the disposal of the crown all my humble resources should the necessity unfortunately arise. My state is no doubt a small one. But as I have said above it is every body's duty to come forward to do one's at most in such circumstances. ^{१९}

श्रीमंत मालोजीराजे लोकशाही मार्गाने राज्यकारभार करणारे संस्थानिक होते. राजेशाहीचा शेवट होऊन लोकशाही राज्यकारभार येणार हे त्यांनी ओळखले होते. इ.स.१९२९ सालापासून फलटण संस्थानात जबाबदार राज्यपद्धतीचा स्वीकार त्यांनी केलेला होता. इ.स.१९२५ ते १९४२ या काळात मालोजींनी अनेक सवलती देऊन फलटण लोकसभा, लोकलबोर्ड आणि फलटण नगरपालिका या संस्थेतून लोकशाही मार्गाने निवडून आलेल्या सदस्यांना त्यांनी स्थान दिलेले होते. इ.स.१९४२ चा फलटण संस्थान कायदेमंडळाचा कायदा हा महत्त्वाचा होता. कायदेमंडळात एकूण १८ सदस्य असून त्यापैकी १२ प्रतिनिधी प्रजेमार्फत निवडले जात होते. ६ सदस्य सरकारमार्फत नियुक्त केले जात होते. कालांतराने शेतकरी संघाचे प्रतिनिधी बहुमताने कायदेमंडळात आले, त्यांनी स्थानिक संस्था, शाळा व लोकलबोर्ड सारख्या त्यांनी अनेक वेळा कामे केली. संस्थानच्या बाहेर ब्रिटिश प्रांतात काँग्रेसची चळवळ जोरात सुरू होती तसेच संस्थांनी मुलखात प्रजापरिषदमार्फत लोकांच्या मागण्यांचा पाठपुरावा होऊ लागला त्याचे पडसाद संस्थानात उमटले आणि प्रजापरिषद नावांची संस्था फलटण संस्थानात स्थापन करण्यात आली.

भारत सरकारने १९२९ मध्ये जाहीर केलेल्या यादीनुसार संस्थानांची संख्या ५६२ होती. १९२०-२२ मधील खिलाफत चळवळ आणि असहकार चळवळीमुळे संस्थानमधील प्रजा संघटित होऊ लागली. १९२७ मध्ये अखिल भारतीय प्रजापरिषद अधिवेशन घेण्यात आले. १९२९ च्या लाहोर अधिवेशनात पंडित जवाहरलाल नेहरूंनी स्पष्ट केले की ,The Indian states cannot live apart from the rest of Indian only people who have a right to

determine the future of the states must be the people of these states.^{२०}

तिसऱ्या गोलमेज परिषदेत पार्लमेंटची 'सिलेक्ट कमिटी' झाली व तिने सुचविलेल्या सुधारणांचा खर्डा १९३५ साली 'गव्हर्नमेंट ऑफ इंडिया ॲक्ट' या नावाने कायदा पास झाला.^{२१} १९३५ च्या कायदयानुसार १९३६-३७ मध्ये निवडणुका झाल्या त्यात ७ प्रांतांमध्ये काँग्रेसचे सरकार आले. त्यामुळे संस्थानातील जनतेत उत्साह निर्माण झाला. जनतेने संस्थानात आपल्या अधिकारांसाठी आवाज उठविणे सुरु केले. ३ सप्टेंबर १९४६ रोजी अस्थाई सरकार स्थापन करण्यात आले. सरदार पटेल यांनी संस्थांनाच्या देशभक्तीला आवाहन करून भारतात विलीन होण्यासाठी उत्तेजन दिले.

१५ ऑगस्ट १९४७ रोजी भारत स्वतंत्र झाला. तसेच अनेक संस्थांनाचे भारतात विलीनीकरण करण्यात आले. मुंबई प्रांताचे मुख्यमंत्री बाळासाहेब खेर यांच्या अध्यक्षतेखाली फलटण, जत, अक्कलकोट, कुरुंदवाड, सांगली, रामदुर्ग, मिरज, सावनुर, औंध, भोर व जमखिंडी इत्यादी संस्थांनाच्या अधिपतींनी विलीनीकरणाच्या करारनाम्यावर सहया केल्या. तसेच मुंबई प्रांतात संस्थाने सामील केल्याचे जाहीर करण्यात आले.

दक्षिण महाराष्ट्रातील १८ संस्थांनापैकी फलटण व सावंतवाडी ही दोन संस्थाने प्रामुख्याने पुरोगामी विचारांचे वाटतात कारण तेथे प्रजापरिषदेची स्थापना उशिरा झालेली आहे. वि.अ.पटवर्धन म्हणतात की, फलटण व सावंतवाडी संस्थानातील कारभार हा प्रजाहित असल्याने तेथे राजकीय चळवळीची गरज भासली नाही. आपल्या प्रजेची मागणी नसताना फलटण राजेंनी १९२९ मध्ये विधिमंडळाची स्थापना केली होती आणि ते लोकशाही मार्गाने चालत होती.

श्रीमंत मालोजीराजे नाईक निंबाळकर यांची कारकीर्द १९१६ ते १९४८ ही होती. आपल्या संस्थानात त्यांनी सुरुवातीपासूनच पुरोगामी धोरण स्वीकारले होते. ब्रिटिश सत्ता जास्त काळ भारतात टिकणार नाही याची त्यांना जाणीव होती.

संस्थानात मालोजींनी जबाबदार राज्यपध्दतीचा १९२८-२९ पासूनच स्वीकार केलेला होता. त्यांनी १९४२ मध्ये स्वतंत्र कायदा करून कायदेमंडळाला ज्यादा अधिकार दिलेले होते. भारत स्वतंत्र झाल्यानंतर मालोजींनी भारतातील लोकशाहीचे मनपूर्वक स्वागत केलेले आहे. मालोजीराजे यांनी ८ मार्च १९४८ रोजी फलटण संस्थान मुंबई प्रांतात विलीन केले. मालोजीराजे नंतर स्वतंत्र भारताचा नागरिक म्हणून काँग्रेस पक्षातही काम केले. असा हा सहिष्णुतावादी, कर्ते समाजसुधारक, उदारवादी व फलटण संस्थानचा अधिपती, थोर विचारवंत राजा काळाच्या प्रवाहाबरोबर बदलत गेलेला आहे.

मालोजीराजे नाईक निंबाळकर यांनी आपल्या संस्थानात सामाजिक, आर्थिक, शैक्षणिक व शेतीविषयक सुधारणा केल्या आणि फलटण संस्थानाच्या विकासात मोलाची भर घातली. मालोजीराजे हे समाजसुधारक होते. तसेच त्यांनी अनेक समाजसुधारकांना आर्थिक सहाय्य केलेले होते. भारतातील स्त्रीशिक्षणाचे पुरस्कर्ते महर्षी धोंडो केशव कर्वे यांच्याशी त्यांचा निकटचा संबंध आलेला होता. महर्षी कर्वे सारख्या थोर समाजसुधारक आपल्या संस्थानात यावा . मालोजीराजे यांनी समाजसुधारक महर्षी धोंडो केशव कर्वे यांना संस्थांनास येण्यास आमंत्रित केले होते. संस्थानामार्फत महर्षी कर्वेचा ८२ वा वाढदिवस १९ एप्रिल १९३९ रोजी साजरा करण्यात आला.^{२२} महर्षी धोंडो केशव कर्वे यांनी एस.एन.डी.टी महिला विद्यापीठ स्थापन केलेले होते. विधवांसाठी पुण्यात अनाथ बालिकाश्रम सुरू केलेला होता. या दोन्ही संस्थेशी मालोजीराव व त्यांच्या पत्नी लक्ष्मीदेवी यांचा निकटचा संबंध आलेला होता.

फलटण संस्थानात मालोजीराजे यांनी सत्कार समारंभ ठेवलेला होता. डॉ.आर. पी.परांजपे यांच्या अध्यक्षतेखाली सत्कार समारंभ जाहीर झालेला होता. स्वातंत्र्यसैनिक व केसरीचे दिर्घकाळ असणारे संपादक न.चि.केळकर हे फलटण संस्थानात सत्कार समारंभावेळी प्रमुख वक्ते होते.

फलटण नगरपरिषद, फलटण संस्थान व लोकल बोर्ड यांच्या मार्फत महर्षी धोंडो केशव कर्वे, डॉ.आर.पी.परांजपे आणि न.चि.केळकर यांचा १९३९ मध्ये फलटण येथे मोठा कार्यक्रम घेऊन त्यांचा सन्मान करण्यात आला. तसेच महर्षी कर्वे, डॉ. आर. पी. परांजपे आणि न.चि.केळकर यांना सन्मानपत्र देण्यात आले. महर्षी कर्वेना त्यांच्या हयातीपर्यंत वार्षिक ६०० रु.अनुदान फलटण संस्थानामार्फत जाहीर केले होते. ^{२३}

मालोजीराजे यांनी आपल्या भाषणात महर्षी धोंडो केशव कर्वे हे या युगातील सर्वश्रेष्ठ समाजसुधारक आहेत असा त्यांचा गौरव करून उल्लेख केलेला आहे. त्यासंबंधी प्रशासकीय अहवालात खालील महत्त्वपूर्ण माहिती नमूद करण्यात आली आहे.

“ Shrimanat Rajasaheb then announced in his speech a grant of an annuity of Rs.600 to prof.karve in recognition of his great social and national service to Maharashtra and the country as a whole .He said that prof.karve was the greatest social reformer of his age ,who had steasily followed his own convictions and that his achievement bespoke of his undaunted courage and energy.He never knew rest .”^{२४}

फलटण नगरपालिकेचे अध्यक्ष हिरामण बाळाराम तेली यांनी महर्षी कर्वेच्या संदर्भात असे म्हटले आहे की, सुमारे पन्नास वर्षांपूर्वी महाराष्ट्रात सुशिक्षित पदवीधरांच्या मनाला अत्यंत खेद उत्पन्न करणाऱ्या दोन मुख्य गोष्टी होत्या, त्या म्हणजे स्त्रियांची करुणास्पद वैधव्यस्थिती व त्यांचा अशक्तपणा या होत. परंतु या गोष्टीकडे लक्ष देऊन त्या नाहीशा करण्याकरता स्वतः झीज सोसून प्रयत्न करणारे महात्मे हाताच्या बोटांवर मोजण्याइतके निघाले नाहीत. आम्हाला तर त्या काळात कै.आगरकर व आपण स्वतः यांखेरीज या कार्याला वाहून घेतलेले कोणीही थोर पुरुष दिसत नाहीत. आपला पुनर्विवाह व त्यामुळे आपणां उभयतांस सोसावे लागलेले अनन्वित हाल व मानखंडना यांनी कोणाचेंही धैर्य खचूनच गेले असते.

परंतु आपल्या मनांत त्यायोगे अधिकच जागृती उत्पन्न झाली व स्त्रियांची उन्नती नुसत्या पुनर्विवाहाने होण्यासारखी नसून त्याकरिता शिक्षणच अवश्य आहे असे आपल्या मनाने घेतले आणि मग या विचारांतूनच अनाथबालिकाश्रम या संस्थेची कल्पना निघून तिची स्थापना आपल्या हातून झाली. अनाथबालिकाश्रमाची पहिली झोपडी व तिच्यातील पहिली विद्यार्थिनी पाहतांना आजची त्याची अनेक अंगानी झालेली भव्य व विस्तारपूर्ण परिणती आपल्या तरी मनांत कधी आली असेल काय? परंतु आपले आयुष्य म्हणजे अखंड उत्क्रांतीची एक सोपान परंपराच होय. अनाथ बालिकाश्रम, महाविद्यालय, निष्काम कर्मकाठ, भारतवर्षीय महिला विद्यापीठ, या संस्था पाहिल्या म्हणजे तेवढ्यावरूनसुद्धा आमच्या म्हणण्याची सत्यता दिसून येईल.^{२५}

महर्षी धोंडो केशव कर्वे यांचा फलटण संस्थानमार्फत सन्मान करण्यात आला. महर्षी कर्वे यांनी फलटण संस्थानात भाषण दिले. त्यावेळी ते म्हणाले, आज सकाळी मी माझ्या मित्रांबरोबर गावांत फेरफटका करून आलो तेव्हा या लहानश्या शहरांत सर्वत्र नीटनेटकेपणा व स्वच्छता आढळली. येथील म्युनिसिपॅलिटीने त्या दृष्टीने उत्कृष्ट काम चालविले आहे. आमच्या संस्थासंबंधी मानपत्रांत जे गौरवोद्गार काढण्यात आले आहेत त्याबद्दल मला एकच गोष्ट सांगावयाची आहे ती ही की, ही कामे एका व्यक्तीची नव्हतच. त्यांना निमित्तमात्र एक व्यक्ति दिसते. परंतु त्यांच्या मागे कितीतरी व्यक्ति व समाज असतात.^{२६} महर्षी कर्वे यांनी असाही उल्लेख केला आहे की, फलटण हे दक्षिणेतील सर्वात जुने संस्थान असून, काही काल स्त्रियांनी ही त्यावर राज्य केलेले आहे. श्रीमंत आईसाहेब यांना दक्षिणेतील अहिल्याबाई समजतात. असे मानपत्रात म्हटले आहे. सौ. राणीसाहेब यांना ही त्यांच्या पंक्तित घालावे असे मी म्हणतो, महिला परिषदेची अर्धवार्षिक सभा त्यांच्या हातूनच पार पडू शकली. त्यांच्या प्रयत्नामुळे या लहानश्या शहरांत स्त्रियांनीही किती पुढे पाऊल टाकले आहे ते पाहून मला अत्यंत आनंद झाला. येथे पुरुषांसाठी एक क्लब असून स्त्रियाही त्याच्या सभासद आहेत

असे ऐकलें. यावरून आपण दिवसेंदिवस पुढे जात असल्याचे दिसून येईल. मागे जाण्याचे दिवस आता संपले. पुरुषांत व स्त्रियांत एक प्रकारची भिंत उभी असते. फलटण संस्थानात ही भिंत नाहीशी करण्याचे श्रेय श्री. सौ. राणीसाहेबानांचे द्यावयास पाहिजे. ^{२७}

५.३.२ डॉ. र. पु. परांजपे यांची फलटण संस्थानास भेट

डॉ. रघुनाथ पुरुषोत्तम परांजपे यांनी फलटण शहर म्युनिसिपॅलिटी व फलटण संस्थानास वेळोवेळी भेट दिलेली आहे. १९३९ मध्ये रॅंग्लर परांजपे यांचे फलटण नगरपालिका व फलटण संस्थान तर्फे सत्कार करण्यात आला होता. रॅंग्लर परांजपे यांना संस्थेच्या वतीने मानपत्र ही देण्यात आले होते. तत्कालीन फलटण नगरपालिका व फलटण संस्थानचे सभासद हिरामण बाळाराम तेली यांनी रॅंग्लर परांजपे यांना देण्यात येणारे मानपत्र यामध्ये असा उल्लेख आहे की, आज फलटण शहर म्युनिसिपॅलिटी व फलटण संस्थान लोकल बोर्ड या उभय संस्थातर्फे आम्ही आपले मनःपूर्वक स्वागत करीत आहोत. आज आपल्या आगमनाने आम्हांला फार आनंद होत असून आपण आम्हांला आपणांस हे मानपत्र देण्याची संधी दिली यामुळे आमचा मोठा बहुमान झाला असें आम्हांला वाटत आहे. आपली ही भेट आमच्या इतिहासप्रसिद्ध व जुन्या संस्थानात विशेष संस्मरणीय समजली जाईल यांत शंका नाही. ^{२८}

रॅंग्लर परांजपे हे १९३९ साली फलटण संस्थानात आले होते. रॅंग्लर परांजपे यांच्या हस्ते मुख्य प्राथमिक शाळेच्या नवीन इमारतीचा पाया खोदण्याचा समारंभ झाला होता. प्राथमिक शिक्षण हे स्थानिक संस्थांचा कार्यापैकी प्रमुख कार्य आहे. संस्थानचा शैक्षणिक कार्यात रॅंग्लर परांजपे यांचे नेहमीच मार्गदर्शनाचा व आशीर्वादाचा लाभ मिळालेले होते.

हिरामण तेली यांनी रॅंग्लर परांजपेचे सन्मान करतेवेळी म्हणाले की, आपली अलौकिक बुद्धिमत्ता, कर्तव्यपरायणता, निःस्वार्थता व ओजस्विता या गुणांचा प्रत्यय आजवर अनेक वेळा आला आहे. विद्यार्थीदशेत आरंभापासून सीनिअर रॅंग्लर

होईपर्यंत वर्गात अगर परीक्षेत दुसरा नंबर मिळविण्याचे दुर्भाग्य कधी आपण अनुभविलें नाही. आपण ज्या काळात सीनिअर रँगलर झालात त्या काळचे अनेक सामान्य मॅट्रिक गृहस्थ देखील आपल्यापेक्षा किती तरी अधिक पगार मिळवत असत. परंतु जगांत अद्वितीय असा विश्वविद्यालयीन मान मिळवूनही आपण केवळ दरमहा पाऊणशे रुपये पगारावर स्वार्थत्यागाच्या पायावर उभारलेल्या अशा आपल्या आवडत्या डेक्कन एज्युकेशन सोसायटीत आजन्म सेवक म्हणून काम केले.^{२९}

रँगलर परांजपे यांनी राजकीय व धार्मिक मतांच्या बाबतीत केव्हाही कोणाची गुलामगिरी केली नाही. वडील मताश्री यांच्या विषयी अत्यंत आदर असूनही तत्त्वनिष्ठेमुळे महत्वाच्या धार्मिक प्रश्नांच्या बाबतीत त्यांना खुश करण्याचा प्रयत्न केला नाही. रँगलर परांजपे यांनी यांनी आयुष्यभर प्रचार केला असेल तर तो 'बाबावाक्यं प्रमाणम्' या विचारसरणी विरुद्ध होय. अगरकर, टिळक, आपटे व गोखले या महान विभूतींनी डेक्कन एज्युकेशन सोसायटीच्या सुरुवातीस ज्या उत्कृष्ट परंपरा घालून दिल्या, त्या त्यांनी म्हणजे रँ.परांजपे यांनी पूर्णावस्थेला पोचविल्या यांत शंका नाही.^{३०}

फलटण नगरपरिषदेची सन १८६८ मध्ये स्थापना झाली.^{३१} तसेच लोकलबोर्ड ही संस्था सन १९३१ साली स्थापन झाली. १९३९ मध्ये फलटण नगरपरिषदेचे अध्यक्ष हिरामण तेली परांजपेना म्हणाले, एका युरोपियन पाहुण्याने तर हिंदुस्थानांत हे शहर सर्वात स्वच्छ अशातले आढळले असा शेरा लिहून ठेवला आहे. तसेच येथील पाणीपुरवठा ही एक आम्हाला अभिमानास्पद अशी गोष्ट आहे. इतके स्वच्छ, विपुल व बिनखर्ची पाणी कोणत्याही म्युनिसिपॅलिटीला लाभलें नसेल. मात्र या कामाकरिता लागलेला सर्व खर्च श्रीमंत राणीसाहेबांनी सोसून हा पाणीपुरवठा विनामुल्य आमच्या स्वाधीन केला आहे. या गावात विद्युत्प्रकाश व काही भागाला अंडरग्राउंड ड्रेनेज याही सोयी उपलब्ध आहेत.^{३२}

डॉ.र.पु.परांजपे यांनी फलटण नगरपालिका व फलटण संस्थानाचे कौतुक केलेले आहे. रंगलर परांजपे म्हणतात की, मी ज्यावेळी येथे आलो त्यावेळी येथे अनेक सुधारणा दिसून आले. संस्थानचा व स्थानिक स्वराज्याचा कारभार कसा चालवावा याचे उत्तम उदाहरण आहे.^{३३} तत्कालीन वेळी संस्थानामार्फत अनेक लोकोपयोगी कामे चालत होती. रंगलर परांजपे पुढे म्हणतात की, आज इतर कित्येक संस्थांनात अशांतता पसरलेली दिसत आहे. सध्याचा काळ दगदगीचा व काळजीचा आहे. परंतु आपल्या संस्थानात सर्वत्र प्रगती दिसून येत आहे. फलटण संस्थानप्रमाणे राजा व प्रजा यांचे संघटन अशा प्रकारचे राहिले तर संस्थाने आपल्या प्रगतीला विरोधक न ठरता त्यांची आपणांला मदतच होईल यांत शंका नाही. आपले संस्थान लहान असले तरी राज्यकारभारांत राजाचें मन असलें म्हणजे किती काम करतां येते हे त्यावरून उत्तम रीतीने दिसून येते.^{३४}

५.३.३ न.चि. केळकर यांची फलटण संस्थानास भेट(१९३९)

नरसिंह चिंतामण केळकर हे महाराष्ट्रातील तत्कालीन सर्व राजकीय चळवळींचा व सार्वजनिक कार्याचा इतिहासाशी निगडित होते. अखिल हिंदुस्थानच्या धडाडीचे राजकारणाचे एकमेव पुढारी लोकमान्य बाळ गंगाधर टिळक यांचे वारसा न.चिं.केळकर यांनी चालविला. राजकारणात महाराष्ट्राचे स्वतःचे असे विशिष्ट स्थान आहे. ते कायम राखण्याकरिता व त्यापासून महाराष्ट्र वेगळा होऊ नये म्हणून लोकमान्यांच्या मागे वीस वर्षे न.चिं.केळकर झगडत राहिले होते. हिंदुस्थानच्या राजकीय क्षितिजावर कितीही नवीन तारे उगवले तरी लोकमान्य टिळकांचे स्थान ध्रुवाप्रमाणे अढळ असे आहे; व त्या ताऱ्यावर दृष्टि ठेवून जे आपल्या राजकीय चळवळीचे वारसा चालवितील तेच अखेर यशस्वी होतील असा महाराष्ट्राचा दृढ विश्वास आहे.^{३५}

महाराष्ट्रातील राजकारण अनेक वर्षे न.चिं केळकर यांच्या हाती होते. भावनावश होऊन तात्पुरती लोकप्रियता संपादन करण्यासाठी केळकरांनी आपल्या बुध्दीला न पटणारा उपदेश तरुण पिढीला केला नाही. केळकरांचा अंगचा आणखी

एक गोष्ट नमूद करावी वाटते ते म्हणजे, राजकीय पक्षोपक्षांत अन्य पक्षांतील व्यक्तिविषयीं जी तेढ व त्यांच्यातील सदगुणांबद्दलही अनादर दिसून येतो ती तेढ अगर तो अनादर आपल्या ठिकाणी कधीही दिसून आली नाहीत. उलट इतर पक्षांतील श्रेष्ठ व्यक्तिबद्दल योग्य आदर व गुणग्राहकताच आपण सदैव व्यक्त केली आहे. आपल्यांतील गुणांचा इतका उत्कर्ष झाला आहे की अलिकडे सर्व पक्षात आपल्या गुणांचे अनुकरण करणारी मंडळी दिसू लागली आहेत; त्यामुळे सर्व पक्षात आपल्याला तर मानांचे विशेष स्थान प्राप्त झाले आहेत.परंतु त्याहि पेक्षा समाधानाची गोष्ट म्हणजे सर्व पक्षांत हल्लीं परस्परांत विचारविनिमय शक्य होऊन त्यायोगे महाराष्ट्रांत एकी उत्पन्न होण्यास मदत होईल अशीं चिन्हे दिसू लागली आहेत. कारण महाराष्ट्र सर्व गुणांनी संपन्न असला तरी केसरीनेच एकदां म्हटल्याप्रमाणें तो 'एकांडा शिलेदार' आहे. त्याला शिलेदाराचा मनसबदार करून त्याचा एकजुटीचा पथकाकडून महाराष्ट्राचें राजकारण यशस्वी करण्याचें कार्य आपण सतत करीत आलां व यांतच आपली खरी थोरवी आहे. ^{३६}

फलटण संस्थानतर्फे न.चिं.केळकरांना सन्मान व मानपत्र देण्यात आले. त्यावेळी केळकर यांनी स्थानिक स्वराज्यासांबंधी काही गोष्टी सांगितले केळकर म्हणतात , जन्माच्या नात्याने मी संस्थानी प्रजानन आहे. शेवटी हिंदुस्थानला संस्थानेच उपयोगी पडतील अशी माझी प्रामाणिक समजूत आहे. अलीकडे संस्थाने म्हणजे सरकारच्या खिशांतील झालेली दिसतात. पण क्रांती होण्याची वेळ आली तर संस्थाने ही या देशाच्या मार्गातील धोंड न होतां आपल्या उपयोगीच पडतील अशी माझ्या मनाची भोळी समजूत आहे. अखिल हिंदुस्थानचा उत्कर्ष व्हावयाचे असेल तर संस्थांनाचा उदय व उत्कर्ष शक्य त्या सुधारणा करून करवून ती पुढे उपयोगी पडणारी म्हणून कूस ठेवणें जरूर आहे. इटलीचा इतिहास वाचला तर त्या राजाला पुढे आणण्याचे कार्य एका संस्थानच्या राजानें केले आहे हे आपणांला दिसून येईल व म्हणून माझी अशी समजूत आहे कीं, अखेरीस संस्थानचे आपल्या उपयोगी पडतील. ^{३७}

केळकर म्हणतात की, म्युनिसिपॅलिटी व लोकलबोर्ड या संस्था आम्हांला नवीन नाहीत. ग्रामसंस्थांच्या रूपाने त्या पूर्वीही अस्तित्वात होत्या असे मला वाटते. पूर्वी गावचा खटला बाहेर जात नव्हता. उत्तम भट्टी कोणती तर जिचा धूरही बाहेर जात नाही ती. तसेच गांव उत्तम कोणतें, तर येथील वाद बाहेर जात नाही ते. ही गोष्ट साध्य होण्यासाठी गांवांनाही त्या दृष्टीने हक्क मिळाले पाहिजेत. मनुष्य स्वभाव सर्व काळी सारखाच असतो. गांवात गुन्हे झाले तर त्याचा परिहार गांवातच झाला पाहिजे. कांही काळाने ग्रामसंस्था पुन्हा प्रबल होतील व आपला कारभार आपणच करतील. ^{३८}

केळकर यांनी स्थानिक स्वराज्य संस्था व कारभार या विषय माहिती फलटण दरबारात सत्कार समारंभावेळी दिलेली आहे. न.चिं. केळकर सांगतात की, स्थानिक स्वराज्याच्या राज्यकारभारांत भाग घेण्याला एखादा माणूस चटावला म्हणजे मुंगळ्यासारखा त्यालाच चिकटून बसतो ही गोष्ट वाईट आहे. त्यामुळे द्वेषभाव वगैरे वाढतात ! केवळ कर्तव्यबुद्धी म्हणून कांही वर्षे स्वार्थत्यागपूर्वक हे काम करावें. आपण स्वराज्याची विभागणी करीत खाली गेलो तर कोठे तरी म्युनिसिपॅलिटी व लोकलबोर्ड येतेंच की नाही ? त्याचा कारभार जर आम्ही न करावा तर करावा कोणी ? माणसाची पारख, माणसाची बुद्धी, मोठ्या गोष्टी अंगावर घेण्याची त्याची तयारी, यांची परीक्षा म्युनिसिपॅलिटी सारख्या लहान क्षेत्रांतच होते. ^{३९}

“ India's great educationalist, great philosopher, India's future vice-president and president Dr. S. Radhakrishnan paid visit to phalatan state on 28th july 1941 A.d At that time Dr . s . Radhakrishnan M . A , D . Lit , L.LB, was vice chancellor of Banaras Hindu University . Malojiraje had a great regard for S . Radhakrishnan who was honoured by phaltan state . He was presented with an amount of Rs . 11602-4-0. This news was published in the phaltan state . Gazette, on 15th August 1941 A.

D. This indicates that great man of international repute visited phalatan state due to the contact of malojirao " ⁸⁰

५.३.४ श्रीमंत मालोजीराजे व कर्मवीर भाऊराव पाटील यांचे संबंध

महाराष्ट्रातील रयत शिक्षण संस्थेचे संस्थापक कर्मवीर भाऊराव पाटील यांच्या कार्यास प्रथम पासूनच मालोजीराव यांचा आधार होता. भाऊराव पाटील(अण्णा) यांच्या अडचणी वेळी मालोजीराव यांनी आर्थिक सहाय्य केले आहे. मालोजीराजेंनी कर्मवीर भाऊराव पाटील यांच्या संस्थेस आपला बंगला व जमीन दिली. त्यावेळी भाऊराव पाटील यांनी 'रयत सेवक मालोजीराव' लेख लिहिला आहे. ह्या लेखामध्ये कर्मवीर म्हणतात, फलटण हे महाराष्ट्रात सगळ्यांत जुने संस्थान आहे ते महाराष्ट्रात फलटण चौऱ्याऐंशी म्हणून प्रसिध्द आहे.श्री.मालोजीराव हे बोलके समाजसुधारक नसून कृतिशील समाजसुधारक आहेत. त्यांच्या ठिकाणी जातीधर्मादी भेदाभेद नाहीत, त्यांच्या संस्थानात ब्राम्हण व गुजराती समाजांना चांगली प्रगती करून घेता आली. निव्वळ बहुजन समाजासाठी म्हणून त्यांनी खास असे काही केले नाही. सर्वाकडे समदृष्टिने पाहिल्यामुळे बहुजन समाज, जो समाजाचा खालचा थर त्याची फारशी उन्नती झाली नाही, तथापि अलीकडील काही वर्षात फलटणच्या हायस्कूलमध्ये बऱ्याच सवलती ठेवल्यामुळे बहुजन समाजातील काही विद्यार्थ्यांना शिक्षण घेता आले आहे, माझ्या संस्थेसाठी आपला सातारा येथील बंगला व साडेदहा एकर जमीन आणि त्या बरोबर ५ हजार रुपयांची देणगी आपणांहून दिली. हे त्यांचे औदार्य मला कधीही विसरता येणार नाही, ते आमच्या संस्थेचे पहिलेच आश्रयदाते होत. त्यांचे व माझे वैयक्तिक अथवा राजकीय मतभेद असल्यामुळे मी त्यांच्यावर अनेक वेळा टिका केली असूनही त्यांनी माझ्यावर व माझ्या संस्थेवर पहिल्या इतकेच प्रेम कायम ठेविले आहे. ⁸¹

५.३.५ सर जदूनाथ सरकार यांची फलटण संस्थानास भेट

सर जदूनाथ सरकार यांनी १९३२ साली फलटण संस्थेस भेट दिली. फलटणमध्ये असणाऱ्या 'मुधोजी हायस्कूल' ची पाहणी सरकारने केली होती.

हायस्कूलची सर्वांगीण पाहणी केल्यानंतर जदूनाथ सरकारनी मुधोजी हायस्कूल विषयी प्रशंसा केली आहे.

“ I visited this school in the afternoon of 2nd January 1932 and was pleased to observe the general improvement affected in the ground and surroundings. The garden carefully laid out, and new branches of activity for the benefit of the students it makes a distinct advance on the state of things as it was two years ago during my first visit to phaltan. The spirit of alertness and devotion to duty which I noticed in the staff and the bright healthy look of the boys and their admirable orderliness and attention, impressed me very favourably. So far as I can judge the head master and his colleagues deserve credit for raising this school in and out of the way to town to such a high and promising level.” ⁸²

इतिहासकार सर जदूनाथ सरकार यांची वरील प्रशंसा पाहिल्यानंतर तत्कालीन 'मुधोजी हायस्कूलचे' शैक्षणिक क्षेत्रातील महत्त्व व स्थान स्पष्ट होते.

५.३.६ विल्सन व पत्नी लेडी यांची फलटण संस्थानास भेट

विल्सन हे मुंबई प्रांताचे गव्हर्नर होते. सन १९२७ मध्ये विल्सन व त्यांची पत्नी लेडी विल्सन यांनी फलटण संस्थान व नगरपालिकेस भेट दिली. श्रीमंत मालोजीराजे यांनी त्यांचा सत्कार केला. तसेच मानपत्र देण्यात आले. गव्हर्नर विल्सन यांनी मालोजीराजे यांच्या प्रशासनाचे कौतुक केले आहे. गव्हर्नर विल्सन यांनी फलटण संस्थानचे कौतुक कशाप्रकारे केले आहे. हे पुढील बाबींवरून लक्षात येईल.

His excellency and Lady wilson were received by the chief saheb and the political Agent Mr . Brander at the lonand station at 8 . 45 A.M. The chief saheb presented the state officious and garlanded their excellencies , who then motored to phaltan to receive the Municipal Address at 9 .30 A.M. After their arrival a

salute of 17 guns was fired and the state Guard of Honour was inspected by his excellency, accompanied by the chief saheb and the political agent . Then followed the presentation of the municipal commissioners . The address was read by the president Rao Bahadur G. V. Jogalekar , the then karbhari of the state offering hearty grections and the tendering cordial welcome to their excellencies on their first visit to this historical place .Admiration was expressed for his excellencies popular sympathetic and liberal conduct of public affairs in the presidency proper .And graceful tribute was paid to the noble example of lady wilson ,inspiring various movements in the presidency for the relief of suffering masses and for the - amelioration of the condition of the poor women and children of the countey. The address then went on to point out with pride the steady progress made by this institution under the rule of thr late chief saheb and also the liberal and sympathetic policy of the present ruler , who has been taking keen interest in its affairs and is giving it free scope and help to carry out works of public utility.^{४३}

५.४ फलटण संस्थानात सर्व धर्मियांना समान वागणूक

श्रीमंत मालोजीराजे उर्फ नानासाहेब नाईक निंबाळकर यांनी १९१७ ते १९४८ या कालावधित फलटण संस्थानात राज्यकारभार केला. मालोजीराजेंनी संस्थानात अनेक कायदे केले. संस्थानात लोकोपयोगी अनेक कामे करून घेतली आणि फलटण संस्थानाचे नाव मोठे केले. फलटण संस्थानात अनेक धर्माचे लोक रहात होते. मालोजीराव सर्व धर्मांना समानतेची वागणूक देत होते. मालोजीराजे हे सहिष्णुतावादी होते. उदाहरणार्थ फलटण संस्थानात जैन धर्मीय लोक ही व्यापारानिमित्ताने संस्थानात राहत होते. जैनधर्म संस्थापक महावीर यांच्या जयंतीचा दिवस हा अहिंसा दिन म्हणून सर्वत्र पाळावा तसेच संस्थानच्या हद्दीत

पशुहत्या करण्यास बंदी करण्यात यावी. असे मालोजीराजे यांचे विचार होते त्यामुळे मालोजी सहिष्णुतावादी होते.^{४४}

मालोजीराजे हे समाजसुधारक होते. त्यांनी जातीभेद, धर्मभेद कधी पाळला नाही. संस्थानात सर्वांना समान वागणूक दिली. त्यांच्या संस्थानात ब्राम्हण व गुजराती समाजांना चांगली प्रगती करता आली. बहुजन समाजातील मुलामुलींना शिक्षण घेता यावे म्हणून त्यांनी संस्थानात शिक्षणाचा प्रसार केला. सर्व धर्मातील मुलेमुली शिकावे म्हणून संस्थानात मालोजींनी सक्तीचा कायदा केला होता. फलटण संस्थानात सामाजिक, धार्मिक व राजकीय सुधारणांचा विकास मालोजीराजे नाईक निंबाळकर यांनी केला. लोकसभा, लोकलबोर्ड व फलटण नगरपालिका या संस्थेतून लोकशाहीमार्गाने निवडून आलेल्या सदस्यांना त्यांनी कायदेमंडळात स्थान दिले. मालोजीराजे नाईक निंबाळकर हे लोकशाही मार्गाने राज्यकारभार करणारे संस्थानिक होते.

५.५ समारोप

अशाप्रकारे फलटण संस्थानाचा राजकीय, सामाजिक, सांस्कृतिक यामध्ये शैक्षणिक विकास करण्याचे कार्य मालोजीराजे नाईक निंबाळकर यांनी केलं. शेतीचा विकास व्हावा या दृष्टीने शेतीकडे लक्ष पुरविले. फलटण नगरपरिषदेचा विकास घडवून आणला. फलटण नगरपरिषदेमार्फत प्राथमिक शाळांचा विकास केला. तसेच नवीन काही प्राथमिक शाळा काढल्या. समाजामध्ये परिवर्तन घडविण्याचे महत्त्वाचे साधन म्हणजे शिक्षण होय. प्रत्येक व्यक्ति साक्षर झाल्याशिवाय समाजाची प्रगती होणार नाही हे मालोजीराजेंनी जाणले होते. श्रीमंत मालोजींनी फलटण, माळशिरस, माण व खटाव तालुक्यातील गरीब मुलांना उच्च शिक्षणाची सुविधा उपलब्ध व्हावी म्हणून त्यांनी २० जून १९५७ रोजी 'मुधोजी महाविद्यालयाची' स्थापना केली.

श्रीमंत मालोजीराजे यांनी आपल्या संस्थानात शेतकऱ्यांचे खाजगी सावकारापासून मुक्तता करायची असेल तर सहकारी चळवळीस प्रोत्साहन दिले

पाहिजे. संस्थानात मालोजीराजेंनी सहकारी पतपेढ्या, सोसायट्या व बँक स्थापना केली व शेतकऱ्यांना कमी दरात कर्ज पुरवठा केला.

भारताचे माजी राष्ट्रपती डॉ.सर्वपल्ली राधाकृष्णन यांना फलटण संस्थानात आणून त्यांचा सत्कार केला.त्याच बरोबर महर्षी धोंडो केशव कर्वे, रँगलर परांजपे, न.चि.केळकर यांचाही फलटण संस्थानात सत्कार करण्यात आलेला होता. शिक्षणमहर्षी कर्मवीर भाऊराव पाटील व मालोजीराजे यांचा जिव्हाळ्यांचा संबंध होता. कर्मवीर भाऊराव पाटील यांचा विषयी मालोजीराजेना आदर वाटत होता. जदूनाथ सरकार यांनी ही फलटण संस्थानात भेट दिली होती. विल्सन हे मुंबई प्रांताचे गव्हर्नर होते. सन १९२७ मध्ये विल्सन व त्यांची पत्नी लेडी विल्सन यांनी फलटण संस्थान व नगरपालिकेस भेट दिली.सर जदूनाथ सरकार यांनी १९३२ साली फलटण संस्थेस भेट दिली. फलटणमध्ये असणाऱ्या 'मुधोजी हायस्कूल' ची पाहणी सरकारने केली होती. फलटण संस्थानतर्फे न.चिं.केळकरांना सन्मान व मानपत्र देण्यात आले.

श्रीमंत मालोजीराजे उर्फ नानासाहेब नाईक निंबाळकर यांनी १९१७ ते १९४८ या कालावधित फलटण संस्थानात राज्यकारभार केला. मालोजीराजेंनी संस्थानात अनेक कायदे केले. संस्थानात लोकोपयोगी अनेक कामे करून घेतली आणि फलटण संस्थानाचे नाव मोठे केले. फलटण संस्थानात अनेक धर्मांचे लोक रहात होते. मालोजीराव सर्व धर्मांना समानतेची वागणूक देत होते. मालोजीराजे हे सहिष्णुतावादी होते. उदाहरणार्थ फलटण संस्थानात जैन धर्मीय लोक ही व्यापारानिमित्ताने संस्थानात राहत होते. जैनधर्म संस्थापक महावीर यांच्या जयंतीचा दिवस हा अहिंसा दिन म्हणून सर्वत्र पाळावा तसेच संस्थानच्या हद्दीत पशुहत्या करण्यास बंदी करण्यात यावी. असे मालोजीराजे यांचे विचार होते त्यामुळे मालोजी सहिष्णुतावादी होते.

मालोजीराजे हे समाजसुधारक होते. त्यांनी जातीभेद, धर्मभेद कधी पाळला नाही. संस्थानात सर्वांना समान वागणूक दिली. सर्व धर्मातील मुलेमुली

शिकावे म्हणून संस्थानात मालोजींनी सक्तीचा कायदा केला होता. फलटण संस्थानात सामाजिक, धार्मिक व राजकीय सुधारणांचा विकास मालोजीराजे नाईक निंबाळकर यांनी केला. लोकसभा, लोकलबोर्ड व फलटण नगरपालिका या संस्थेतून लोकशाहीमार्गाने निवडून आलेल्या सदस्यांना त्यांनी कायदेमंडळात स्थान दिले. मालोजीराजे नाईक निंबाळकर हे लोकशाही मार्गाने राज्यकारभार करणारे संस्थानिक होते.

संदर्भ

- १) फलटण संस्थानचे वार्षिक प्रशासकीय अहवाल,वर्षे १९१७,१८, पृ.१
- २) कित्ता ,वर्षे १९३२३३ , पृ.५
- ३) देशमुख विश्वासराव, मालोजीराजे, २००४, पृ.३४, ३५
- ४) कित्ता ,पृ.३५
- ५) फलटण संस्थानचे वार्षिक प्रशासकीय अहवाल,वर्षे १९३६ ,पृ.३
- ६) फलटण संस्थानचे वार्षिक प्रशासकीय अहवाल,
वर्षे १९३१३२ , पृ.४४
- ७) कित्ता , वर्षे १९२७२८ ,पृ.१८
- ८) कित्ता.
- ९) Annual Administration Report of The phaltan state,year-1927-
28,p.8
- १०) फलटण दरबार आज्ञापत्रिका, वर्षे १९२९ ,पृ. ७५
- ११) फलटण संस्थानचे वार्षिक प्रशासकीय अहवाल.
वर्षे १९२२२३, पृ.९
- १२) Gawade S.M. ,'History of Phaltan State', unpublished ph.d
thesis, shivaji University,Kolhapur,2001,p.279
- १३) फलटण दरबार आज्ञापत्रिका ,वर्षे १९४७ ,पृ. ३
- १४) फलटण संस्थानचे वार्षिक प्रशासकीय अहवाल, वर्षे १९२८-२९, पृ.३
- १५) Annual Administration Report of The phaltan state,year-1932-
33,p.2
- १६) फलटण संस्थानचे वार्षिक प्रशासकीय अहवाल,
वर्षे १९३१३२ , पृ.५६
- १७) कित्ता , वर्षे १९३२३३ ,पृ.३

१८) Annual Administration Report of The phaltan state, year-1932-
33, p.5

१९) फलटण संस्थानचे वार्षिक प्रशासकीय अहवाल,
वर्षे १९३९, ४० , पृ. ४५

२०) बी.एल.ग्रोव्हर ; एन .के.बेल्हेकर , 'आधुनिक भारताचा इतिहास '
एस.चंद आणि कंपनी लि., दिल्ली , २००३ , पृ.६७

२१) आचार्य शं.द.जावडेकर , 'आधुनिक भारत', कॉन्टिनेटल प्रकाशन, पुणे,
१९३८, पृ.४०६

२२) फलटण संस्थानचे वार्षिक प्रशासकीय अहवाल, वर्षे १९३८-३९ , पृ. ७

२३) कित्ता.

२४) कित्ता , पृ.७

२५) फलटण दरबार आज्ञापत्रिका , वर्षे १९३९ , पृ. ५

२६) कित्ता , पृ.६

२७) कित्ता .

२८) कित्ता , पृ.७

२९) कित्ता .

३०) Paranjpye, Eighty Four not out, National Book Traik, 1961,
P.76

३१) उपरोक्त , पृ.७

३२) कित्ता , पृ.७८

३३) कित्ता .

३४) कित्ता .

३५) फलटण दरबार आज्ञापत्रिका , वर्षे १९३९ , पृ. ९

३६) कित्ता , पृ.९१०

३७) कित्ता , पृ.९१

- ३८) कित्ता ,पृ.१२
- ३९) कित्ता .
- ४०) S.M.Gawade,'History of phaltan State' ,unpublished ph.D
thesis ,Shivaji University, Kolhapur ,2001 ,p.293
- ४१) S.M.Gawade,'History of phaltan State' ,unpublished M.phil
Thesis ,Shivaji University, kolhapur,1996, p.85
- ४२) फलटण संस्थानचे वार्षिक प्रशासकीय अहवाल, वर्षे १९३२३३ , पृ.७९
- ४३) Annual Administration Report of The phaltan state,year-1899-
1900 , p.2
- ४४) फलटण दरबार आज्ञापत्रिका ,वर्षे१९३८ ,पृ. १८

प्रकरण सहावे उपसंहार

फलटण हे महाराष्ट्रातील ऐतिहासिकदृष्ट्या महत्त्वाचे संस्थान होते. फलटण शहर सांस्कृतिक, शैक्षणिक व राजकीयदृष्ट्या महत्त्वपूर्ण आहे. सन १९४८ पूर्वी फलटण शहर संस्थानिकांचे राजधानीचे ठिकाण होते. फलटण संस्थान प्राचीन असून त्याची स्थापना सन १२८४ मध्ये निंबराज यांनी केली होती. प्राचीन वाङ्मयात फलटणचा उल्लेख 'पळयठान' असा आलेला आहे. फलटण शहरात काही पुरातन मंदिरे असून ती फलटणच्या प्राचीनतेची जाणवि करून देतात. प्राचीन मींदरामध्ये रामेश्वर, जबरेश्वर, माणकेश्वर, शिवमंदिर व श्रीराम मंदिर इत्यादी मंदिराचा समावेश आहे. फलटण शहरास महानुभाव पंथाची काशी असे ही म्हटले जाते. फलटण शहर व संस्थानचा प्राचीन इतिहास वैभवशाली आहे.

राजस्थानातील परमार या रजपूत घराण्यातील निंबराज ही व्यक्ती सन १२७० च्या सुमारास दक्षिणेत आली होती. निंबराज याच्यकडे भरपूर संपत्ती होती. त्यामुळे त्याने एक गाव वसविला त्यास निंबळक हे नाव दिले. या गावाच्या नावावरूनच पुढे या घराण्याचे नाव निंबाळकर असे पडले. काही कालांतराने निंबराजास एका वृक्षाखाली देवीची स्वयंभू मूर्ती सापडली. त्या ठिकाणी निंबराजाने मंदिर उभे केले. निंबराजाच्या मृत्यूनंतर पोदकल जगदेवराय सत्तेवर आला. त्याच्या कालावधीत दिल्लीचा सुलतान महम्मद तुघलक यद्धानिमित्त दक्षिणेत आला होता. सन १३२७ च्या एका लढाईत जगदेवराय मरण पावला. जगदेवरायची कर्तबगारी लक्षात घेऊन तुघलकाने जगदेवरायचा मुलगा निंबराज दुसरा (१३२७ ते १३३९) यास फलटणच्या जहागिरीची सनद दिली. तसेच मुहम्मद तुघलकाने नाईक ही बहुमानाची पदवी देऊन मोरचेल व सोन्याचा तोडा ही राजचिन्हे वंशपरंपरागत वापरण्यास अनुज्ञा दिली. या सनदेनंतर या घराण्याने नाईक निंबाळकर असे नाव धारण केले.

मध्ययुगीन काळात फलटण संस्थानाचे कार्य महत्त्वपूर्ण होते. छ.शिवाजी महाराज यांचे आजोबा मालोजी यांची पत्नी उमाबाई या फलटणच्या नाईक निंबाळकर घराण्यातून आलेल्या होत्या. तसेच छत्रपती शिवाजी महाराज यांची पत्नी सईबाई यासुद्धा फलटणच्या नाईक निंबाळकर घराण्यातील होत्या. छत्रपती शिवाजी महाराजांची कन्या सखुबाई हिचे लग्न फलटणच्या नाईक निंबाळकर घराण्यातील बजाजीचा मुलगा महादजी याच्याबरोबर झाले होते. छ.शिवाजी महाराज व नाईक निंबाळकर घराण्याचे वैवाहिक संबंध होते. पेन्शनश्रद्ध्यांच्या काळात अनेक युद्धामध्ये फलटणच्या नाईक निंबाळकरांनी मराठी सत्तेची सेवा केली होती. ब्रिटिश सरकार व फलटण संस्थान यांचे मैत्रीचे संबंध होते. त्यामुळे फलटण संस्थान हे मध्यकाळ व आधुनिक काळातील प्रतिष्ठीत असे होते.

आधुनिक काळात प्रशासन व्यवस्थेमध्ये स्थानिक स्वराज्य संस्थांना फार महत्त्व आहे. भारतात ब्रिटिश सरकारने स्थानिक स्वराज्य संस्था विषयक कायदा केल्याने फलटणमध्ये श्रीमंत मुधोजींनी १८६८ मध्ये नगरपरिषदेची स्थापना केली. फलटण शहराचा सर्वांगीण विकास व्हावा हा त्यामागील हेतू होता. श्रीमंत मुधोजीराजे यांच्याकडे संस्थानचे सुत्र हाती आल्याने त्यांनी फलटण नगरपरिषदे च्या विकासावर विशेष लक्ष दिले. संस्थान मार्फत नगरपरिषदेला अनुदान दिले जात होते. श्रीमंत मालोजीराजेंनी शहराचा विकासासाठी सतत प्रयत्नशील होते. १९१६ ते १९४८ या कालावधीत श्रीमंत मालोजीराजेंनी फलटण नगरपरिषदेचा मोठ्या प्रमाणात विकास केला त्यामुळे फलटण संस्थानात लोकांचा व शहरांचा सर्वांगीण विकास झाला.

भारतात इंग्रजांच्या काळापासून नगरपरिषदांना आरंभ झाला. इ.स.१६८७ मध्ये ब्रिटिश सत्ताधिकांनी मद्रास येथे नगरपरिषदेची स्थापना केली. याचा मुख्य उद्देश वस्तुवरील जकात कर गोळा करणे हा होता आणि खऱ्या अर्थाने स्थानिक स्वराज्य संस्थेच्या विकासाला आरंभ झाला. इ.स.१६९३ च्या चार्टर कायद्यानुसार भारतीयांना स्थानिक स्वराज्य संस्था देण्यात आल्या. त्यानंतर मुंबई, कलकत्ता व

मद्रास येथे महानगरपालिकेची निर्मिती करण्यात आली. इ.स.१८४२ मध्ये बंगाल कायदा पास झाल्यानंतर नगरपालिका प्रशासन जिल्हा स्तरापर्यंत पोहचले.

शहरात नागरी सुखसोयी पुरविण्याचे काम करणाऱ्या स्थानिक स्वराज्य संस्थेला 'नगरपालिका' म्हणतात. भारतात नगरपालिका स्थापन करण्याचा अधिकार इ.स.१८५० च्या कायद्याने झाला. इ.स.१८५० नंतर भारतात अनेक ठिकाणी नगरपालिका निर्माण करण्यात आली. पुणे, सातारा, कराड, रहिमतपूर, वाई, कोल्हापूर, बार्शी, ठाणे, नाशिक, म्हसवड, महाबळेश्वर, पांचगणी आणि फलटण इत्यादी ठिकाणी नगरपालिका अस्तित्वात आली.

श्रीमंत मुधोजीराजे नाईक निंबाळकर यांनी इ.स.१८६८ मध्ये 'फलटण नगरपरिषदेची स्थापना केली. फलटण संस्थानात लोकांचा सर्वांगीण विकास व्हावा . या हेतूने श्रीमंत मुधोजीराजे यांनी नगरपरिषदेची पायाभरणी केली होती. फलटण नगरपरिषदेमुळे शहर स्वच्छ व सुंदर म्हणून नावारूपास आले हो. फलटण शहराबद्दल एका युरोपियन व्यक्तीनी असे म्हटले आहे की, सर्व हिंदुस्थानात पहिल्या प्रतीचे स्वच्छ व सुंदर शहर

नगरपरिषदेची वाढ आणि विकासासाठी 'नगरपरिषद प्रशासन' ही एक महत्त्वाची गोष्ट मानली जाते. कारण कोणत्याही संस्थेचा विकस हा तिच्या कार्यक्षम व निर्दोष प्रशासन यंत्रणेमुळेच होत असतो. प्रशासन यंत्रणा योग्य असेल तरच अनेक लोकोपयोगी कामे पार पाडावी लागतात. सार्वजनिक आरोग्य, शहर स्वच्छता, रस्ते, बांधकाम, पाणपुरवठा, दिवा-बत्तीची सोय ही प्राथमिक कामे नगरपरिषदेकडून केली जातात. फलटण नगरपरिषदेची यंत्रणा व्यवस्थित चालविण्यासाठी अनेक विभागाची कामे व्यवस्थितपणे पार पाडावी लागत होती.

There is only one Municipality at Phaltan the chief town in the stte . It consists of 20 nominated commissioners 7 of whom are state servants (including the karbhari who is the president) and 13 rate payers. There were 13 meeting of the General Body and 40 of the Managing Committee. The average attendance at the meetings

of the two bodies was and 4 respectively. Most of the members seem to take an intelligent interest in the affairs of the municipality . proceedings of the two bodies are regularly recorded and the municipal rounds are properly examined and audited.

फलटण नगरपरिषदेचे अध्यक्ष पद प्रारंभी कारभारी सांभाळत होता. नंतर हे पद इ.स.१९२९ पासून लोकनियुक्त केले गेले. श्रीमंत मालोजीराजे नाईक निंबाळकर हे लोकशाही विचारांचे असल्याने त्यांनी सन १९३३ मध्ये निवडणूका घेतल्या. त्यामध्ये नारायण गोविंद हाळवे यांची व्हाईस प्रेसिडेंट म्हणून नियुक्ती करण्यात आली. हिराचंद गांधी यांची अध्यक्ष म्हणून नियुक्ती केली. त्याचबरोबर इतर अनेक सभासदांची लोकशाही मार्गाने निवड केली. यामुळे फलटण नगरपरिषदेचा प्रशासन यंत्रणेत एक प्रकारे सुसूत्रता आणली गेली. श्रीमंत मुधोजीराजे नाईक निंबाळकर यांच्या कारकिर्दीत नगरपरिषदेचा सर्वांगीण विकास झाला.

फलटण नगरपरिषदेचा प्रशासन व्यवस्थेवर मालोजीराजे यांचे नेहमी लक्ष होते. प्रशासन व्यवस्था सुरळीत चालते की नाही. या संदर्भात श्रीमंत मालोजीराजे नेहमी विचारपूस करत असत. फलटण संस्थान कायेदमंडळाच्या प्रथम अधिवेशना प्रसंगी श्रीमंत मालोजीराजे यांनी केलेले भाषण असे, स्थानिक स्वराज्य बाबत थोडा उल्लेख करणे अपरिहार्य आहे. नगरपरिषदेकडून शहराची व्यवस्था हल्ली फार शिथिलपणे चालते. मोटार सर्व्हिसपासून हायस्कूलकडे जाणाऱ्या एकाच रस्त्याकडे पाहिले तरी अव्यवस्थेची भरपूर उदाहरणे दिसतील. त्याचबरोबर रस्त्यावर आक्रमणे तर उघड चालू आहेत. रस्त्यावरील इलेक्ट्रीक खांबही नवीन आक्रमणात खुशाल घरात घेतली जात आहेत. अशा प्रकारे अनेक सुचना श्रीमंत मालोजीराजांनी नगरपरिषद प्रशासक यांच्याकडे वेळोवेळी केली होती. श्रीमंत मालोजीराजे नाईक निंबाळकर फलटण शहराचा विकासासाठी नेहमी प्रयत्नशील होते. सन १९१७ ते १९४८ या कालावधीत श्रीमंत मालोजीराजांनी फलटण नगरपरिषदेचा व संस्थानातील लोकांचा सर्वांगीण विकास करण्याचा प्रयत्न केला.

फलटण संस्थान व नगरपरिषदेच्या वतीने शहरात आरोग्याच्या सुविधाबाबत वेळोवेळी काळजी घेतली जात होती. फलटण शहरातील सार्वजनिक आरोग्य व्यवस्था व प्रतिबंधात्मक उपाययोजना 'नगरपरिषदेमार्फत केली जात होती. संस्थानात नागरिकांना औषधोपचारांची सोय व्हावी तसेच वारंवार येणाऱ्या साथीच्या आजाराचा प्रादुर्भाव व प्रसार होऊ नये. याकडे नगरपरिषदेच्या आरोग्य खात्याची दक्षता होती. आरोग्य खात्यास संस्थानाकडून अनुदान मिळत होते. संस्थानात साथीच्या रोगावर नियंत्रण, रोगावर उपचार, केरकचरा गोळा करून त्याचा विनियोग, स्मशानभूमी व प्रेत पुरणेची व्यवस्था, केली होती. फलटण संस्थानात आरोग्य व्यवस्थेकडे दुर्लक्ष होऊ नये म्हणून तसा आदेश काढला जात होता. संस्थानात गरीब लोकांना मोफत आरोग्य सुविधा पुरविण्यात येत होत्या.

फलटण शहरात आरोग्य व स्वच्छता याबाबतीत नगरपरिषदेने आपले लक्ष पुरविले होते. आरोग्य सुधारण्यासाठी नगरपरिषदेने प्लेग, हिक्ताप, एन्फ्लुएंझा, देवी, क्षयरोग कॉलरा, दमा, निमोनिया, टायफाइड, मलेरिया व हगवण हे आजार रोखण्यासाठी महत्वाचे प्रयत्न केले होते. हे साथीचे आजार येऊ नयेत यासाठी अगोदरच काळाजी घेतली जात होती. यासाठी नगरपालिकेने दवाखान्याची सोय केली होती. या दवाखान्यात प्रशिक्षित डॉक्टर उपलब्ध केले होते. तसेच इतर कर्मचारी ही मोठ्या प्रमाणावर भरले होते.

फलटण शहरातील लोकांना नगरपालिकेमार्फत शौचालयाचे महत्त्व पटविण्यात आले आहे. शहरातील लोकांसाठी शौचकूपांची व्यवस्था केली होती. शहर स्वच्छतेसाठी नगरपरिषदेने सांडपाण्याची व्यवस्था केली होती. घनकचरा व्यवस्था ही केली होती. हा घनकचरा एकत्र करून त्यावर प्रकिया केली जात होती. नगरपरिषदेने शहर स्वच्छतेसाठी फार मोठ्या प्रमाणावर खर्च केला होता.

फलटण नगरपरिषदेचे प्रशासन हे शहरातील विविध कामे पार पाडण्यासाठी नियोजनपूर्वक काम करीत होते. स्थानिक स्वराज्य संस्थेमार्फत स्थानिक पातळीवर लोकप्रतिनिधींच्या हस्ते लोकशाही मार्गाने अडचणींचे निवारण करणे हा प्रमुख

उद्देश्य होता. फलटण नगरपरिषदेतील प्रशासनाने केलेली कामगिरी अतिशय चांगली आहे. कारण नगरपरिषदेमार्फत ज्या सुधारणा केल्या जातात त्यामध्ये उत्पन्न व खर्च यांचा मेळ घातला जातो. यावरून फलटण नगरपरिषद ही आर्थिकदृष्ट्या सक्षम व परिपूर्ण असल्याचे दिसून येते. या नगरपरिषदेमध्ये आरोग्य खाते, बांधकाम विभाग, पाणीपुरवठा इत्यादी विभाग आहेत. तसेच प्रत्येक विभागाची वेगवेगळी कामे व्यवस्थितपणे पार पाडावी लागत होती. फलटण शहराचा विकास महानगरपालिकाद्वारे होऊ लागला. फलटण नगरपरिषदेला संस्थानाकडून अनुदान वेळोवेळी मिळत होते. फलटण नगरपरिषदेकडून अनेक प्रकारचे कर ही घेण्यात येत होते. फलटण शहराचा सर्वांगीण विकास होण्यामध्ये 'फलटण नगरपरिषदेची' भूमिका अतिशय महत्त्वाची आहे.

फलटण नगरपरिषदेने शहरात कॉलरा, देवी व प्लेगसारखे साथीचे आजार पसरणार नाहीत याची दक्षता घेतली होती. साथीच्या रोगाच्या संदर्भात नगरपरिषदेने जनजागृती केली. शहरात स्वच्छतेची व्यवस्था नेहमी करण्यात येत होती. रस्त्याच्या कडेला दिवा-बत्तीची सोय करण्यात आली होती. रस्त्याच्या कडेला झाडे लावण्यात आली होती. इत्यादी अनेक कामे फलटण नगरपरिषदेमार्फत चालत होती.

“During the year under report the local Board continued to extend free medical relief to a large number of villages. The Board has fixed the following eight centres for this purpose, Viz., Vidni, Pimprad, Nimbhora, Survdi, Bhadali, Dudhebavi, Wathar and Somanthali which are visited by the medical practitioners appointed by the Board. Mr.V.G.Shrikhande, Inspector of Sanitation and vaccination, having resigned his post, Bhishagwar R.M.Rudrabhate, worked in his place. The total number of patients treated during the year under report was 1927. Malaria, dysentery,

diarrhea, whooping cough and guinea worm were the prevailing diseases.

खेडेगावातील आरोग्यसाधन, औषधोपचार व वैद्यकीय मदत याबाबत श्रीमंत मालोजीराजे यांनी विशेष निधी काढला होता. खेडेगावात आरोग्याच्या सुविधा वाढविणे, त्याकडे लक्ष स्थानिक स्वराज्य संस्थेचे होते. श्रीमंत मालोजीराजेनी आरोग्याच्या सुविधासाठी १००००० निधी खेडेगावासाठी काढला होता. श्रीमंत मालोजीराजे यांनी संस्थानातील सर्व भागात दवाखाने काढून तेथे देशी वैद्याकडून अल्पखर्चाची परंतु गुणकारी अशी देशी औषधे वैद्यकीय मदत लोकांस विनामुल्य उपलब्ध करून दिले.

फलटण शहरात नगरपरिषदेमार्फत शिशु-सप्ताह व आरोग्य प्रदर्शन भरवले जात होते. लोकांना केवळ कोरडा उपदेश फारसा उपयोगी पडता नाही. म्हणून श्रीमंत मालोजीराजे व राणीसाहेब यांनी संस्थानातील प्रजेला आरोग्य विययक माहिती कळावी, तसेच मुलांच्या व स्त्रीयांच्या आरोग्यासंदर्भात जनसामान्य लोकांपर्यंत माहिती पोहचावी म्हणून संस्थानात आरोग्य प्रदर्शन भरवले जात होते.

संस्थानात 'श्री सगुणामाता सूतिकागृहाची' स्थापना करणात आली होती.

Maternity Home- under the kind patronage of shrimant Saubhagyavti Ranisaheb a Maternity home is started at Phaltan and is named as 'Shri Sagunamata Maternity Home' in memory of the late revered shri Sagunabai Nimbalkar of Saintly fame, one of the distinguished rulers of the state. The Home is located in a fine building, Practically new and fitted with modern equipments. The services of a full time nurse are available. The chief Medical officer supervises the medical working thereat. "He is assisted by a secretary and a non Official comitee which looks to the general management. The number of cases admited for delivery during the last six months in the home were 11 all of which were successful.

A free medical Clinic for women and Children is attached to the Home.

फलटण नगरपरिषदेच्या सार्वजनिक आरोग्य खात्यामार्फत जन्म व मृत्यूची नोंद केली जात होती. संस्थानातील अनेक खेडेगावची नोंद आरोग्य खात्यास ठेवावी लागत होती. स्त्री व पुरुषांचा जन्म व मृत्यू नोंदीप्रमाणे बालमृत्यू व जन्माची नोंद ही नगरपरिषदेस ठेवावी लागत होती.

प्राचीन काळापासून आजपर्यंत आर्थिक बाबीला अतिशय महत्त्वाचे स्थान आहे. जर आर्थिक बाजू भक्कम असेल तर प्रगती हो शकते. कोणत्याही देशाचा अगर शहराचा विकास जर घडवायचा असेल तर आर्थिक बाब महत्त्वाची मानली जाते. हीच गोष्ट नगरपरिषदेलाही लागू पडते. नगरपरिषदेद्वारे अनेक कार्यक्रम राबवून लोकांना सुखसोयी व सुविधा पुरविता येतात. प्रशासन व्यवस्था, आरोग्य व इतर अनेक हाती घेतलेले उपक्रम यांचे यश हे नगरपरिषदेला मिळणाऱ्या उत्पन्नावर अवलंबून असते.

The Phaltan state also received income from house tax, tax on animals, market tax, tax on pastoral ground, Jakeat and Abkari stamp duty fine etc. in spite of all these taxes the Phaltan state was not prosperous because its income was low as land was not fertile and it always became the Victim of famine. The Ruler spent his income on various items such as maintaining his family and paying the salary of his administrative staff, to meet the expeditions on military administration, Constructed by the Ruler. Lamps were also provide in the strets a few trees were planted some storage reservoirs were projected and built by the state for benefit of the common man.

सन १९३७ पासून फलटण संस्थानात प्राप्तीवरील कराचा कायदा लागू करण्यात आला. हा कायदा श्रीमंत मालोजीराजे यांच्या कारकिर्दीत झाला होता. ब्रिटिश हिंदुस्थानात लागू असलेले कायदे संस्थानात ही लागू करण्यात येत होते.

परंतु संस्थानात ब्रिटिश हिंदुस्थानातील चालू दरापेक्षा कमी होते. त्याचबरोबर संस्थानात सामान्य व गरीब जनतेवर कराचा बोजा पडणार नाही याकडेही संस्थान लक्ष देत होते.

गव्हर्नर जनरलचे एजंट व लेफ्टनंट कर्नल जे.सी. टेट यांनी सन १९३५ मध्ये नगरपरिषदेला भेट दिली. फलटण नगरपरिषद संदर्भात टेट म्हणाले.

“The Municipality very kindly honoured me by presenting an address of welcome on my visit to the Municipal Hall. They have a fine building for the conduct of their business and my drives through the town enabled me to see that they are maintaining them on their labours and I wish them all success in their endeavours to provide for their citizens the amenities of a modern town.”

शिक्षण हे समाज परिवर्तनाचे एक महत्वाचे साधन आहे. राष्ट्राच्या व व्यक्तीच्या सर्वांगीण विकासासाठी शिक्षण आवश्यक असते. भारतात शिक्षणाची सुरुवात ख्रिश्चन मिशनऱ्यांनी केली. फलटण संस्थानचे अधिपती श्रीमंत मुधोजीराजे नाईक-निंबाळकर यांनी संस्थानात शैक्षणिक विकास व्हावा म्हणून प्रयत्न केला. श्रीमंत मुधोजीराजे यांचे ब्रिटिशांची सहकार्याचे संबंध असल्याने त्यांनी शिक्षणाचे महत्त्व ओळखले होते. सन १८७१ मध्ये एक शाळा सुरू करून त्यांनी फलटण शहरात शिक्षणाचा पाया घातला.

श्रीमंत मुधोजीराजेंच्या काळात फलटणमध्ये प्राथमिक शिक्षणाला सुरुवात झाली. त्यावेळी संस्थानात १३ शाळा सुरू होत्या. श्रीमंत मालोजीराजे यांनी परदेशातील शिक्षणातील अनेक चांगल्या पद्धती संस्थानात राबवण्याचा प्रयत्न केला होता. संस्थानात अँग्लो व्हर्नाक्युलर शिक्षणास प्रारंभ केला होता. संस्थानात शिक्षण कारभार व्यवस्थित चालावा म्हणून ‘डेप्युटी एज्युकेशन इन्स्पेक्टर’ या अधिकाऱ्याची नेमणूक केली होती. त्यामुळे तात्काळीन शिक्षणाच्या व्यवस्थापनात एकसूत्रीपणा आला.

शिक्षणाचे महत्त्व श्रीमंत मुधोजीरावांना आपल्या विद्यार्थी दशेतच त्यांच्या शिक्षकांकडून माहित झाले होते. त्यामुळे त्यांनी प्रजा सुशिक्षित झाल्याशिवाय संस्थानाची प्रगती होणार नाही म्हणून शिक्षण कार्यास प्राधान्य दिले. स्वातंत्र्यपूर्व काळात ही फलटण शहरात प्राथमिक शिक्षणाची सोय करण्यात आली होती. फलटण शहरातील प्राथमिक शिक्षणाची जबाबदारी संस्थानिकांनी नगरपरिषद स्कूल कमिटीकडे दिली होती.

इ.स.१८७१ मध्ये संस्थानातील प्रजेस ज्ञान मिळावे तसेच जनतेचा सर्वांगीन विकास व्हावा म्हणून फलटण नगरपरिषद शाळा क्र. १ ची स्थापना करण्यात आली. शाळेत पहिली ते सातवी पर्यंत मुलांचे वर्ग भरवण्यात येत होते. शाळेमध्ये मराठी व इंग्रजी विषय शिकवले जात होते. सन १८८१ मध्ये स्त्रियांसाठी स्वतंत्र प्राथमिक शाळा सुरू करण्यात आली. माध्यमिक शाळेकडे मुलींनी प्रवृत्त व्हावे म्हणून श्रीमंत मालोजीराजे यांनी आपल्या कन्या सरोजीनीस शाळेत दाखल केले होते. मुलींना शिक्षण मोफत देण्यात येत होते. सन १८८२ मध्ये स्त्रियांना व्यावसायिक शिक्षण ही दिले जात होते.

फलटण संस्थान हे दक्षिण भारतातील सर्वत जुने व वैभवशाली संस्थान असले तरी या संस्थानात शैक्षणिक विकास मोठ्या प्रमाणात होण्यास मदत झालेली आहे. या संस्थानात श्रीमंत मुधोजीराव नाईक निंबाळकर यांनी शिक्षणाचा पाया घातला व पुढे श्रीमंत मालोजीराजे नाईक निंबाळकर यांनी याचा विस्तार केला. इ.स.१८७६ मध्ये संस्थानात प्राथमिक शिक्षण देणाऱ्या एकूण १३ शाळा होत्या. त्या शाळामध्ये एकूण ५५१ विद्यार्थी शिक्षण घेत होते. फलटण संस्थानाचे शेवटचे अधिपती श्रीमंत मालोजीराजे नाईक निंबाळकर हे अनेक वेळा परदेशात जाऊन आल्यामुळे शिक्षणाचे महत्त्व त्यांच्या लक्षात आले होते. म्हणून त्यांनी परदेशातील शिक्षणातील अनेक चांगल्या गोष्टी फलटण संस्थानात राबविण्याचे प्रयत्न केल्याचे दिसून येते. फलटण नगरपरिषद शिक्षण मंडळाने फलटण शहरात शैक्षणिक प्रगती करण्यासाठी फार मोठ्या प्रमाणावर प्रयत्न केले आहेत. शाळांचा व मुलांचा

सर्वांगिण विकास व्हावा या हेतूने फलटण नगरपरिषदेने मोठे कार्य केले दिसून येते. नगरपरिषद शिक्षण मंडळाचे पदाधिकारी यांचा भक्कम पाठिंबा असून त्यांनी रावविलेले धोरण, उपक्रम व कार्य या माध्यमातून भावी पिढ्या घडविण्याचे कार्य यशस्वीपणे झाले आहे.

श्रीमंत मालोजीराजे यांच्या काळात मुधोजी शाळेचे १ जानेवारी १८९५ मध्ये 'मुधोजी हायस्कूल' असे नामकरण करण्यात आले. संस्थानात शिक्षण घेणाऱ्या मुला-मुलींना शिष्यवृत्ती मिळत होती. परिक्षेत पहिला येणाऱ्या विद्यार्थ्यास त्यावेळी १००० रुपये शिष्यवृत्ती दिली जात होती. उच्च शिक्षणासाठी ही शिष्यवृत्ती दिली जात होती. श्रीमंत मालोजीराजे यांनी संस्थानात महाविद्यालय काढून जनतेस उच्च शिक्षणाची सोय करून दिली.

बहुजन समाजाची उन्नती व्हावी म्हणून श्रीमंत मालोजीराजे यांनी १ सप्टेंबर १९३८ रोजी फलटण नगरपरिषद शाळा क्र.२ व ४ ची स्थापना केली होती. शाळा क्र.२, ३ व ४ यामध्ये इयत्ता पहिली तिसातवी पर्यंतचे शिक्षण देण्याचे महत्त्वपूर्ण कार्य नगरपरिषद व फलटण संस्थानाने केले.

मुस्लिम समाजातील मुला-मुलींना शिक्षण मिळावे म्हणून श्रीमंत मालोजीराजे नाईक निंबाळकर यांनी उर्दू शाळेची स्थापना केली. सन १९१८-१९ मध्ये एकूण ५४ मुले-मुली शिक्षण घेत होत्या. स्वातंत्र्यापूर्वीही अल्पसंख्याकांना फलटण नगरपरिषदेमार्फत शैक्षणिक सुविधा पुरविल्या जात होत्या.

श्रीमंत मालोजीराजे यांच्या काळात फलटण संस्थानात इ.स. १९०७ मध्ये सर्वत्र प्राथमिक व माध्यमिक शिक्षण मोफत देण्यात येईल असा आदेश ही काढण्यात आला होता. फलटण संस्थानात शैक्षणिक प्रगती करण्यासाठी, शिक्षणाचा लाभ सर्वांना मिळावा म्हणून संस्थानात इ.स. १९१८-१९ मध्ये शिक्षणाचा कायदा करण्यात आला.

श्रीमंत मालोजीराजे नाईक निंबाळकर यांनी फलटण संस्थानचा राज्यकारभार इ.स. १९१७ ते १९४८ या कालावधीत केला. श्रीमंत मालोजीराजेनी

फलटण संस्थानात सामाजिक, आर्थिक व शैक्षणिक सुधारणा केल्या. फलटण संस्थान हे एक पुरोगामी संस्थान बनविण्याचे श्रेय श्रीमंत मालोजीराजेंना जाते. श्रीमंत मालोजीराजेंच्या काळात फलटण शहरात वैक्कीय सुविधा, वाचनालय, स्वच्छ व मुबलक पाणी पुरवठा, दिवाबत्ती, रस्ते इत्यादी अनेक सुविधा फलटण नगरपरिषदेमार्फत करण्यात आल्या होत्या.

फलटण संस्थानात शेतकऱ्यांच्या प्रश्नाकडे श्रीमंत मालोजीराजेंनी लक्ष दिले होते. शेतकऱ्यांना कर्जपुरवठा व्हावा म्हणून संस्थानात निरनिराळ्या सोसायटी स्थापन करण्यात आल्या होत्या. सन १९१८ मध्ये संस्थानात 'दि फलटण बँक लि.' ची स्थापना करण्यात आली होती. ही बँक व्यापारी असली तरी संस्थानातील पतपेढ्यांना आर्थिक पुरवठा करत होती. श्रीमंत मालोजीराजेंच्या काळात शेतकरी वर्गाचा सर्वांगीन विकास झाला होता. शेतकऱ्यांना शेतीविषयक विविध माहिती देण्यासाठी 'शेतकी प्रदर्शन' भरवले जात होते. सन १९३१ साली ऊसाच्या जातीचे संशोधनाचे प्रयोग 'पाडेगाव' येथे करण्यात येत होते. तसेच फलटण शुगर वर्क्स साखरवाडी येथील कारखान्यामुळे फलटण संस्थानातील अनेक लोकांना रोजगार मिळाला.

श्रीमंत मालोजीराजे लोककल्याणकारी राज्यकर्ते होते. संस्थानातील अनेक मंदिरे अस्पृश्य लोकांसाठी खुले करण्यात आले होते. तत्कालिन वेळी श्रीमंत मालोजीराजेंनी असा आदेश काढला की, सर्व लोकांस कळविण्यासाठी प्रसिद्ध करण्यात येते आहे की, फलटण येथे श्रीराम, श्रीदत्त, नागेश्वर मंदिर हे खाजगी मालकीची आहेत. या मंदिरात हरीजनांना जाण्यास आजवर प्रघात नव्हता, त्यामुळे हरीजन लोकांना मंदिरात जात येत नव्हते अस्पृश्यता नष्ट व्हावी असे आमचे मत असल्याने अनेकवेळा जाहिररित्या आम्ही स्पष्ट बोलून दाखविले आहे. २ माहे ऑक्टोबर १९४७ रोजी महात्मा गांधीजींच्या जन्म दिवसापासून अस्पृश्य समाजातील लोकांना मंदिरे खुले करण्यात येत आहे. असे आम्ही जाहीर करतो. यावरून श्रीमंत मालोजीराजे यांचा मोठेपणा दिसून येतो.

फलटण संस्थानात श्रीमंत मालोजीराजेंच्या काळात स्त्रियांच्यात सुरु असलेली पडदा पद्धती बंद केली. कुळस्वामीच्या नेवैद्य म्हणून बकरे मारण्याचे बंद केले. फलटण संस्थानातील अनेक मंदिरे अस्पृश्य समाजातील लोकांना खुले केले. संस्थानात जातीभेद, धर्मभेद न पाळणे, जन्माने कोण श्रेष्ठ किंवा कनिष्ठ नसून सर्व मानव एकच आहेत. असे त्यांचे विचार होते. श्रीमंत मालोजीराजे हे जातिनिर्मूलन संस्थाचे पुरस्कर्ते व चार वर्ष अध्यक्ष होते.

श्रीमंत मालोजीराजे समाज सुधारक होते. त्यांनी संस्थानात जातीभेद, धर्मभेद कधी पाळला नाही. संस्थानात सर्व लोकांना समान वागणूक देत असत. कर्मवीर भाऊराव पाटील श्रीमंत मालोजीराजे यांच्याबद्दल लिहीतात की, श्रीमंत मालोजी हे बोलके समाजसुधारक नसून ते कृतिशील समाजसुधारक आहेत. श्रीमंत मालोजीराजे सहिष्णुतावादी होते. त्यांनी फलटण संस्थानात महावीर जयंती ही साजरी करण्यास सुरुवात केली होती.

सामाजिक, धार्मिक व शैक्षणिक संस्थाना श्रीमंत मालोजीराजेंनी अनेक देणगी दिलेली होती. डेक्कन एज्युकेशन सोसायटी पुणे, गोवर्धन संस्था महाबळेश्वर, न्यु एज्युकेशन सोसायटी कोल्हापूर, सर्व्हेंट्स ऑफ इंडिया सोसायटी पुणे, भारत इतिहास संशोधक मंडळ पुणे, सेवा सदन सोसायटी पुणे, हरीजन बोर्डिंग फलटण, भांडारकर इन्स्टिट्यूट, रायगड धर्मशाळा फंड, विल्सन दवाखाना फंड इत्यादी. अनेक संस्थाना श्रीमंत मालोजीराजेंनी देणगी दिलेली होती. त्यामुळे श्रीमंत मालोजीराजे हे उदारमतवादी राजे होते.

फलटण संस्थानात प्रशासकीय सुधारणासाठी श्रीमंत मालोजीराजेंनी कायदेमंदळाची सन १९२९ मध्ये स्थापना केली. श्रीमंत मालोजीराजे लोकशाही विचाराचे राजे होते. श्रीमंत मालोजीराजेंना संस्थानात जबाबदार राज्यपद्धती आणावयाची होती. ते त्यांच्या कारभाराचे ध्येय होते. असे जाहिर करण्यात आले होते. महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे श्रीमंत मालोजीराजे नाईक निंबाळकर यांनी

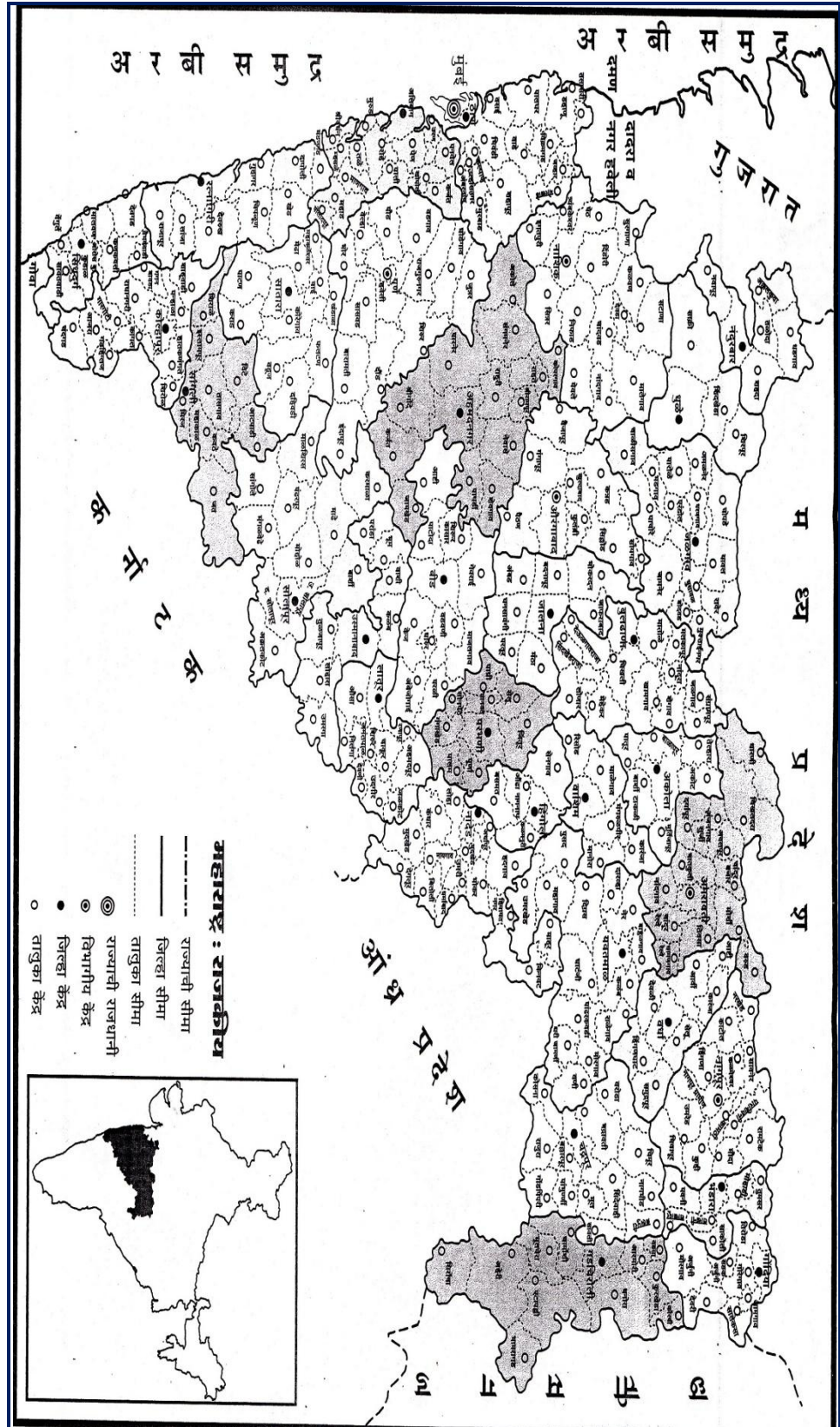
संस्थानातील कायदेमंडळावर एक अस्पृश्य समाजातील व्यक्तीची अध्यक्ष म्हणून निवड केली होती.

फलटण नगरपालिका लोकल बोर्ड व फलटण संस्थानच्या वतीने महर्षी धोंदो कर्वे, डॉ.आर.पी.परांजपे, न.चि.केळकर, डॉ.राधाकृष्णन व कर्मवीर भाऊराव पाटील इत्यादी अनेक मान्यवरांचे श्रीमंत मालोजीराजेंच्या काळात सत्कार करण्यात आले होते. कर्मवीर भाऊराव पाटील यांच्या रयत शिक्षण संस्थेस श्रीमंत मालोजीराजेंचा प्रथमपासून आधार होता. भाऊराव पाटील यांच्या अडचणीच्यावेळी श्रीमंत मालोजीराजेंनी आर्थिक सहाय्य केले होते. शिक्षणमहर्षी धोंडो केशव कर्वे यांच्याबद्दल श्रीमंत मालोजीराजेंना आदर होता. श्रीमंत मालोजीराजेंनी कर्वे हे या युगातील सर्वश्रेष्ठ समाजसुधारक आहेत. असा त्यांचा गौरव केलेला आहे. रँगलर परांजपेचे ऑस्ट्रेलियाचे राजदुत म्हणून नेमणूक झाली त्यावेळी श्रीमंत मालोजीराजेंनी रँगलरांचा फलटण संस्थानच्यावतीने सत्कार केला.

श्रीमंत मालोजीराजेंच्या काळात फलटण नगरपरिषदेचा सर्वांगीण विकास झाला होता. त्यावेळी डॉ. पु. परांजपे यांनी 'फलटण नगरपरिषद व संस्थानाबद्दल असे उद्गार काढले की, 'मी ज्यावेळी येथे आलो त्यावेळी येथे अनेक सुधारणा दिसून आल्या. संस्थानचा व स्थानिक स्वराज्याचा कारभार कसा चालवावा याचे फलटण शहर हे उत्तम उदाहरण आहे. फलटण संस्थान व नगरपालिकेच्याबाबत अनेक व्यक्तींनी कौतुक केले आहे. एस. आर. ऑर्थर (आय.सी.एस.) या ब्रिटिश अधिकाऱ्याने फलटण नगरपरिषदेची प्रशंसा केली ते म्हणतात,

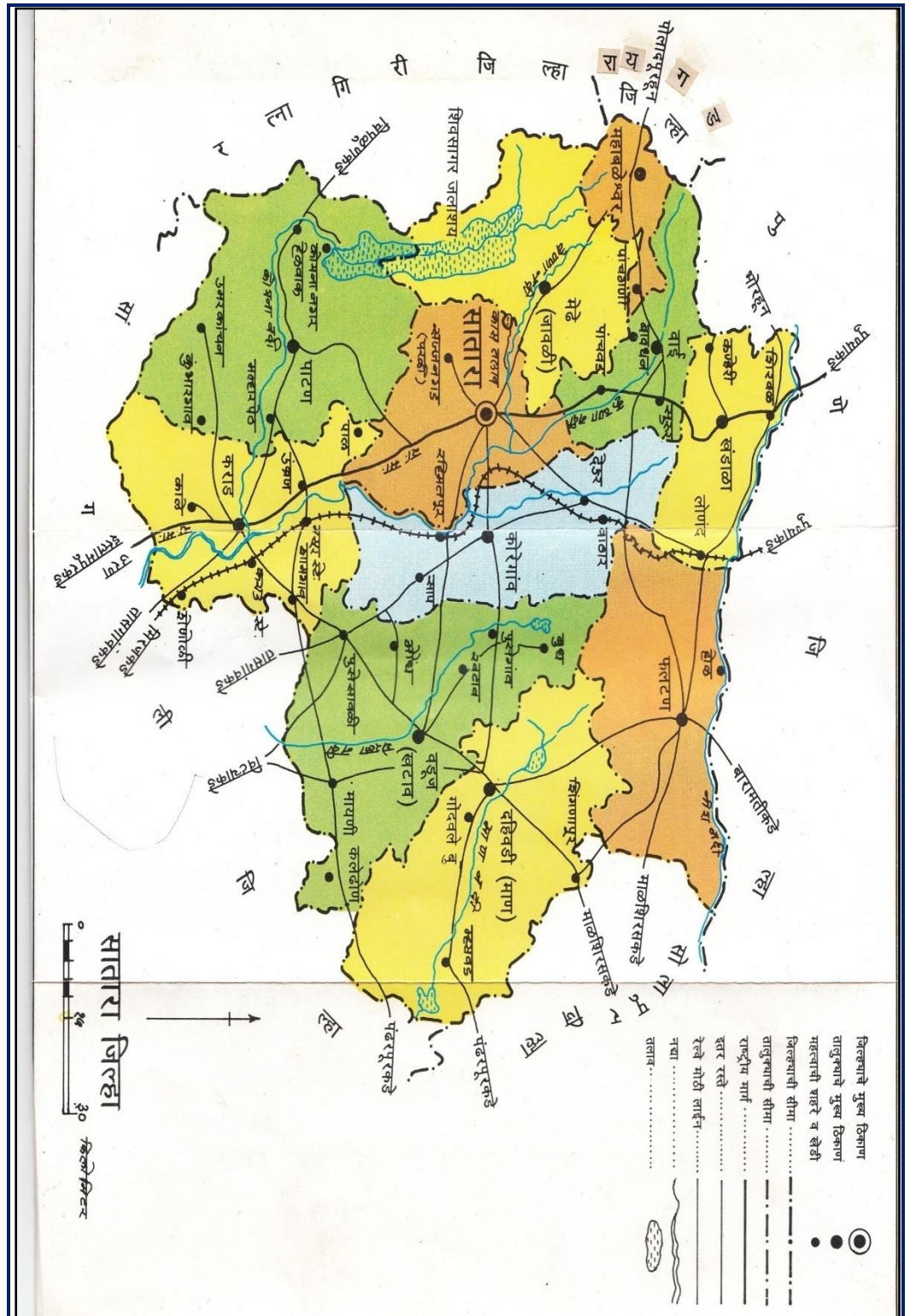
“I am very greatly pleased with what I see of Municipal arrangements. As I drove through the town I remarked that it was one of the cleanest I had see any where in India, and I notice that other visitors to Phaltan have made the same observation. One of the features of Phaltan is the excellent water-supply. Everything I see in Phaltan seems to me to reflect great credit on the administration”

भारत स्वतंत्र झाल्यानंतर श्रीमंत मालोजीराजेनी ८ मार्च १९४८ रोजी 'फलटण संस्थान' मुंबई प्रांतात विलीन केले. श्रीमंत मालोजीराजे नाईक निंबाळकर यांच्यानंतर स्वतंत्र भारताचा नागरिक म्हणून काँग्रेस पक्षात काम करू लागले. काँग्रेसचे मंत्री बनून श्रीमंत मालोजीराजे सर्व सामान्याच्या सेवेसाठी अखंडपणे कार्यरत राहिले. असा हा राजा समाजसुधारक, उदारमतवादी, सहिष्णुतावादी, थोर विचारवंत व फलटण संस्थानचे अधिपती होता.

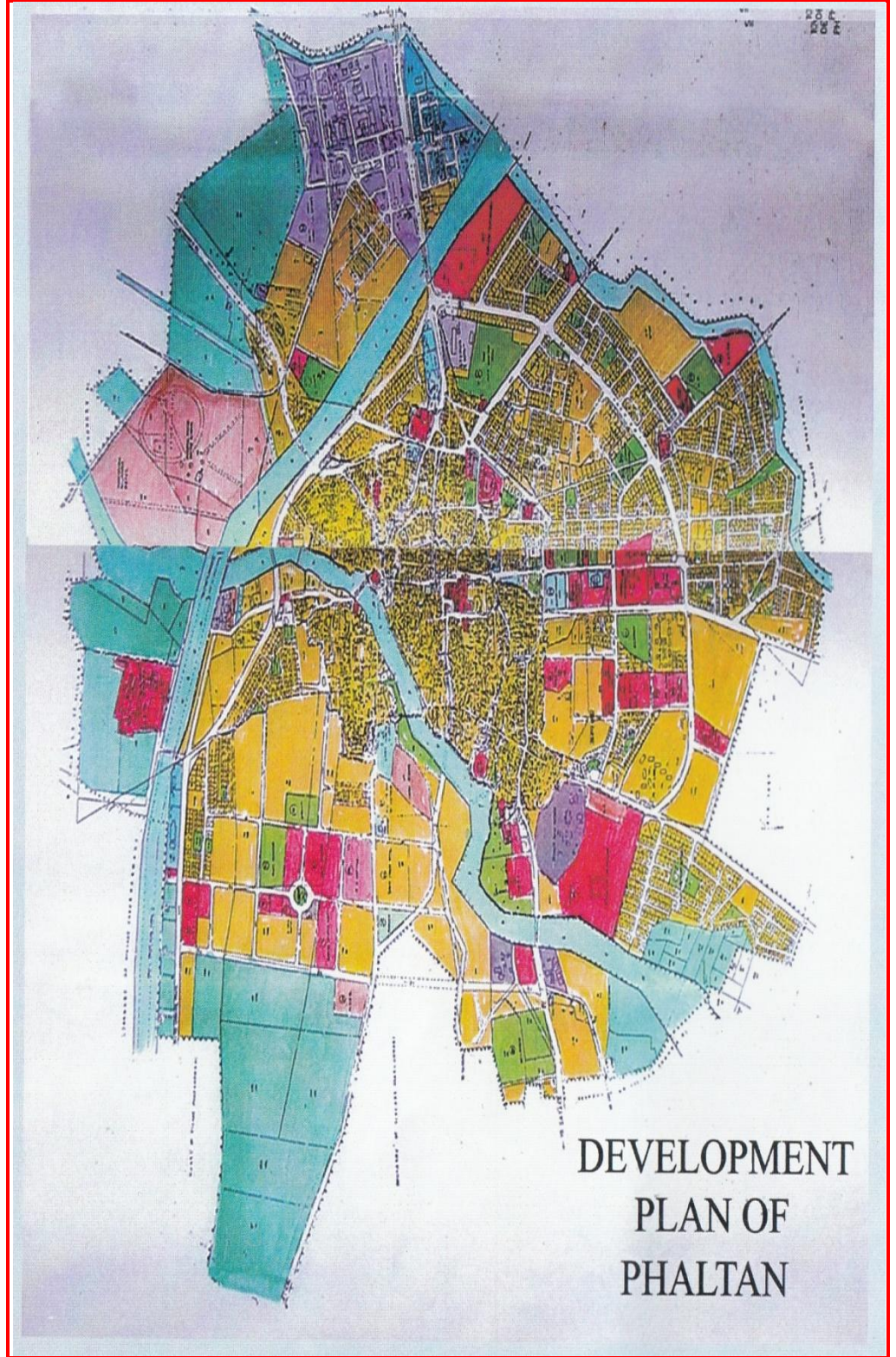

महाराष्ट्राचा नकाशा (संदर्भ - डॉ. दास्ताने संतोष, महाराष्ट्र २०१२) ऑक्टोबर, २००९

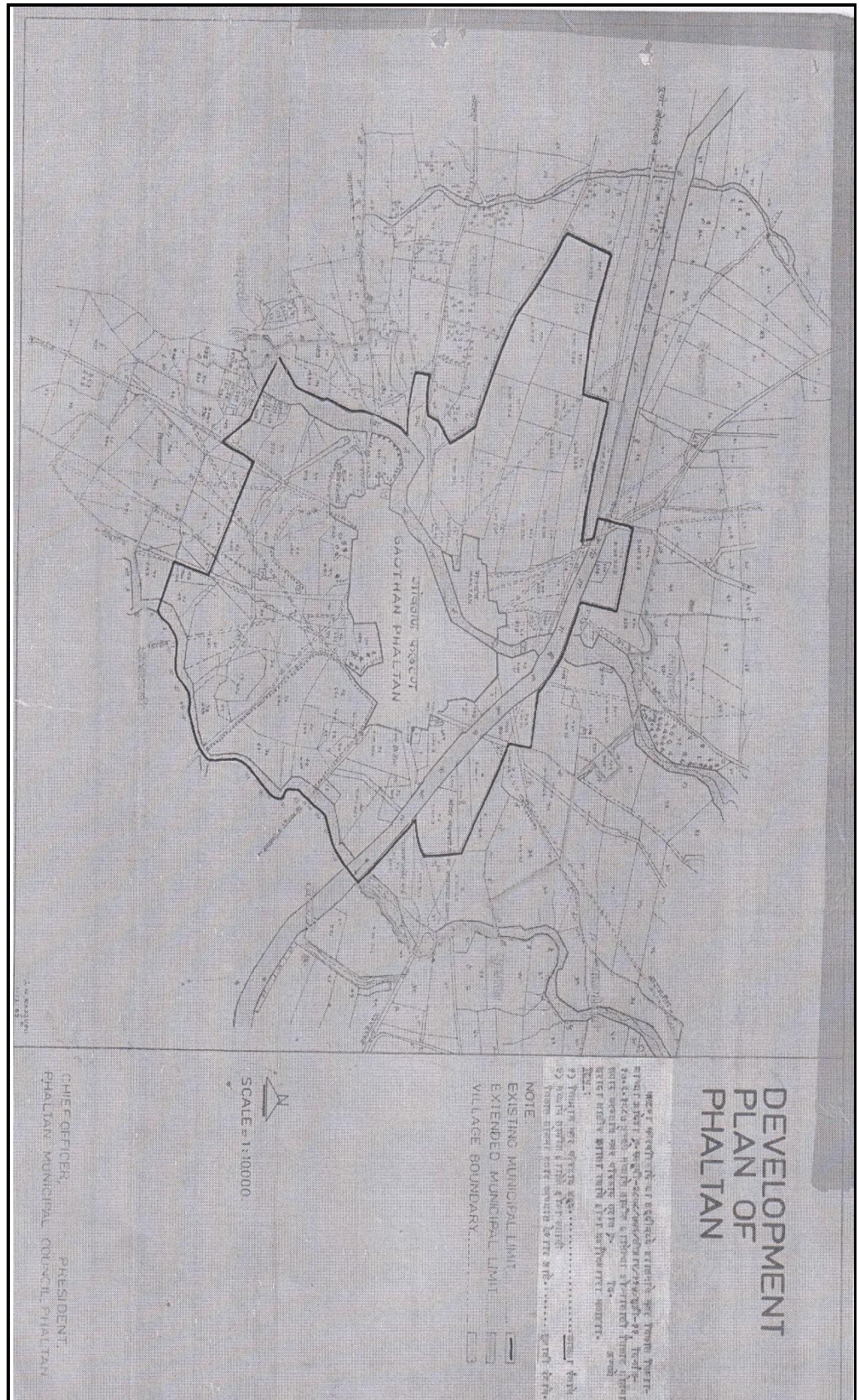
सातारा जिल्ह्याचा नकाशा

संदर्भ- सातारा जिल्ह्याचा नकाशा (सातारा जिल्हा गॅझेटियर, १९९९)

फलटण शहराचा नकाशा

फलटण नगरपरिषद हद्द दर्शविणारा नकाशा

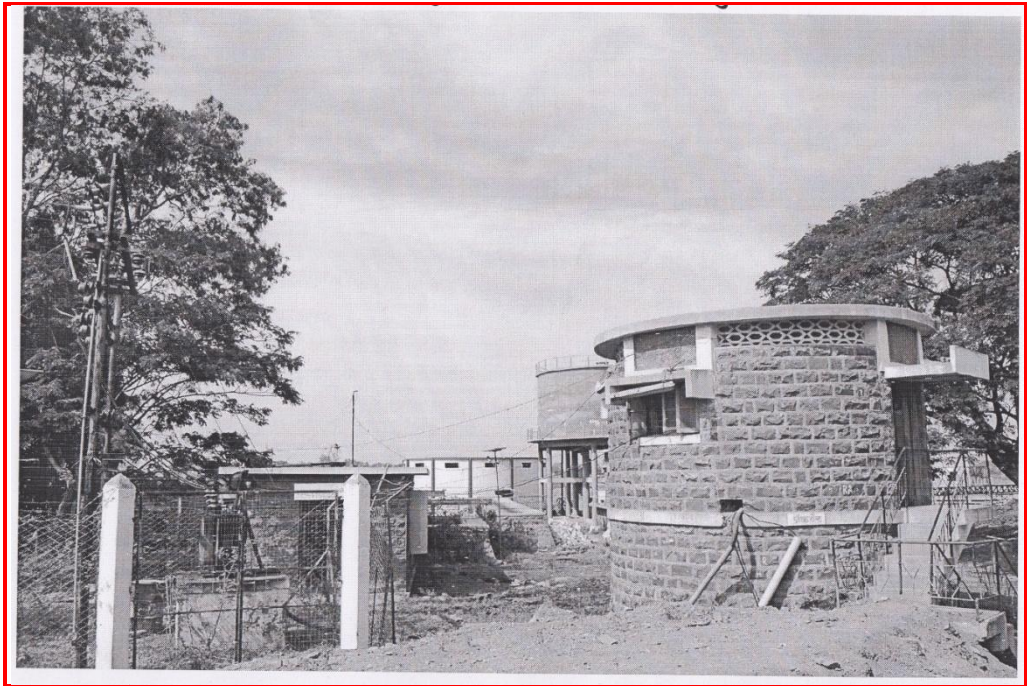
-फलटण संस्थानचे अधिपती-

श्रीमंत मालोजीराजे व श्रीमंत लक्ष्मीदेवी राणीसाहेब

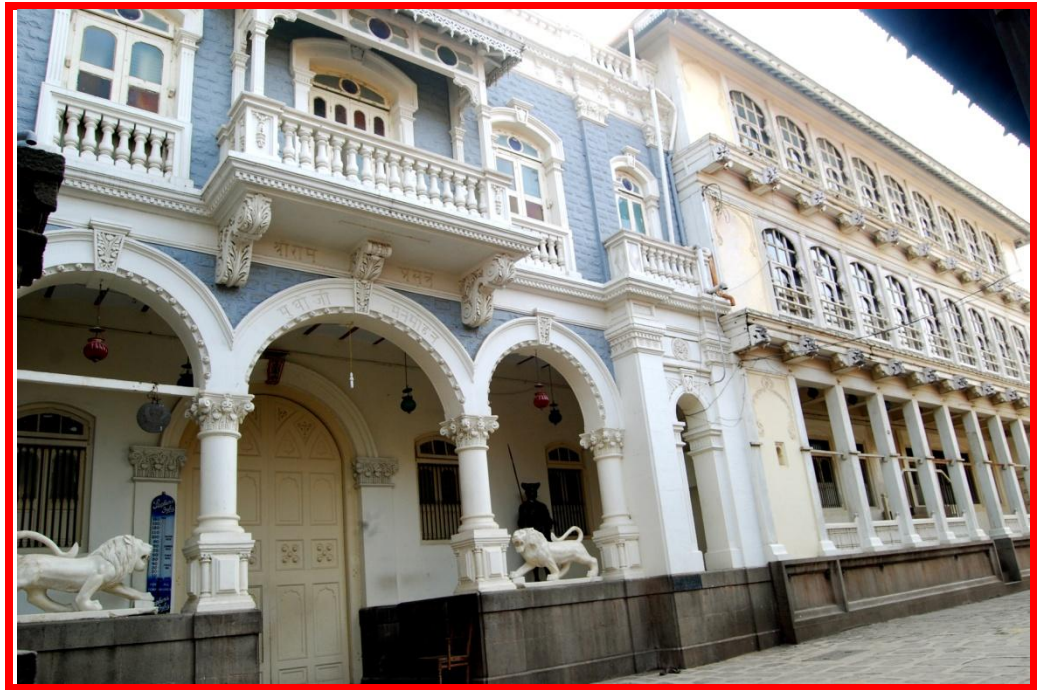
खजिना हौद, फलटण

जलशुद्धीकरण प्रकल्प (जुना)

मुधोजी मनमोहन राजवाडा प्रवेशद्वार

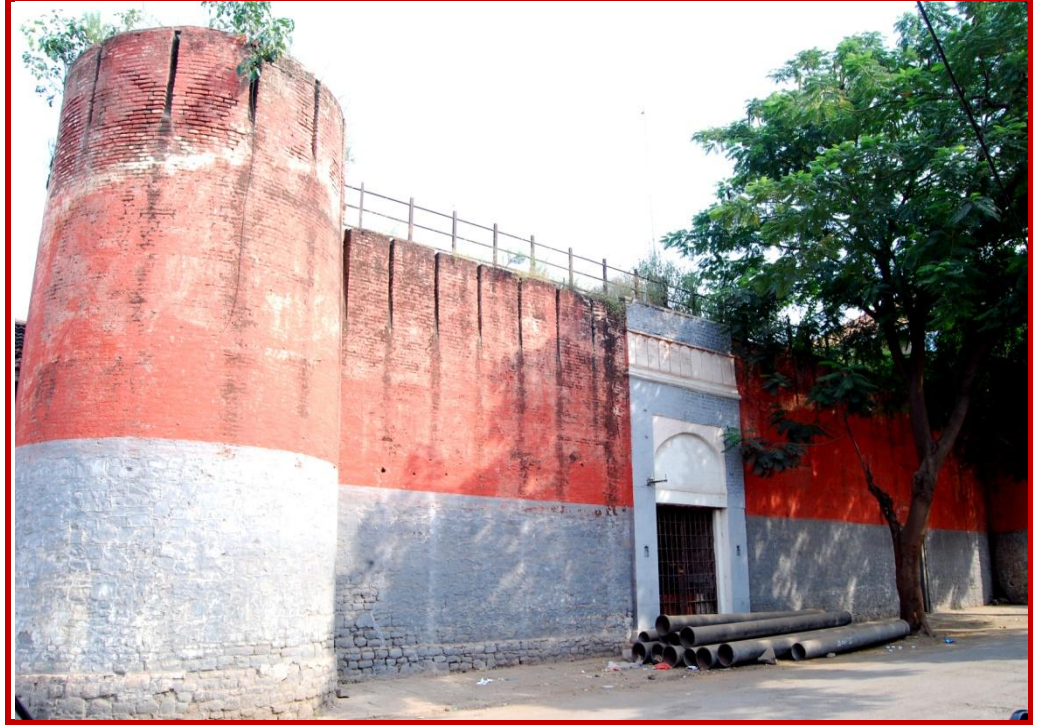
मुधोजी मनमोहन राजवाडा

श्री .लक्ष्मी सेंट्रल को-ऑप .बँक, फलटण (१९२६)

छ .शिवाजी वाचनालय फलटण

संस्थान कालीन कारागृह

शंकर मार्केट (जुनी मंडई)

नगरपरिषद शाळा □ १ (बाहुली शाळा)

नगरपरिषद शाळा □ २ (पाचबत्ती चौक)

नगरपरिषद शाळा □ ४ (नागेश्वर मंदिर)

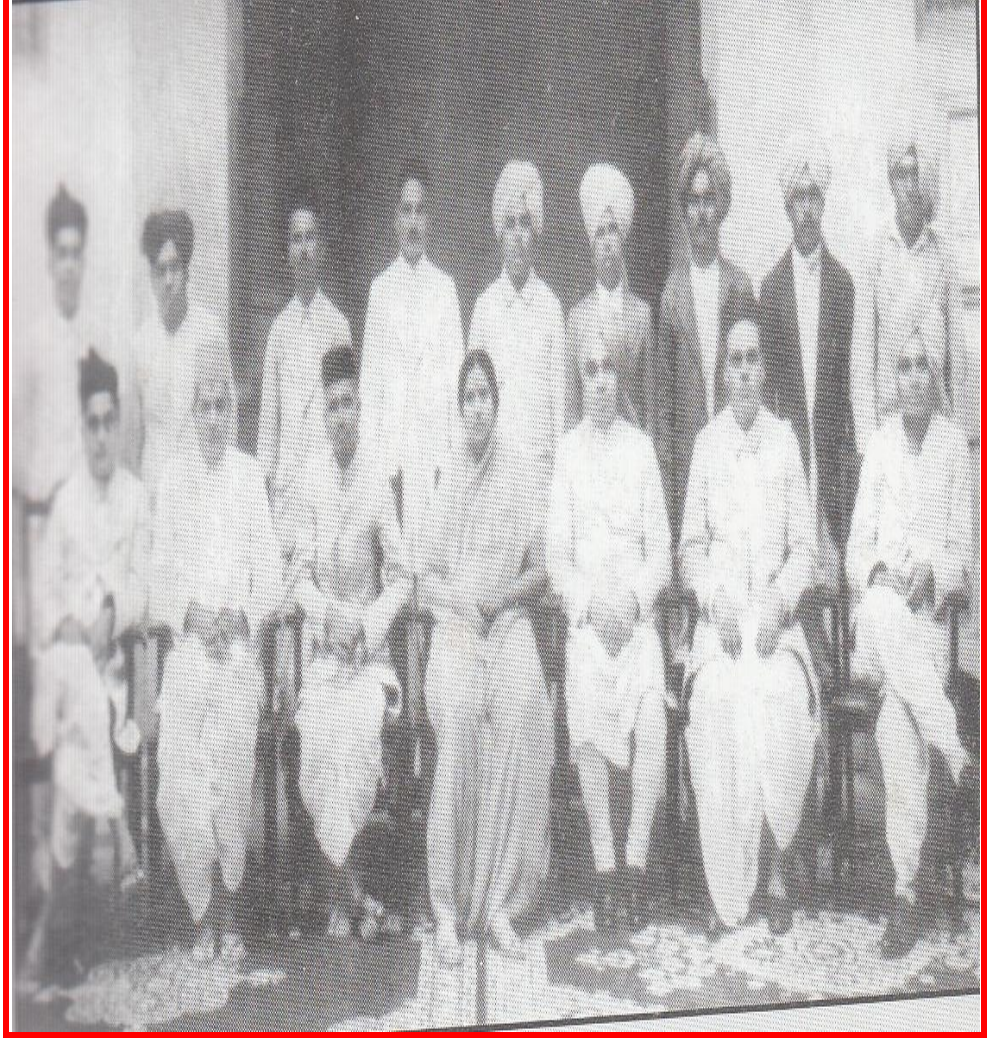
नगरपरिषद शाळा □ ५ (पांजरपोळ शाळा)

मुधोजी हायस्कूल- श्रीमंत मुधोजीराजे यांनी इ.स. १८९५ मध्ये फलटण
शहराबाहेर बांधलेली इमारत व विस्तारीकरण

ऐतिहासिक श्रीराम मंदिर, फलटण

फलटण संस्थानचे कायदेमंडळ दि. (१.१०.१९४०)

डावीकडून खुर्चीवर बसलेले- श्री.भा.ल.लिखिते (अर्थमंत्री), डॉ.रा.ह.

भडकमकर, श्री.एस.जी.वझे (सभापती), श्रीमंत

राणसिहेब, श्रीमंत मालोजीराजे, श्री.के.व्ही.

गोडबोले (दिवाण) [अ.रा.भोसले(न्यायमंत्री)].

डावीकडून उभे असलेले- श्री.रा.रं.कौलगुड, हि.बा.तेली, मा.ना.दोशी,

डॉ.द.म.बर्वे, हि.खे.शहा, मा.ब.बेडके,

मा.बो.गायकवाड, आप्पासाहेब निंबाळकर, श्रीरंग

दादू अहिवळे

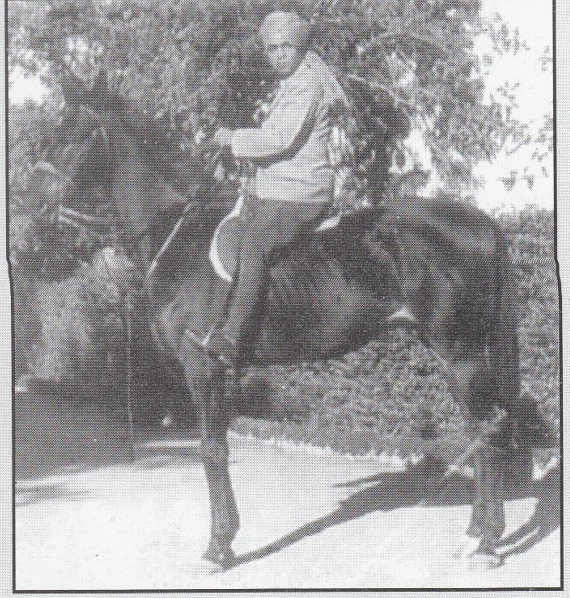
फलटण नगरपरिषदेस विद्वानांनी दिलेल्या भेटी(१९ एप्रिल १९३९)

पुढची रांग- श्री.के.वि.गोडबोले, श्री.र.ल.जोशी, श्रीमंत
राणीसाहेब, श्रीमंत राजेसाहेब, श्री.न.चि.केळकर,
श्री.वा.म.जोशी, कवि यशवंत

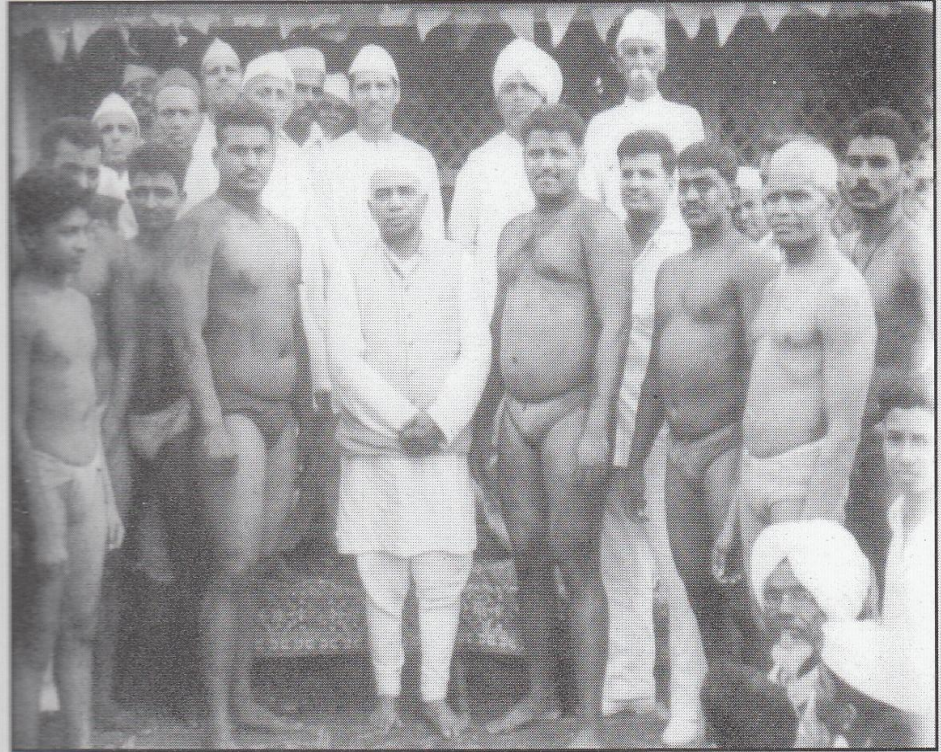
मागची रांग- श्री.गं.बा.गरूड, श्री.कृ.ग.लिमये, श्री.गोपीनाथ
तळवलकर, म.म.पोतदार, श्री.वि.द.घाटे, कवि
गिरीश, श्री.य.रा.दाते, श्री.ध.रा.गाडगीळ

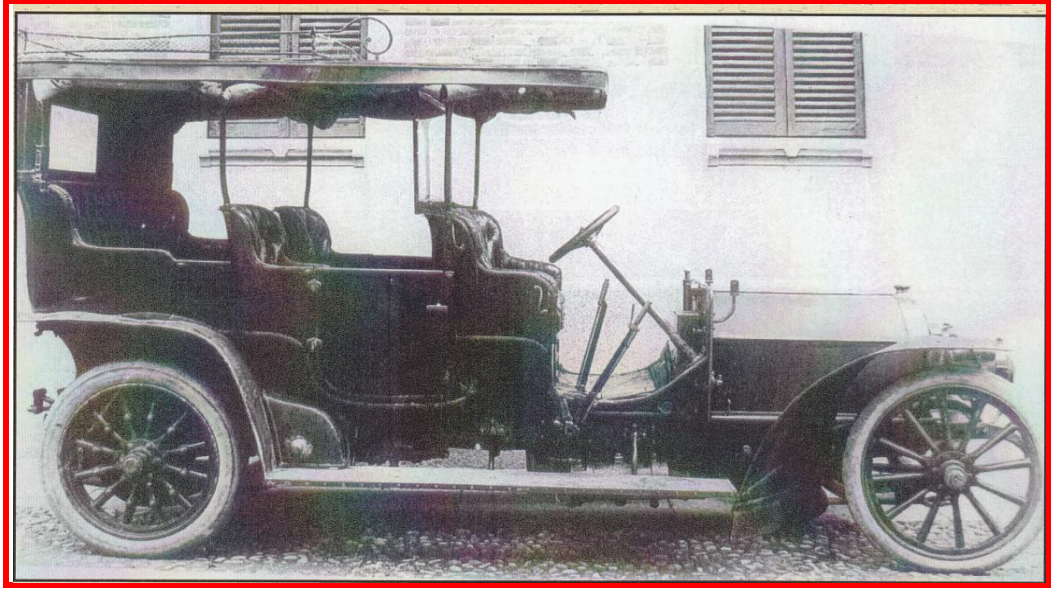
मालोजीराजे - विलायतेस प्रयाण

शिकारीहून परत - १९२४

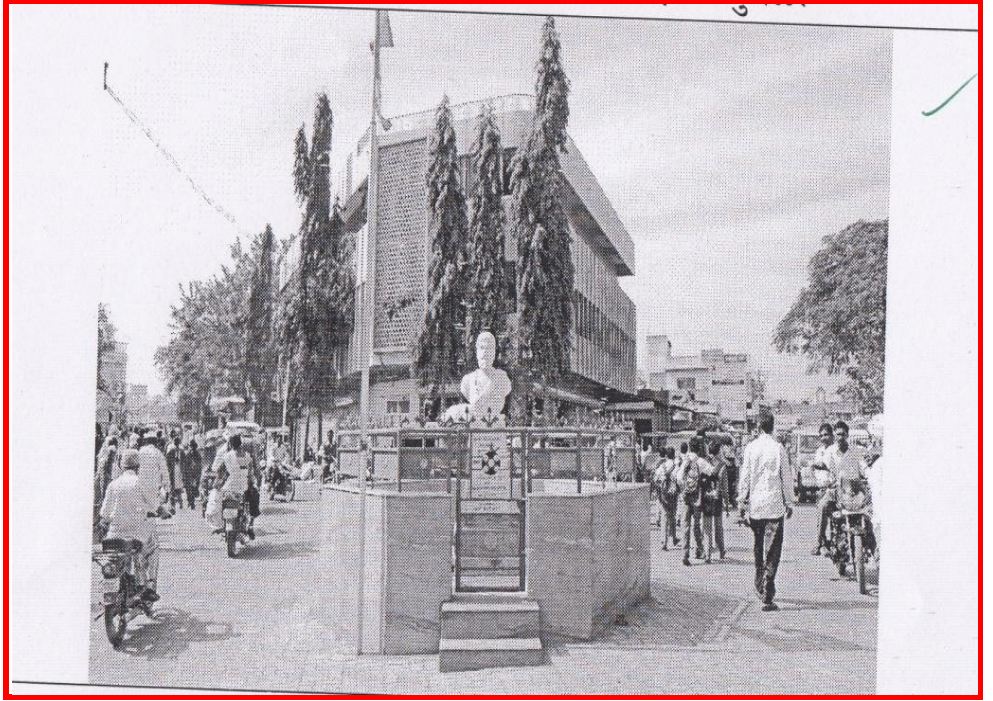
मळांना प्रोत्साहन

फलटण संस्थानची पहिली मोटार(इ.स.१९२०)

आर्मी कार

छ . शिवाजी महाराज पुतळा (शिवाजी चौक)

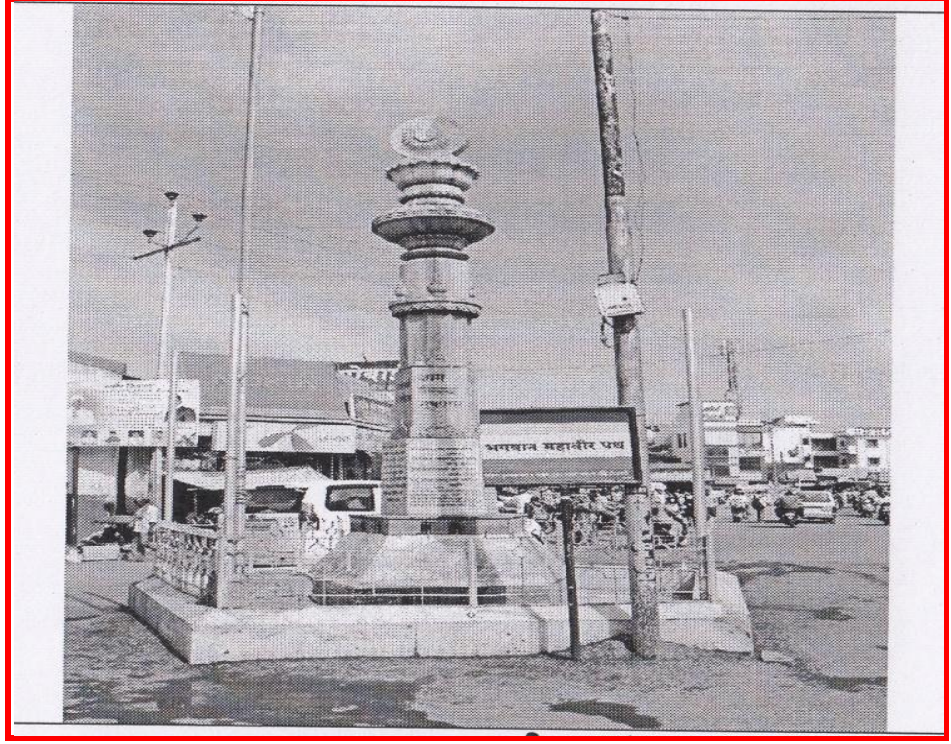
आद्य विवीर उमाजी नाईक पुतळा (उमाजी नाईक चौक)

महात्मा फुले पुतळा (फुले चौक)

लोकमान्य टिळक पुतळा (जुनी मंडई)

भगवान महावीर स्तंभ (जैन स्तंभ)

महात्मा गांधी पुतळा (गजानन चौक)

जबरीश्वर मंदिर

श्रीमंत राणी लक्ष्मीदेवी यांच्या आग्रहास्तव उभारलेले ज्ञानेश्वर मंदिर

संदर्भ ग्रंथ सूची

प्राथमिक साधने(अप्रकाशित)

इंग्रजी-

D)Bombay Archives:

- 4) Historical Account : Poona and Satara
- 5) Gazetteer of India, Maharashtra State Gazetteers Satara District 1885.
- 6) Political and services Department, File No.2325/46, XXXVII, 3445/46, 89/C-3551 of 1948.

E) Pune Archives :

- 4) Deccan Commissioner's Files Vol. Nos. : 273, 277, 417, 243, 427, 435
- 5) Alienation daftar /rumal No.17(14).

F) Phaltan Tahshil Record Office:

Rumal No. 3, 10, 14, 15,16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 27, 31, 43, 111, 205, 243, 256.

प्राथमिक साधने(प्रकाशित)

इंग्रजी-

A) Remarks on the General Administration of the Phaltan State Poona : Phaltan State Karbhari for the years.

1) Remark on the general Ad.of the Phaltan State	1906
2) Remark on the general Ad.of the Phaltan State	1908
3) Remark on the general Ad.of the Phaltan State	1909
4) Remark on the general Ad.of the Phaltan State	1912
5) Remark on the general Ad.of the Phaltan State	1818

6)	Remark on the general Ad.of the Phaltan State	1919
7)	Remark on the general Ad.of the Phaltan State	1930
8)	Remark on the general Ad.of the Phaltan State	1931
9)	Remark on the general Ad.of the Phaltan State	1932
10)	Remark on the general Ad.of the Phaltan State	1933
11)	Remark on the general Ad.of the Phaltan State	1934
12)	Remark on the general Ad.of the Phaltan State	1935
13)	Remark on the general Ad.of the Phaltan State	1936
14)	Remark on the general Ad.of the Phaltan State	1937
15)	Remark on the general Ad.of the Phaltan State	1938
16)	Remark on the general Ad.of the Phaltan State	1942
17)	Remark on the general Ad.of the Phaltan State	1943
18)	Remark on the general Ad.of the Phaltan State	1944

B) Remarks on the General Administration Report of the Phaltan State Poona : Phaltan State Karbhari for the years.

1)	Remark on the Administration Report of the Phaltan State	1883
2)	Remark on the Administration Report of the Phaltan State	1884
3)	Remark on the Administration Report of the Phaltan State	1885
4)	Remark on the Administration Report of the Phaltan State	1886
5)	Remark on the Administration Report of the Phaltan State	1887
6)	Remark on the Administration Report of the Phaltan State	1890

- 7) Remark on the Administration Report of the Phaltan State
1891
- 8) Remark on the Administration Report of the Phaltan State
1892

C) Report on the Administration of the Bombay presidency

Bombay : Government General Press for the year

- 1) Report on the Administration of the Bombay Presidency
1874
- 2) Report on the Administration of the Bombay Presidency
1876
- 3) Report on the Administration of the Bombay Presidency
1877
- 4) Report on the Administration of the Bombay Presidency
1880
- 5) Report on the Administration of the Bombay Presidency
1882
- 6) Report on the Administration of the Bombay Presidency
1883
- 7) Report on the Administration of the Bombay Presidency
1886
- 8) Report on the Administration of the Bombay Presidency
1887
- 9) Report on the Administration of the Bombay Presidency
1888

- 10) Report on the Administration of the Bombay Presidency
1889
- 11) Report on the Administration of the Bombay Presidency
1890
- 12) Report on the Administration of the Bombay Presidency
1891
- 13) Report on the Administration of the Bombay Presidency
1892
- 14) Report on the Administration of the Bombay Presidency
1893
- 15) Report on the Administration of the Bombay Presidency
1894
- 16) Report on the Administration of the Bombay Presidency
1896
- 17) Report on the Administration of the Bombay Presidency
1898
- 18) Report on the Administration of the Bombay Presidency
1899
- 19) Report on the Administration of the Bombay Presidency
1900
- 20) Report on the Administration of the Bombay Presidency
1904
- 21) Report on the Administration of the Bombay Presidency
1911

D) Municipal Records

- 1) Audit Notes
- 2) Inspection Notes
- 3) Market Demand Register
- 4) Municipal Hospital's Records.
- 5) Municipal School board Records.
- 6) Public Works Departments Record
- 7) Reciept Books.

E) ACTS AND RULES

- 1) Bombay Education Act.1923
- 2) Improvement in Towns Act.XXVI of 1950
- 3) The Bombay Act IX of 1862, VI of 1973 And II of 1884.
- 4) The Bombay Borough Municipal Act.1925
- 5) The Bombay District Municipal Act. Of 1884
- 6) The Bombay District Municipal Act.1991.
- 7) The Bombay Local Board Act.1884.
- 8) The Govt.of India Act. 1901
- 9) The Govt. of India Act. 1919
- 10)The Govt. of India Act. 1935

F) Phaltan State Gazeetee

1924, 1925, 1926, 1927, 1928, 1929, 1930, 1931, 1932, 1933, 1934, 1935, 1936, 1937, 1938, 1940, 1941, 1942, 1943, 1944, 1945, 1946, 1947, 1948.

प्राथमिक साधने(प्रकाशित)

मराठी

अ) फलटण संस्थानाचे वार्षिक प्रशासकीय अहवाल

१) फलटण संस्थानाचे वार्षिक अहवाल

सन १८८६-८७

२) फलटण संस्थानाचे वार्षिक अहवाल	सन १८८७-८८
३) फलटण संस्थानाचे वार्षिक अहवाल	सन १८८८-८९
४) फलटण संस्थानाचे वार्षिक अहवाल	सन १८८९-९०
५) फलटण संस्थानाचे वार्षिक अहवाल	सन १८९०-९१
६) फलटण संस्थानाचे वार्षिक अहवाल	सन १८९१-९२
७) फलटण संस्थानाचे वार्षिक अहवाल	सन १८९२-९३
८) फलटण संस्थानाचे वार्षिक अहवाल	सन १८९३-९४
९) फलटण संस्थानाचे वार्षिक अहवाल	सन १८९४-९५
१०) फलटण संस्थानाचे वार्षिक अहवाल	सन १८९५-९६
११) फलटण संस्थानाचे वार्षिक अहवाल	सन १८९६-९७
१२) फलटण संस्थानाचे वार्षिक अहवाल	सन १८९७-९८
१३) फलटण संस्थानाचे वार्षिक अहवाल	सन १८९८-९९
१४) फलटण संस्थानाचे वार्षिक अहवाल	सन १८९९-१९००
१५) फलटण संस्थानाचे वार्षिक अहवाल	सन १९००-०१
१६) फलटण संस्थानाचे वार्षिक अहवाल	सन १९०१-०२
१७) फलटण संस्थानाचे वार्षिक अहवाल	सन १९०२-०३
१८) फलटण संस्थानाचे वार्षिक अहवाल	सन १९०३-०४
१९) फलटण संस्थानाचे वार्षिक अहवाल	सन १९०४-०५
२०) फलटण संस्थानाचे वार्षिक अहवाल	सन १९०५-०६
२१) फलटण संस्थानाचे वार्षिक अहवाल	सन १९०६-०७
२२) फलटण संस्थानाचे वार्षिक अहवाल	सन १९०७-०८
२३) फलटण संस्थानाचे वार्षिक अहवाल	सन १९०८-०९

२४) फलटण संस्थानाचे वार्षिक अहवाल	सन १९०९-१०
२५) फलटण संस्थानाचे वार्षिक अहवाल	सन १९१०-११
२६) फलटण संस्थानाचे वार्षिक अहवाल	सन १९११-१२
२७) फलटण संस्थानाचे वार्षिक अहवाल	सन १९१२-१३
२८) फलटण संस्थानाचे वार्षिक अहवाल	सन १९१३-१४
२९) फलटण संस्थानाचे वार्षिक अहवाल	सन १९१४-१५
३०) फलटण संस्थानाचे वार्षिक अहवाल	सन १९१५-१६
३१) फलटण संस्थानाचे वार्षिक अहवाल	सन १९१६-१७
३२) फलटण संस्थानाचे वार्षिक अहवाल	सन १९१७-१८
३३) फलटण संस्थानाचे वार्षिक अहवाल	सन १९१८-१९
३४) फलटण संस्थानाचे वार्षिक अहवाल	सन १९१९-२१
३५) फलटण संस्थानाचे वार्षिक अहवाल	सन १९२१-२२
३६) फलटण संस्थानाचे वार्षिक अहवाल	सन १९२२-२३
३७) फलटण संस्थानाचे वार्षिक अहवाल	सन १९२३-२४
३८) फलटण संस्थानाचे वार्षिक अहवाल	सन १९२४-२५
३९) फलटण संस्थानाचे वार्षिक अहवाल	सन १९२५-२६
४०) फलटण संस्थानाचे वार्षिक अहवाल	सन १९२६-२७
४१) फलटण संस्थानाचे वार्षिक अहवाल	सन १९२७-२८
४२) फलटण संस्थानाचे वार्षिक अहवाल	सन १९२८-२९
४३) फलटण संस्थानाचे वार्षिक अहवाल	सन १९२९-३०
४४) फलटण संस्थानाचे वार्षिक अहवाल	सन १९३०-३१
४५) फलटण संस्थानाचे वार्षिक अहवाल	सन १९३१-३२

४६) फलटण संस्थानाचे वार्षिक अहवाल	सन १९३२-३३
४७) फलटण संस्थानाचे वार्षिक अहवाल	सन १९३३-३४
४८) फलटण संस्थानाचे वार्षिक अहवाल	सन १९३४-३५
४९) फलटण संस्थानाचे वार्षिक अहवाल	सन १९३५-३६
५०) फलटण संस्थानाचे वार्षिक अहवाल	सन १९३६-३७
५१) फलटण संस्थानाचे वार्षिक अहवाल	सन १९३७-३८
५२) फलटण संस्थानाचे वार्षिक अहवाल	सन १९३८-३९
५३) फलटण संस्थानाचे वार्षिक अहवाल	सन १९३९-४०
५४) फलटण संस्थानाचे वार्षिक अहवाल	सन १९४०-४१
५५) फलटण संस्थानाचे वार्षिक अहवाल	सन १९४१-४२
५६) फलटण संस्थानाचे वार्षिक अहवाल	सन १९४२-४३
५७) फलटण संस्थानाचे वार्षिक अहवाल	सन १९४३-४४
५८) फलटण संस्थानाचे वार्षिक अहवाल	सन १९४४-४५
५९) फलटण संस्थानाचे वार्षिक अहवाल	सन १९४५-४६
६०) फलटण संस्थानाचे वार्षिक अहवाल	सन १९४७-४८

ई) फलटण दरबार आज्ञापत्रिका फलटण : संस्थान कारभारी

१) फलटण दरबार आज्ञापत्रिका	१९२४
२) फलटण दरबार आज्ञापत्रिका	१९२५
३) फलटण दरबार आज्ञापत्रिका	१९२६
४) फलटण दरबार आज्ञापत्रिका	१९२७
५) फलटण दरबार आज्ञापत्रिका	१९२८

६) फलटण दरबार आज्ञापत्रिका	१९२९
७) फलटण दरबार आज्ञापत्रिका	१९३०
८) फलटण दरबार आज्ञापत्रिका	१९३१
९) फलटण दरबार आज्ञापत्रिका	१९३२
१०) फलटण दरबार आज्ञापत्रिका	१९३३
११) फलटण दरबार आज्ञापत्रिका	१९३४
१२) फलटण दरबार आज्ञापत्रिका	१९३५
१३) फलटण दरबार आज्ञापत्रिका	१९३६
१४) फलटण दरबार आज्ञापत्रिका	१९३७
१५) फलटण दरबार आज्ञापत्रिका	१९३८
१६) फलटण दरबार आज्ञापत्रिका	१९३९
१७) फलटण दरबार आज्ञापत्रिका	१९४०
१८) फलटण दरबार आज्ञापत्रिका	१९४१
१९) फलटण दरबार आज्ञापत्रिका	१९४२
२०) फलटण दरबार आज्ञापत्रिका	१९४३
२१) फलटण दरबार आज्ञापत्रिका	१९४४
२२) फलटण दरबार आज्ञापत्रिका	१९४५
२३) फलटण दरबार आज्ञापत्रिका	१९४६
२४) फलटण दरबार आज्ञापत्रिका	१९४८

२५) नाईक निंबाळकर देवस्थान हस्तलिखित, फलटण संस्थान कारभारी सन
१९५४

दुय्यम साधने (अप्रकाशित शोधप्रबंध)

पीएच. डी. शोधप्रबंध

- १) डॉ.गावडे एस.एम., फलटण संस्थानचा इतिहास, शिवाजी विद्यापीठ कोल्हापूर
अपकाशित पीएच.डी शोधप्रबंध, २००१
- २) डॉ. जाधव विनायक शंकर, सातारा राज्यातील जहागीरदार- एक चिकित्सक
अभ्यास (१८१८ ते १८४८), टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठ, पुणे, अपकाशित
पीएच.डी शोधप्रबंध, २०१३
- ३) डॉ. कुलकर्णी सुमित्रा, हिस्ट्री ऑफ द सातारा स्टेट (१८१८-१८४८), पुणे
विद्यापीठ, पुणे अपकाशित पीएच.डी शोधप्रबंध, १९९५

एम.फिल. अप्रकाशित प्रबंध

- १) गावडे एस.एम., फलटण संस्थानचा इतिहास, शिवाजी विद्यापीठ कोल्हापूर
अपकाशित एम.फिल. अप्रकाशित शोधप्रबंध, १९९६.
- २) पाटील राजश्री शामराव, कराड नगरपालिकेचा इतिहास(१८५५-१९९३),
शिवाजी विद्यापीठ कोल्हापूर अपकाशित एम.फिल. शोधप्रबंध, २०००
- ३) प्रा.घनवट एम.आर. मालोजीराजे नाईक-निंबाळकर एक राजकीय नेतृत्व-एक
चिकित्सक अभ्यास, शिवाजी विद्यापीठ कोल्हापूर, एम.फिल शोधप्रबंध,
१९८९
- ४) कु.सरगर मेघाराणी रमेश, फलटण शहराचा शैक्षणिक इतिहास: एक दृष्टिक्षेप
(इ.स.१९४८-२०००) टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठ, पुणे, एम.फिल. शोधप्रबंध
२००९.

- ५) प्रा. वाघमोडे, फलटण तालुक्यातील सहकारी चळवळीचा इतिहास : एक चिकित्सक अभ्यास (इ.स.१९१८-२०००), टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठ, पुणे, एम.फिल शोधप्रबंध २००९
- ६) प्रा.कु.शेंडे जयश्री दादासाहेब, फलटण तालुक्यातील पक्षीय राजकारण (इ.स.१९७७ ते १९८५), शिवाजी विद्यापीठ कोल्हापुर, एम.फिल शोधप्रबंध, १९८७
- ७) प्रा.चव्हाण गायत्री, नगरपालिकेचे वित्तीय प्रशासन-एक दृष्टिक्षेप (२००१-२००६), शिवाजी विद्यापीठ कोल्हापूर, एम.फिल. शोधप्रबंध (राज्यशास्त्र), २०१०
- ८) प्रा.ज्ञानेश्वर आवाळे, सातारा जिल्ह्यातील नगरपालिकेचे राजकारण (१९९२-२००६), य.च.म.मुक्त विद्यापीठ नाशिक, एम.फिल. शोधप्रबंध (राज्यशास्त्र), २००९

दुय्यम साधने (इंग्रजी)

Agral, R. : Municipal Government in India Allahabad, Agarwal Press, 1948.

Awasthi, A. : Municipal Administration in India Laxmi Narayan Agarwal Press, Agra, 1967.

Basavaraj, K.R. : History and Culture of Karnatak Chalukya Pub. Dharsad, 1984.

Bharadwaj R.K., : The Municipal Administration in India, Dehli Sterling, 1970.

Bhongale Shantaram, : Local Government and Administration in India, Parimal Prakashan, Aurangabad, 1977.

Chabra, G.S. : Advanced Study in the history of Modern India, Vol. II, Streling Pub., New Dehli, 1971.

Dalal, C.B. : Municipal Finance, Bombay, Indian Institute of Local self Government, 1986.

Ferista M.K. : History of the rise of the Mohammadan Power in India till the year A.D. 1612. Trans. By John Briggs, Calcutta, 1908.

Gazetteer of the Bombay Presidency, : Vol. XXIII Government Central Press, Bombay, 1884.

James Grant Duff : Jistory of the Maratha's Vol. I, 1st Reprint Delhi : Prem Bakliwal, 1986

Panchamukhi, R.S. : Progress of Karnataka Research in Bombay Province from 1941 to 1946.

Pathak Arunchandra, : Satara District Gazetteer, 1885, Government Central Press, Bombay, 1885.

Sardesai G.S. : Historical Cenealogie, Bombay, Government Central Press, 1907.

दुय्यम साधने(मराठी)

भाटवडेकर मो.वि. शिक्षणाचे अर्थशास्त्र, व्हिनस प्रकाशन मुंबई १९७८

भावे वा.कृ., पेशवेकालीन महाराष्ट्र, भारतीय अनुसंधान, नवी दिल्ली, १९७६

भावे वा.कृ., पेशवेकालीन महाराष्ट्र, भारतीय इतिहास अनुसंधान परिषद, प्रकाशन
नवी दिल्ली, १९७६

बेंद्रे वा.सी., श्री छ.संभाजी महाराज यांचे चरित्र, मुंबई, १९७१

बेंद्रे वा.सी., मालोजीराजे आणि शहाजीराजे यांची चरित्रे, पुणे-४, १९६७

बेंद्रे वा.सी., महाराष्ट्राच्या इतिहासाची साधने- खंड २, मुंबई मराठी ग्रंथ संग्रहालय,
मुंबई, १९६६

बेंद्रे वा.सी., महाराष्ट्राच्या इतिहासाची साधने- खंड ३, मुंबई मराठी ग्रंथ संग्रहालय,
मुंबई, १९६७

बेंद्रे वा.सी., श्री.छ.शिवाजी महाराज यांचे चरित्र, २४/२८८ सहाकारनगर, मुंबई,
१९७२.

बेंद्रे वा.सी.(संपा.), विजापूरची आदिलशाही, मुंबई मराठी ग्रंथ संग्रहालय, मुंबई,
१९६८

चौधरी, स.गा. पाटील, महाराष्ट्रातील शिक्षण विकास व शैक्षणिक समस्या, सुविचार
प्रकाशन, १९७३

डांगे चंद्रकुमार, भारत आणि जगातील शिक्षण, नूतन प्रकाशन पुणे, जून १९७८

दळवी गो.दा., मराठा कुळांचा इतिहास, मुंबई, १९१३

दळवी जी.डी., मराठा काळचा इतिहास, मुंबई, १९१२

देशमुख एल.जी., शिक्षणाचे तत्त्वज्ञानात्मक व समाजशास्त्रीय अधिष्ठान, फडके
प्रकाशन, कोल्हापूर २००३

देशमुख विश्वासराव, मालोजीराजे, श्रीमंत मालोजीराजे प्रतिष्ठान, फलटण, १४ मे,
२००४

फडतरे रा.वि., मृगया, सुयोग प्रकाशन, १९४३

ग्रोवर बी.एल., आधुनिक भारताचा इतिहास, एस.चंद आणि कंपनी, दिल्ली, २००३

गोवर बी.एल, आधुनिक भारताचा इतिहास, एस.चंद आणि कंपनी लि.,नवी
दिल्ली, २००३

गोडबोले के.बी., महाराष्ट्रापुढील अंत्यत तातडीचा व जिव्हाळ्याचा प्रश्न, फलटण,
१९४८

गोडबोले के.बी., हिंदुस्थानातील एतद्देशीय विद्यमान राजे वा जहागीर यांचा
इतिहास, कुंदवाड प्रकाशन, कुंदवाड, १८९२.

गोखले पी.पी., १८५७ चा महाराष्ट्र, डॉ.पराजंपे, सातारा प्रकाशन, १९५७

गोर्ले सुनंदा, मागोवा अंक, जिल्हा शिक्षण व प्रशिक्षण संस्था फलटण डाएट २००१

गायकवाड, सरदेसाई व हनमाने., इतिहासलेखनशास्त्र, फडके बुकसेलर्स,
कोल्हापूर, १९९०

घळसासी ज.रा. (संपा.), विकास अंक, मुधोजी हायस्कूल व ज्युनियर कॉलेज,
फलटण १९८१, ८२

गटकळ रंजना, माध्यमिक आणि उच्च माध्यमिक शिक्षणाचा विकास, प्राजक्त
प्रकाशन, नाशिक, २००३

गुर्जर बा.ग.(संपा.) विकास अंक, मुधोजी हायस्कूल व ज्युनियर कॉलेज, फलटण
१९७१, १९७२

भिडे जी.एल., पाटील एन.डी., प्राचीन भारत, फडके प्रकाशन, कोल्हापूर,
ऑक्टोबर १९९८

दिक्षीत नी.सी., आधुनिक भारत, पिंपळापुरे अँड कंपनी पब्लिशर्स, नागपूर, २००३

मिराशी वि.वि., शिलाहार घराण्याचा इतिहास व कोरीव लेख, १९७९,

निळकंठ पांडुरंग नाईक, वाठारकर निंबाळकर यांचे घराण्याचा इतिहास, फलटण,
१९२८

निमकर मंजिरी, दिवाळी अंक, मॅक्सीनबाई शिक्षणातील दीपस्तंभ २००७

तिर्थळी शोभना, भारतीय समाज मुक्त विद्याकेंद्र, टि.म.वि.पुणे, १९९२

जोशी एस.एन., मराठेकालीन समाजदर्शन, अंत विद्यार्थी प्रकाशन, पुर्ण, १९६०

जोशी लक्ष्मणसास्त्री(संपा.), मराठी विश्वकोश खंड-८, महाराष्ट्र राज्य मराठी
विश्वकोश मंडळ, मुंबई, १९८७

जोशी शामराव पां.,(संपा.), निस्पृह अंक, प्रियदर्शनी ज्ञानप्रबोधिनी लॉ कॉलेज,
फलटण २००३

जोशी स्नेहप्रभा, आंबेकर एन.एस., आधुनिक भारतीय शिक्षण, सुविचार प्रकाशन,
पुणे १९९८

जोशी व. श. व कायमखाने लिला, महाराष्ट्र नगरपालिका अधिनियम, १९६५,
ज्ञानदिप प्रकाशन, १९५५.

जावडेकर शं.द., आधुनिक भारत, कॉन्टिनेंटल प्रकाशन, पुणे, १९३८

जराड ज्ञानेश्वर वि.(संपा.), आक्रोश, २० फेब्रुवारी १९७६

खाडे यु.आर.(संपा.), शताब्दी महोत्सव स्मरणिका, मुधोजी हायस्कूल व
ज्युनि.कॉलेज, फलटण १९९७

कानेटकर प्रि.शं. (संपा.), विकास अंक, मुधोजी हायस्कूल व ज्युनियर कॉलेज,
फलटण १९५६

कोलारकर रा.गो. मध्ययुगीन भारताचा इतिहास, मंगेश प्रकाशन, नागपूर, सन
१९९४

कोळेकर वा.मो. (संपा.), विकास अंक, मुधोजी हायस्कूल व ज्युनियर कॉलेज,
फलटण १९४८

कीर धनंजय(संपा.), महात्मा फुले समग्र वाङ्मय, महाराष्ट्र राज्य साहित्य व
संस्कृती मंडळ, मुंबई, १९८०

केतकर जी.व्ही., महाराष्ट्र ज्ञानकोश खंड-३, पुणे, १९२५

कुंभोजकर ग.वि., संशोधन पद्धती व संख्याशास्त्र, फडके प्रकाशन, कोल्हापूर,
ऑगस्ट १९९७

लाटकर शकुंतला, भगत, डांगे, उच्च शिक्षण अभ्यासक्रम आणि समस्या, चैतन्य
प्रकाशन, कोल्हापूर, १९८४

माळी आ.ल., मध्ययुगीन शिक्षणाचा इतिहास, नूतन प्रकाशन, पुणे

नागपुरे व.रा., प्राथमिक शिक्षण अभ्यासक्रम, महाराष्ट्र राज्य शैक्षणिक संशोधन व
प्रशिक्षण परिषद, पुणे १९८८

पानसे मु.ग., यादवकालीन महाराष्ट्र, पुणे, १९६३

पानसे रमेश, बालशिक्षण स्वरूप व नवीन दिशा, डायमंड प्रकाशन पुणे, २००५

पानसे रमेश, शिक्षण आनंदक्षण, युनिसेफ मुंबई, १९९९

पारसनीस द.ब., ऐतिहासिक चरित्रे व ऐतिहासिक टिपणे भाग-२, पुणे, १९०८

पारसनीस न.रा., शिक्षकांचे प्रशिक्षण, नूतन प्रकाशन, पुणे, १९९३

पाटील बाळासाहेब, सतत्वादी दक्षिण संस्थाने, सत्यवादी कोल्हापूर अंक १९४०

पाटील वि.आ.(संपा.), उदय अंक, मुधोजी महाविद्यालय फलटण, १९६१

पावशे अ.ब., विकास षण्मासिक, मुधोजी हायस्कूल फलटण, १९३६

पाठक अ.रां.(संपा.), महाराष्ट्र राज्य गॅझेटियर- सातारा जिल्हा, महाराष्ट्र शासन
मुंबई, १९९९

पगडी सेतूमाधवराव, शिवचरित्र एक अभ्यास, शिवाजी विद्यापीठ कोल्हापूर, १९७१
पटवर्धन वि.अ., दक्षिण महाराष्ट्रातील संस्थानाच्या विलीनीकरणाची कथा, पुणे,
१९६६

पटवर्धन वि.अ., संस्थानातील लोकशाहीचा लढा, पुणे पटवर्धन, १९४०

पटवर्धन सतीश, कर्मयोगी नाना, सोनहिरा, फलटण, १९८९

पवार न.ग., भारतीय शिक्षणातील आधुनिक विचारप्रवाह, नूतन प्रकाशन, १९९१

राजवाडे वि.का., शिवकालीन घराणी, पुणे, १८१५

शेटकर गणेश, शेवतेकर शारदा, जोशी शोभना, भारतीय शिक्षणाचा इतिहास,
मृण्मयी प्रकाशन, औरंगाबाद, २००५

सरदेसाई गो.स., मराठी रियासत, पुणे १९९३.

ताम्हणकर श्री.दा., शैक्षणिक प्रशासन व नियोजन, नूतन प्रकाशन, पुणे, १९९९

तारकुंडे सि.र., क्षत्रिय घराण्याचा इतिहास, तारकुंडे प्रकाशन, पुणे, १९२८

स्मरणिका, मासिके, गौरव अंक व वृत्तपत्रे

१) प्राचार्य भोसले शिवाजीराव अ., भोसले स.रा., भगत रा.ब., गाडे वि.कृ., गुर्जर
बा.ग.(संपा.), स्मरणिका, कै.श्रीमंत मालोजीराव मु.ना. निंबाळकर राजेसाहेब,
पुतळा स्मारक समिती, फलटण, सन ८ जानेवारी १९८३

- २) प्राचार्य देशमुख विश्वासराव, स्मरणिका, शिवाजी विद्यापीठ इतिहास प्राध्यापक परिषदेचे पाचवे अधिवेशन, द्वारा फलटण एज्युकेशन सोसायटीचे मुधोजी महाविद्यालय फलटण, फेब्रुवारी १९९७
- ३) प्राचार्य भोसले शि.अ.(संपा.) रौप्य महोत्सव स्मरणिका, मुधोजी महाविद्यालय, फलटण, १९८५
- ४) खोबरेकर वि.गो., भारताचा इतिहास आणि संस्कृती, त्रैमासिक (३० जानेवारी-मार्च, १९९४)
- ५) विकास, षण्मासिक, फलटण, वर्ष- १९३७, १९४२, १९४४
- ६) प्राचार्य देशमुख विश्वासराव मु., शिंदे पां.गा., बेडकीहाळ श्रीराम(संपा.), श्रीमंत शिवाजीराजे नाईक निंबळकर षष्ठ्यब्दिपूर्ती गौरव अंक, फेब्रुवारी, १९८७.
- ७) दोशी मा.म., कानेटकर शं.के., कोळेकर वा.मो.(संपा.), रयतसेवक श्रीमंत मालोजीराजे, नोव्हेंबर १९९७
- ८) प्राचार्य भोसले शिवाजीराव अ., दीपस्तंभ, दै.सकाळ, दि.२५ एप्रिल १९९४
- ९) डॉ.जाधव मधुकर ज., श्रीमंत मालोजीराजे : आदर्श प्रजाहितदक्ष नेता, दि.१४ मे, १९९९
- १०) पाटील बाळासाहेब(संपा.), सत्यवादी, दक्षिण संस्थान खास अंक,, जुलै १९४०.
- ११) सकाळ दैनिक, पुणे दि.१५ मे १९७८
- १२) श्री मालोजीराजे सत्कार अंक : संपादक कानेटकर एस. के., सन १९५७
- १३) पाटील बाळासाहेब, सत्यवादी विशेष अंक, दक्षिणेतील संस्थाने, जुलै १९४०

फलटण राज्यातील राजवंश

श्रीमंत निंबराज पहिला(इ.स.१२८४ ते १२९१)

श्रीमंत पोडखल जगदेवराव उर्फ धरपतराव(इ.स.१२९१ ते १३२७)

श्रीमंत निंबराज दुसरा(इ.स.१३२७ ते १३४९)

श्रीमंत वणंग भूपाळ (इ.स.१३४९ते १३७४)

श्रीमंत वणंगपाल(इ.स.१३९० ते १३९४)

श्रीमंत वणगोजी पहिला(इ.स.१३९४ ते १४०९)

श्रीमंत मालोजी पहिला(इ.स.१४०९ ते १४२०)

श्रीमंत बाजी पहिला(इ.स.१४२० ते १४४५)

श्रीमंत जोवा उर्फ पवारराव नाईक (इ.स.१४४५ ते १४७०)

श्रीमंत बाजी दुसरा (इ.स.१४७० ते १५१२)

श्रीमंत मुघोजी पहिला (इ.स.१५१२ ते १५२७)

श्रीमंत बाजीधरराव नाईक (इ.स.१५२७ ते १५६०)

श्रीमंत मालोजी दुसरा(इ.स.१५६० ते १५७०)

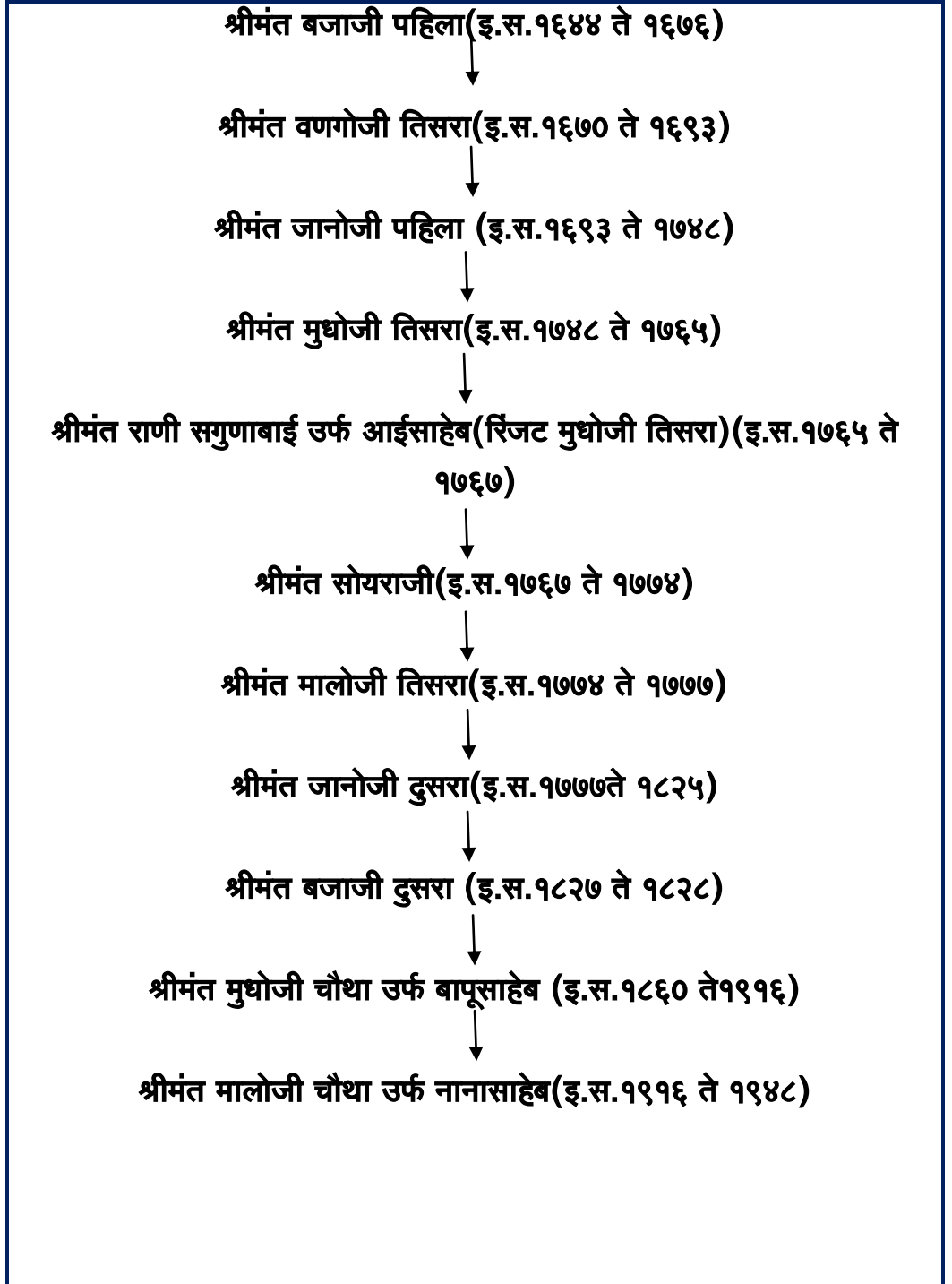

श्रीमंत वणगोजी दुसरा उर्फ जगपालराव(इ.स.१५७० ते १६३०)

श्रीमंत मुघोजी दुसरा(इ.स.१६३० ते १६४४)

फलटण संस्थान 'शिलालेख' खजिना हौद फलटण (इ.स.१८८७)
बांधकामावरील मजकूर

श्रीराम

स्वाते फलटण शहरातील रहिवाशी लोकांस पाण्याचे अतिशय तापत्रय असलेले दूर व्हावे म्हणून फलटण इलाख्यात निरगुडी म्हणून पाच मैलावर गांव आहे. तेथून पाणी आणण्याचे जानोजीराव सुत मुधोजीराजे नाईक निंबाळकर संस्थान फलटण यांनी मनात आणून हया कामास तारिख २६ एप्रिल सन १८८७ इ.स.वी. मितीचे च शुद्ध १ नृ वशाली वाहन १८८८ सर्व धारीनाथ सवत्सर रोजी शहरास पाणी आणाविल या कामाकडे खर्च रुपये झाला .

शुभ भवतु

या शिलालेखातील मजकूर पुढीलप्रमाणे-

श्रीमंत

कै. मुधोजीराव जानोजीराव

उर्फ

वापूसाहेब नाईक निंबाळकर

सी.एस.आय.

माजी अधिपती सं.फलटण

यांचा हा पुतळा त्यांचे पुत्र

श्रीमंत मालोजीराव उर्फ

नानासाहेब

अधिपती सं.फलटण

यांचे विनंतीवरून

ने.ना.सर लेस्ली विल्सन

गव्हर्नरसाहेब

इलाखा मुंबई यांनी

ता. २८ ऑक्टोबर १९२७ रोजी

अनावृत केला

भारताच्या हे व्यासाठीं व बळकरीसाठीं
प्रत्येक भारतीयाने जर तो त्याग कर-
ण्यास तयार असले पाहिजे

मालोजीराव

श्रीमंत मालोजीराजे यांचे हस्ताक्षर (९ ऑक्टोबर १९४४)

फलटण संस्थानचे वार्षिक प्रशासकीय अहवालामधील फलटण नगरपरिषदेचा
आढावा(इ.स. १८९६-९७ ते १९४३-४४)

Municipal Administration.

54. There is only one Municipality at Phaltan the chief town in the State. It consists of 20 nominated commissioners 7 of whom are state servants (including the Karbhari who is the President) and 13 rate payers. There were 13 meetings of the General Body and 40 of the Managing Committee. The average attendance at the meetings of the two bodies was 14 and 4 respectively. Most of the members seem to take an intelligent interest in the affairs of the Municipality. Proceedings of the two bodies are regularly recorded and the Municipal accounts are properly examined and audited.

55. The Statement of income and expenditure given below will show the results of the working of the Municipality. Municipal revenues under almost all the heads have decreased owing to the prevailing scarcity and plague. Expenditure has however increased leaving a smaller balance as compared with that of the last year.

56. As the town was threatened with the Bubonic Plague great attention was paid to sanitation and hence the expenditure under conservancy has increased. Among the works undertaken this year by the Municipality the following may be mentioned. Great want of a Municipal market was long felt. A suitable site has therefore been purchased in the centre of the town for the purpose of a spacious vegetable market and the work of construction has already commenced; six new public latrines have been constructed; 8 more lamps have been added to the existing number of lamps; as the road-dam constructed last year across the Banganga river did not entirely remove the public inconvenience a causeway has been built close to the dam; three new roads were made and most of the existing ones were repaired; and lastly the construction of U shaped gutters was vigorously pushed forward and more than two thousand rupees were expended on them.

57. As you have already certified to the cleanliness of the town of Phaltan and excellence of its watersupply I have nothing more to add. In proof of the sanitation and especially excellent watersupply, I may mention that although cholera was greatly raging last year in the adjacent villages, Phaltan enjoyed a sort of immunity from the malady for there were only three cases and two of these were imported.

57. The following statement will show the receipts and expenditure of the Municipality :—

Receipts.				Expenditure.			
		Rs.	a.	p.		Rs.	a.
	Balance on 5th June 1897	2711	11	10	1 Office, Octroi and water establishment...	1699	14
1					2 Lighting charges	378	14
2	Octroi	1281	3	6	3 Construction and repairs to roads ...		
3	Tax on houses... ..	506	13	3	4 Conservancy establishment and other charges... ..	439	1
4	Tolls on roads... ..	1855	15	0	5 Contributions to Dispensary Vaccination, schools and Library	2116	11
5	Water rate	372	6	0	6 Purchase of furniture for water pipe &c. ...	362	6
6	Halalkhor cess	208	0	0	7 Construction of a shaped gutters	1462	4
7	Wheel tax	108	15	0	8 Building of a Municipal Market	2097	8
8	Cattle pounds fees	805	5	6	9 Repairs to Municipal buildings &c. ...	368	14
9	Conservancy receipts	142	8	3	10 Public garden and plantation of trees... ..	169	14
10	Fines under the Municipal Act.	45	10	9	11 Bubonic Plague	355	10
11	Miscellaneous	272	9	11	12 Miscellaneous	428	15
	Total.....	11323	0	11	Total.....	11695	7
	Grand Total.....	14084	12	9	Closing balance.....	2339	5
					Grand total.....	14084	12

58. Municipal revenue has increased, while the expenditure shows a decrease, so also the closing balance.

59. As there was Plague all round the State great attention was paid to the sanitation and conservancy of the town and strict measures of quarantine were adopted to prevent the importation of the pestilence from outside, and hence the expenditure on conservancy had to be enhanced while that on other items had to be reduced but it may be remarked that they were not totally neglected. The work of the construction of U shaped gutters serving as surface drains was pushed forward and Rs. 1462 were spent on it. The building of the Municipal Market commenced last year, was proceeded with and the construction of plinth and the superstructure has been finished up to the roof. Most of the roads were repaired and several minor works were undertaken and completed.

60. Phaltan enjoys an excellent watersupply and the cleanliness of the town which elicited good certificates from Political and Sanitary Officers has been well maintained.

(h) Municipal Administration.

There is only one Municipal Board in the State and it is at Phaltan the head-quarter town. There are 20 nominated Commissioners in the Board 7 of whom are servants of the State, including the Karbhari who is the President and as such controls the general working of the Municipality. Besides the General Committee of the Board, there is a Managing Body consisting of seven members. There were 10 meetings of the General Committee, and 47 of the Managing Body. Records of proceedings of the meetings are regularly kept. Municipal accounts are examined and audited by competent auditors.

67. The following table will show the sources of income and heads of expenditure :—

No.	Receipts.	1898-99.	1899-1900.	No.	Expenditure.	1898-99.	1899-1900.
		Rs. a. p.	Rs. a. p.			Rs. a. p.	Rs. a. p.
	Opening balance ..	2339 5 7	3377 4 5	1	Establishment	1678 10 1	1625 2 9
				2	Lighting charges ...	363 6 7	441 1 11
1	Octroi	5982 2 3	5359 10 0	3	Road repairs	449 2 3	680 9 3
2	House-Tax	1491 4 0	1343 9 0	4	Conservancy	2135 7 2	2293 14 5
3	Tolls	1692 5 6	1255 5 9	5	Contributions	1731 3 11	1766 3 5
4	Water-rate	1754 8 0	1656 0 0	6	Construction of U shaped gutters ...	1984 12 3	1500 15 5
5	Halalkhore cess	399 12 0	421 8 0	7	Municipal Market ...	2728 1 5	1191 9 10
6	Wheel-Tax	189 8 0	212 8 0	8	Public Gardens	94 2 3	94 10 9
7	Cattle pound fees ...	69 10 0	70 11 6	9	Plague charges	218 8 11	322 15 10
8	Conservancy receipts	233 8 0	349 7 0	10	Public latrines.....	295 2 6	13 0 0
9	Cattle Market fees...	645 2 3	856 12 6	11	Water-supply & pipe repairs		695 5 10
10	Municipal fines	48 11 3	25 14 3	12	Miscellaneous	525 1 4	473 3 9
11	Miscellaneous	735 2 3	415 9 0		Total.....	12203 10 8	11098 12 8
	Total.....	13241 9 6	11966 15 0		Closing balance ...	3377 4 5	4245 6 9
	Grand Total...	15580 15 1	15344 3 5		Grand Total.....	15580 15 1	15344 3 5

There were 9 meetings of the General Committee, and 46 of the Managing Body. The sub-joined table will show the receipts and expenditure of the Municipality :—

Receipts.	1900—1901.	Expenditure.	1900—1901.
	Rs. a. p.		Rs. a. p.
Opening balance	4245 6 9	Establishments	1647 3 3
Indirect taxes :—	5571 9 0	Conservancy charges	2037 6 3
Octroi, Tolls, Market fees &c..		Water supply	1661 3 6
Direct—House, water and ;	3539 3 9	Lighting, roads, gutters and	1436 13 3
Privi taxes		other buildings	
Fines and fees... ..	60 8 3	Contributions to Schools, Dis-	1808 3 3
Conservancy receipts	437 4 5	pensary &c.... ..	
Miscellaneous	548 9 2	Miscellaneous	532 12 2
		Total.....	9233 15 3
Total.....	10157 2 7	Closing balance.....	5168 9 6
Grand Total.....	14402 9 4	Grand Total.....	14402 9 4

26. The income has fallen this year owing to famine, while the decrease on the debit side is due to economical and careful expenditure of the municipal funds. Public health, convenience and comfort, however, were not, as will be seen from the above table, neglected. Owing to severe water famine the usual spring sources of water failed and the town had to be supplied with water drawn from wells and poured into the main pipe. Sanitation was attended to as usual, and the necessary precautions against the importation of plague were taken.

38. The subjoined table will show the sources of income and expenditure as well as the general financial State of the Municipality:—

Heads of Receipts.	Amount.	Heads of expenditure.	Amount.
	Rs. a. p.		Rs. a. p.
Opening balance	5001 4 10	Establishments	1676 3 4
		Lighting	431 8 4
Octroi	5065 10 9	Road repairs	1126 1 3
Toll	1028 13 3	Construction of U shaped	
House-tax	1444 3 0	gutters	554 11 3
Water-cess	1353 13 0	Contributions	1952 3 4
Privy-cess	425 0 0	Conservancy charges	2068 3 4
Wheel-tax	147 5 4	Public gardens	230 12 4
Cattle Market fees	850 11 3	Plague	378 8 4
Conservancy receipts	124 2 0	Water supply	1305 8 4
Municipal fines	37 14 0	Municipal Office	3684 7 4
Miscellaneous	167 3 10	Miscellaneous	34 30 4
		Total.....	13046 7 4
Total.....	10644 12 5	Closing balance.....	1586 3 4
Grand Total.....	15646 1 3	Grand Total..	15646 1 3

39. From this it will be seen that both the Municipal income and expenditure have considerably decreased during the year, but the amount of expenditure is in excess of the amount of income by more than 3,000 rupees leaving a balance of Rs. 1696-7-7 at the end of the year. The great decrease on the credit side is in the case of Octroi, House tax and Miscellaneous receipts while the notable decrease on the debit side is in the case of the construction of gutters, the water-supply and the building of the Municipal Office. The out-break of plague obviously accounts for the increase in expenditure on repairs, conservancy charges and plague. Plague lingered in a mild form for 6 months in the town of Phaltan and caused considerable amount of suffering and distress. It carried away 379 souls out of 547 attacks in the town. On its subsidence, much attention was paid to secure the cleanliness and sanitation of the town and they have been maintained in a high state of efficiency. The following are some of the testimonials by distinguished persons who visited the town:

Municipal Administration.

43. There is one Municipality at Phaltan. The President of the Municipality is the State Karbhari *ex-officio*. The general body consists of Commissioners, while the managing body consists of 7 members with Mr. B. A. Bhide B. A. as Chairman.

44. The general body met 14 times and the Managing Committee held 54 sittings for the disposal of Municipal business. The town has been given the privilege of electing half of its members during the year under report.

45. Information regarding the receipts and expenditure of the Phaltan Municipality will be had from appendix XVI. The receipts for the year of report were Rs. 10,003-2-1 against Rs. 10,644-3-11, the expenditure being Rs. 12,023-11-10 against Rs. 8,917-7-6 in the preceding year.

46. Every attention is paid to the cleaning and watering of roads. The streets are lighted at night with kerosine oil lamps. No doubt owing to the improved state of sanitation, the town was absolutely free from plague, and even when cholera made its appearance in August last, it could not rage further, though the latter fact was also partly due to the prompt measures taken by the Municipality. The general sanitation and water-supply have been maintained in a high state of efficiency as will appear from some of the remarks passed by notable visitors :—

Captain H. C Steen says :—

1st October 1906.

“ I visited Phaltan this morning, and was shown round the town by Mr. Chirputkar, the State Karbhari. I was astonished to find such a prosperous looking place and so many fine public buildings and temples. The whole town presents a very clean and well-kept appearance The Municipality deserve to be congratulated on the results of their efforts which are abundantly apparent. ”

Mr. A. Montgomerie, I. C. S. Asst. Collector, Satara accompanied by Mr. L. J. Sedgwick I. C. S. Asst. Collector, Satara, remarks :—

24th February 1907.

“ Mr. Sedgwick and myself drove all round the town and visited the various public buildings. We were both struck with the air of prosperity and cleanness. In the Municipal gardens we saw the water-works of the town, works which put to shame the arrangements of many much larger towns. Everything reflects much credit on the administration of the State.”

The Hon'ble Mr. M. C. Gibb I. C. S. Ag. Commissioner C. D. accompanied by Mr. S. R. Arthur I. C. S. Political Agent, Satara, was pleased to observe :—

26th March 1907.

Municipal Administration.

39. There is only one Municipality in the State at Paltan. The President of the Municipality is the State Karbhari *ex-officio*. The General Body which consists of 16 Commissioners, met 12 times, while the Managing Committee which consists of seven members with Mr. G. R. BHIDE, B.A., as Chairman, met 48 sittings for disposing of Municipal Work.

40. Appendix XVI will show that the receipts and expenditure of the Phaltan Municipality during the year of report were Rs. 10,532-4-4 and Rs. 9,444-11-4 against Rs. 11,117-2-9 and Rs. 10,193-12-8 respectively in the previous year. This shows that the financial condition of the Municipality is sound.

41. Every attention is paid to the cleaning, watering and lighting of the streets. Owing to the improved state of sanitation the town was absolutely free from Plague as in the year before. The conservancy, sanitation and

Municipal Administration.

44. There is one Municipality in the State at Phaltan, and the Karbhari is its ex-officio President. The General Body, which consists of 11 Commissioners, half of which are elected and half nominated, met 11 times and the Managing Committee, which consists of 7 members, held 36 sittings for the discharge of Municipal business.

45. Particulars concerning the receipts and expenditure of the Phaltan Municipality during the year in question will be had from Appendix XVI. The receipts and the expenditure for the year of report were Rs. 8,941-4-8 and Rs. 9,941-4-8 against Rs. 10,521-8-6 and Rs. 9,444-11-4 respectively of the preceding year, leaving a closing balance of Rs. 2,494-2-1.

46. Cleaning and lighting of streets have been properly attended to. Notwithstanding the visitation of plague which lasted for about 5 months from January to May last in a mild form, the general sanitation of the town has been maintained in a high state of efficiency as before. Here is the remark passed by the Hon'ble the Commissioner, C. D., regarding the working of the Municipality :—

Dated 14th November, 1918.

"It is a pleasure to visit this nice clean town. The Municipality is evidently more efficient."

(Sd.) G. S. CURTIS, I. C. S.,
Ag. Commissioner, C. D.

Municipal Administration.

50. There is only one Municipality in the State at Phaltan. The Karbhari is its President *ex-officio*. The General Body consists of 16 members. Half of them are elected and half nominated. The General Body met 11 times while the managing Committee, which consists of 7 members, held 24 sittings for disposing of Municipal work.

51. Appendix XVI shows that the receipts and expenditure of the Phaltan Municipality were Rs. 12,132-9-2 and Rs. 10,653-13-3 against Rs. 8,948-3-8 and Rs. 9,941-4-8 respectively in the previous year. The closing balance of Rs. 3,972-14-6. This shows that the financial state of the Municipality is sound.

52. Ample provision has been made for the cleaning, watering and lighting of streets. By reason of the improved state of sanitation, the town was quite free from Plague during the year. The general sanitation and water supply of the town have been kept in a high state of efficiency as before. Here are some of the remarks left by distinguished visitors :—

29th January 1922.

"I visited this town, being on a professional visit to the Chief. I was much struck by the cleanliness and tidiness of the town. I have seldom seen in any part of India a town so well kept. The water-supply is excellent and continuous. The roads are very well kept. The Municipality which has the right to elect half the number of members, is doing very good work. The Chairman, Vice-Chairman and Members deserve praise for their work."

(Sd.) BHALCHANDRA KRISHNA
Medical Practitioner, Bombay.

11th February 1922.

"I visited Phaltan to-day and was pleased with its exceedingly clean appearance. The Municipality must have been taking a lot of trouble over its work. The water-supply is excellent and plentiful even now in a year of draught."

(Sd.) N. B. DIVATIA
Asst. Collector, Satara.

Municipal Administration.

44. In the State there is only one Municipality at Phaltan. The Governing Body consists of 16 members half elected and half nominated. The Governing Body met 6 times and the Managing Committee which consists of 7 members met 33 times for the disposal of Municipal work.

45. Appendix XVI shows, that the receipts and expenditure of the Phaltan Municipality, were Rs. 11,898 and Rs. 11,936 respectively as against Rs. 12,132 and Rs. 10,653 of the previous year; and the closing balance was Rs. 3,934. This shows, that the financial state of the Municipality is sound.

46. Ample provision has been made for cleaning, lighting and watering of streets. By reason of the improved state of sanitation, though there were some imported cases of cholera this year, there were no indigenous cases. The general sanitation and water-supply have been kept at a high level as before. It will be seen from the remark left by Shrimant Pratinidhi when he visited Phaltan :—

30th December 1912

"The town is kept in excellent order. The water-supply is a special boon bestowed on the people by the renowned ruler of the State. The gardens are excellent and full of sweet flowers and plants. The place seems clean and sanitation is carefully looked after".

(Sd.) B. S. PANT,
Chief of District.

Municipal Administration.

42. In the State there is only one Municipality at Phaltan. The General Body consists of 16 members, half elected and half nominated. The General Body met 7 times and the Managing Committee which consists of 7 members, met 38 times for the disposal of Municipal work.

43. Appendix XVI shows that the receipts and expenditure of the Phaltan Municipality, were Rs. 15,523 and 16,997 as against Rs. 13,550 and 12,565 leaving a closing balance of Rs. 3,426 as against the opening balance of Rs. 4,899. During the year the Municipal revenue has much increased owing to better season and good supervision. The increase in expenditure was due to completion of the Municipal office which amounted to nearly Rs. 5,000.

44. Ample provision has been made for cleaning, lighting and watering of streets. In the beginning of the year owing to the deficiency of water-supply the people had to resort to new water in Banganga river; so cholera had broken out and lingered till the water-supply was improved in the month of September. Proper measures were, however, taken, and so there were only 45 cases in all. The general sanitation was kept as before, and water-supply was immensely improved.

45. The Municipal office which was under construction, was completed during the year and the Municipality is now housed in its own decent building. The term of the Municipality expired at the end of the year and arrangements are made for new elections. During the year the Municipality has worked very satisfactorily.

respectively Rs. 2100

Municipal Administration.

46. In the State there is only one Municipality at Phaltan. The General Body consists of 16 members, half elected and half nominated. The General Body met 3 times and the Managing Committee, which consists of 7 members, met 47 times for the disposal of Municipal work.

47. Appendix XVI shows that the receipts and expenditure of the Phaltan Municipality were Rs. 14,822 and Rs. 13,965 as against Rs. 15,735 and Rs. 16,512, leaving a closing balance of Rs. 3505 as against the opening balance of Rs. 2649. The decrease in Municipal revenue is only temporary and is due to plague.

48. Ample provision was made for cleaning, lighting and watering of streets. Owing to good rains, water supply continued in abundance. Plague broke out at Phaltan in November, when the town was at once evacuated and provision was made for inoculation. In all, 322 persons were inoculated. However, the total number of cases and deaths was 211 and 182 respectively. During the year the Municipality has worked very satisfactorily.

Municipal Administration.

54. The only Municipality in the State is at Phaltan. It consists of 16 Councillors, half of which are elected and half nominated. The General Committee met 9 times and the Managing Committee met 50 times.

55. Figures of receipts and expenditure are detailed in Appendix XVI. The revenue and expenditure of the Municipality amounted to Rs. 16,563 and 15,757 as against Rs. 14,822 and 13,965 respectively. The closing balance of the last year was Rs. 3,505 while that of the current year was Rs. 4,310. The increase is due to the recovery of the arrears of last year.

56. The public health was good and the conservancy and sanitary arrangements were maintained in a satisfactory condition. The supply of drinking water is abundant and the town is kept clean.

Municipal Administration.

55. The only Municipality in the State is at Phaltan. It consists of 16 Councillors, half of which are elected, and half nominated. The General Committee met 6 times and the Managing Committee met 37 times.

56. Figures of receipts and expenditure are detailed in Appendix III. The revenue and expenditure of the Municipality amounted to Rs. 16,382 and 14,866 as against Rs. 16,563 and 15,757 respectively. The closing balance of the last year was Rs. 4,310, while that of the current year was Rs. 6,456. The increase is due to the recovery of arrears of last year. The rate of taxation per head of population is Rs. 1-11-0.

57. The sanitary and conservancy arrangements were kept in a satisfactory condition. The public health, however, suffered mostly from the influenza epidemic which accounted for 387 deaths. Stray cases of cholera also occurred. The supply of drinking water was abundant in spite of the short rainfall and the whole town was supplied with pure water for 24 hours.

58. The political Agent Mr. Ghosal C.I.E., I.C.S., visited the Municipal Office and after inspection of the town made the following remarks:—

“From a short acquaintance, the Municipality seems to be doing very well indeed. The Municipal building is certainly very fine. The town also was very clean, the roads in good order and the water supply abundant.”

Municipal Administration, 1868

48. **Municipal Work.** Phaltan is the only town in the State with a Municipality established in 1868. The Municipal Body consists of 12 members, half of whom are nominated by the Durbar. During the year under report, the General Body held 18 meetings and disposed of 10 items of business. The Managing Committee held 69 meetings during the year and disposed of 937 items of business. Dr. R. H. Bhadkamkar, M. A., continued to be the President of the Municipality. The term of the Municipality having expired by the end of May 1932 new elections were held in June 1932. The new Body came into existence from June 1932.

49. **Municipal Expenditure.** Appendix XVI gives the details of the Municipal expenditure.

50. **Spread of Primary Education in Phaltan Municipal Area.** During the year under report, two more primary schools were opened at Phaltan. A total expenditure of Rs. 1,000 has been incurred for the Primary Schools in the Phaltan Municipal Area.

51. **Visitors.** Mr. C. W. A. Turner, C. I. E., I. C. S., Political Secretary to the Government of Bombay paid a visit to Phaltan on 15 September 1931. An address of welcome was presented to the Municipality by the President, which was suitably replied to by the Municipality to the distinguished guest, which was suitably replied to.

His remarks in the Visitors' Book were :—

“The President and the members of the Phaltan Municipality kindly invited me to Pan-supari on my arrival at Phaltan and presented me an address of welcome. I have been very interested in all that I have heard of the meetings of the Municipality during my visit. The Municipal Administration appears to be quite efficient and to be ably guided by its President.”

Municipal Administration.

49. Phaltan is the only town in the State with a Municipality. **Municipal work.** established in 1868. The Municipal Body consists of 12 members, 6 Councillors, half of whom are nominated by the Durbar, and half elected. The Durbar is nominated by the Durbar. During the year under report, the Council held 15 meetings and disposed of 116 items of business. The Municipal Committee held 43 meetings during the year and disposed of 779 items of business. Dr. R. H. Bhadkamkar, M.A., M.D., was again nominated as President of the Municipality.

50. The details of the progress of primary education and other activities of the Municipality regarding it are noted under Chapter VII—Education.

51. As plague affected rats were found in some of the adjacent villages and the town of Phaltan, a vigorous campaign was started, as a result of which, many rats were destroyed. **Measures against Plague.** 90% of the population of the town were inoculated. These prompt measures had a remarkable effect and not a single plague case occurred.

52. Appendix XVI gives the figures of the Municipal **Income and Expenditure.** income and expenditure which were Rs. 42,300 and Rs. 47,100 respectively.

Municipal Primary Education.

A. Primary education in Phaltan town is in charge of the Phaltan Municipality and the administration and supervision of the Primary schools is managed by it through its School Committee. The expenditure incurred on its account amounted to Rs. 6,694.

B. The continuous increase in the number of pupils necessitated greater accommodation, and the extension to the Vyankatesh Vidyalaya building (Municipal School No. 1) was, therefore, taken. The Foundation Stone of the new building was laid down by Dr. R. P. Singh, M.A., D.Sc., Vice-Chancellor of the Lucknow University, on 2nd March 1931. The construction work of the building has since made considerable progress and the first floor is nearly completed.

C. With a view to improve the hand-writing of the boys in the Primary Schools, a special writing class has been started. The other activities consist of a Boys' Reading Room (Bal Vachanalaya) and a Store.

D. During the year under report, 12 students from Municipal School No. 1 were sent up for the Vernacular Final Examination, all of whom were successful. Out of four ex-students who appeared for the same examination, one was successful.

E. There is also a Municipal Girls' School at Phaltan. The Head Mistress is a third year trained Matriculate. Sewing and drawing are taught in the school along with other subjects.

CHAPTER III-A.

LOCAL SELF-GOVERNMENT.

A—The Phaltan Municipality.

(a) CONSTITUTION AND PERSONNEL.

76. The Phaltan Municipality is one of the oldest institutions in the town, being established in 1868. It is governed by the District Municipal Act (Bombay Act III of 1901) in force in the State. The total number of councillors is 16 of whom 8 are elected and 8 nominated by the Durbar of whom 4 are officials. The President is nominated by the Durbar and the Vice-President is elected by the councillors. (A list of the councillors is given in Annexure—1).

77. During the year under report, Mr. D. B. Unde, B. A., a Mamlatdar from British Service and now a permanent resident of Phaltan, continued to be the President, and Mr. N. G. Halde, the Vice-President of the Municipality. Mr. S. S. Kshirsagar was the Chairman of the Managing Committee, but after his resignation in March 1935, Mr. H. B. was elected in his place.

(b) RECEIPTS AND EXPENDITURE.

78. The gross receipts and expenditure of the Phaltan Municipality during the year under report are given in Appendix XVI. The gross receipts amounted to Rs. 36,579 and Rs. 32,944 respectively as against Rs. 34,340 and Rs. 38,475 respectively in the previous year.

79. The following table shows the net receipts and expenditure of the municipality under the principal heads during the years 1934-35 and 1933-34.

RECEIPTS.

Serial No.	Sources of Income.	1934-35	1933-34	Increase.	Decrease.
		Rs.	Rs.	Rs.	Rs.
1	Municipal rates and taxes.				
	(a) Taxes on houses and lands....	3,125	890	2,235	...
	(b) Octroi	9,979	9,537	442	...
	(c) Taxes on Vehicles	472	491	...	...
	(d) Toll	2,675	2,757	...	...
	(e) Water-rates	5,621	4,190	1,431	...
	(f) Conservancy	2,290	958	1,332	...
2	Other sources of revenue.	7,101	5,707	1,394	...
3	Contribution for Primary Education...	...	2,000	...	2,000
4	Miscellaneous.	99	291	...	192
	Total	31,362	26,821	6,834	2,342
5	Debt heads.	5,217	7,519	...	2,302
	Grand Total	36,579	34,340	2,239	...

CHAPTER III-A

LOCAL SELF-GOVERNMENT

A. The Phaltan Municipality

CONSTITUTION AND PERSONNEL

82. The Phaltan Municipality is one of the oldest institutions in the town, being established in 1868. It is governed by the Bombay District Municipal Act (Bombay Act III of 1901). The total number of councillors is 16, of whom 8 are elected and 8, including 4 officials, are nominated by the Durbar. The President is nominated by the Durbar and the Vice-President is elected by the councillors. The period of the last general election having expired, new elections were held on 20-5-1935 and the new General Body was formed from the beginning of the year under report. [The names of the Municipal councillors are given in Annexure XIII].

83. Mr. D. B. Unde, B. A., a retired Mamlatdar from British service and now a permanent resident of Phaltan, continued to be the President of the Municipality till 4-9-1935, when he resigned. After his resignation, Mr. H. B. Toll, a local Pleader, was nominated as President. Mr. N. G. Halabe continued to be the Vice-President. Mr. B. S. Phansalkar was the Chairman of the Managing Committee during the year under report.

RECEIPTS AND EXPENDITURE

84. The gross receipts and expenditure of the Phaltan Municipality during the year under report are given in Appendix XVI. These amounted to Rs. 60,765 and Rs. 62,837 respectively as against Rs. 36,579 and Rs. 32,944 respectively in the previous year.

85. The following table shows the net receipts and expenditure of the Municipality under the principal heads during the years 1935-36 and 1934-35:—

RECEIPTS

Sources of income.	1935-36	1934-35	Increase.	Decrease.
	Rs.	Rs.	Rs.	Rs.
Municipal rates and taxes.				
(a) Taxes on houses and lands...	3,214	3,125	89	...
(b) Octroi	10,360	9,979	381	...
(c) Taxes on vehicles	525	472	53	...
(d) Toll	2,621	2,675	...	54
(e) Water-rates	4,384	5,621	...	1,237
(f) Conservancy	3,637	2,290	1,347	...
Other sources of income.	6,446	7,101	...	655
Contribution for Primary Education.	4,000	...	4,000	...
Miscellaneous.	114	99	15	...
Total	35,301	31,362	5,885	1,946
Debt heads.	25,464	5,217	20,247	...
GRAND TOTAL	60,765	36,579	24,186	...

CHAPTER III-A

LOCAL SELF-GOVERNMENT

I. THE PHALTAN MUNICIPALITY

A. CONSTITUTION AND PERSONNEL

28. The Phaltan Municipality is one of the oldest institutions in the town, being established in 1868. The total number of Councillors is 16 of whom 8 are elected and 8, including 4 Officials, are nominated. As per Durbar Resolution No. 38 dated 5-4-38 there will be 12 elected members after the expiry of the term of the present board on 31-5-39.

Mr. H. B. Teli, a local pleader and an elected councillor of the Municipality, continues to be the President of the Municipality during the year under report.

Mr. N. G. Halabe continued to be the Vice-President and Mr. S. S. Kshirsagar, Chairman of the Managing Committee of the Municipality.

B. RECEIPTS AND EXPENDITURE

29. The gross receipts and expenditure during the year under report amounted to Rs. 39,875 and Rs. 39,541 respectively, as against Rs. 52,000 and Rs. 60,149 during the previous year. [Vide Appendix XVI.]

30. The following tables show the receipts and expenditure of the Municipality under the principal heads during the years 1936-37 and 1937-38;—

RECEIPTS

Sources of Income	1937-38	1936-37	Increase	Decrease
	Rs.	Rs.	Rs.	Rs.
Municipal rates and taxes—				
(a) Taxes on houses and lands ...	2,634	3,665	...	1,031
(b) Octroi ...	9,655	10,551	...	896
(c) Taxes on vehicles ...	353	457	...	104
(d) Tolls ...	2,390	2,659	...	269
(e) Water-rates ...	5,669	6,848	...	1,179
(f) Conservancy ...	2,196	2,798	...	602
Other sources of income ...	5,724	6,605	...	881
Contribution for Primary Education ...	4,000	6,000	...	2,000
Miscellaneous ...	253	1,372	...	1,119
Extra ordinary, Provident Fund, Advances, etc. ...	7,001	11,045	...	4,044
Total	39,875	52,000	...	12,125
Opening Balance	1,725	9,874	...	8,149
Grand Total	41,600	61,874	...	20,274

I. PRIMARY EDUCATION IN THE MUNICIPAL AREA

151. Primary education in the Phaltan town is carried on by the Phaltan Municipality. The Inspector of Primary Schools of the Phaltan Local Board was entrusted with the work of inspection and administration of the Municipal Primary Schools during the year under report. He works directly under the Managing Committee.

152. The total expenditure incurred on primary education by the Phaltan Municipality during the year under report amounted to Rs. 8,529 as against Rs. 8,984 in the preceding year. The Phaltan Durbar makes an annual grant of Rs. 2,000 to the Phaltan Municipality for Primary Education. The Phaltan State Local Board also makes an annual grant of Rs. 2,000 for the same purpose.

153. The number of schools was the same as in the preceding year, viz., 3. The Municipal Boys' School No. 1, known as Vyankatesh Vidyalaya, and Municipal School No. 3 known as Kanya Shala impart instruction up to Marathi VII standard. Municipal School No. 2 imparts instruction up to standard IV only.

The Municipal Girls' Primary School is making satisfactory progress. The subjects taught in the school include sewing and embroidery in addition to the usual curriculum.

154. The number of boys and girls attending the Primary Schools was 680 and 219 as against 706 and 207 in the preceding year. The daily average attendance of boys and girls was 546.2 and 141.8 as against 552 and 145 respectively in the preceding year.

155. During the year under report, 36 students from the Municipal School No. 1 were sent up for the Vernacular Final Examination (Satara Centre), of whom 15, i. e., 41.8% were successful. 4 students from the Municipal School No. 3 were sent up for the V. F. Examination (Satara centre) of whom 2, i. e., 50% were successful.

CHAPTER III-A

LOCAL SELF-GOVERNMENT

I. THE PHALTAN MUNICIPALITY

A. CONSTITUTION AND PERSONNEL

72. The Phaltan Municipality was established in 1868. During the year under report, the number of Councillors was 16 of whom 8 were elected and 8 were nominated. Next year the Board will have 12 elected and 4 nominated members on the Board. The President is elected by the Durbar from amongst the elected members and the Vice-President is elected by the councillors. Mr. H. B. Teli, a local pleader, continued to be the President. Mr. N. G. Halabe to be the Vice-President. Mr. S. S. Kshirsagar to be the Chairman of the Managing Committee. The names of the councillors are given in Annex III.

B. RECEIPTS AND EXPENDITURE

73. The gross receipts and expenditure during the years 1938-39 and 1937-38 are given in Appendix XVI. The gross receipts during the year under report amounted to Rs. 43,374 as against Rs. 39,875 and Rs. 39,542 respectively, as against Rs. 39,875 and Rs. 39,542 respectively.

74. The following tables show the gross receipts and expenditure during the years 1938-39 and 1937-38.

RECEIPTS

Serial No.	Sources of Income	1938-39	1937-38	1936-37
		Rs.	Rs.	Rs.
1	Municipal rates & taxes—			
	(a) Taxes on houses and lands	2,098	2,574	—
	(b) Octroi	10,013	9,555	—
	(c) Taxes on vehicles	475	353	—
	(d) Tolls	3,552	2,390	—
	(e) Water rates	4,964	5,669	—
	(f) Conservancy	1,731	2,195	—
2	Other sources of income	4,685	5,724	—
3	Contribution for Primary Education	4,050	4,000	—
4	Building grants	5,000	—	—
5	Miscellaneous	333	253	—
6	Extraordinary, Provident Fund, Advances, etc.	5,473	7,001	—
	Total	43,374	39,875	3,400
	Opening Balance	2,059	1,725	—
	GRAND TOTAL	45,433	41,600	3,400

I. Primary Education in the Municipal Area

149. The total expenditure incurred on primary education by the Phaltan Municipality during the year under report amounted to Rs. 8,875 as against Rs. 8,529 in the preceding year. The Phaltan Durbar makes an annual grant of Rs. 2,000 to the municipality for primary education. The Phaltan State Local Board also makes an annual grant of Rs. 2,000 for the same purpose.

150. At the end of the year under report the total number of primary schools was five, as against three in the preceding year. This increase was effected from the month of September 1938. The Municipal girls' school has made satisfactory progress. Sewing and embroidery is taught in the school in addition to the usual curriculum.

151. The number of boys and girls attending the primary schools was 687 and 230 as against 680 and 219 in the preceding year. The daily average attendance of boys and girls was 592.2 and 155 as against 546.2 and 141.8 respectively in the previous year.

152. During the year under report 20 students from the municipal school No. 1 were sent up for the Vernacular Final Examination (Satara Centre) of whom 9 i. e. 45% were successful. 2 students from the municipal school No. 3 were sent up for the V. F. Examination (Satara Centre) of whom 1 was successful.

153. Physical training is compulsorily being imparted in the primary schools. Physical Training Due attention is also being paid to the Boy Scout movement.

154. During the year under report one teacher was sent for the Third Year Training Course at the Union Training College, Ahmednagar, and one teacher for the First Year Training Examination at the Training College for Men, Poona: both came out successful.

155. The Municipality is also doing useful work in the direction of adult education. During the year under report 15 adults took advantage of the night class for adults.

II. Primary Education in the Villages

156. The total expenditure incurred by the Phaltan Local Board on primary education during the year under report amounted to Rs. 16,323 as against Rs. 15,468 in the preceding year.

157. The number of schools at the end of the year under report was 52 as against 51 in the preceding year. The increase is due to the opening of a new school at Dalavadi.

158. The total number of pupils attending the Primary Schools was 2,078 as against 2,063 in the preceding year. Out of the total number of pupils 300 were girls and 270 were Harijans. The average daily attendance of the pupils was 1440.6 as against 1426.5 in the preceding year.

Municipal Administration.

29. Phaltan is the only town in the State which has a Municipality. The General Body of this Municipality consists, as before, of 16 members, of whom half the number is elected and half nominated by State. The State Harbharī continues to be the nominated President of the body.

The General body held 6 meetings and the Managing Committee 71.

The total receipts of the Municipality this year amounted to Rs. 55,792 against Rs. 22,407 in the ^{last} year. The expenditure was Rs. 48,971 against Rs. 22,534 in the preceding year. The large increase appearing under receipts and expenditure is chiefly due to the adjustment of the Nirgudi water-works loan which was so long managed and accounted for by the State, but was ordered to be taken over by the Municipality in March 1927. It was also settled with the concurrence of the Municipality that it should take over the whole manage-

